

2021 / 3

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

Posztjugoszláv emlékezetpolitika

A háború emléke és felejtése

A cservenkai halál-árok

Főszerkesztő:
PAPP Z. ATTILA

Szerkesztők:
BÁNYAI VIKTÓRIA
BÁRDI NÁNDOR
DOBOS BALÁZS
FILEP TAMÁS GUSZTÁV
KOVÁCS ESZTER
SZERBHORVÁTH GYÖRGY

Szerkesztő bizottság
CSERNICKSKÓ ISTVÁN
FEDINEC CSILLA
KÁLLAI ERNŐ
TÁTRAI PATRIK
VÁRADI MÓNIKA
ZAHORÁN CSABA

A lapszám megjelenését támogatta:

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:
TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.hu

Web: regio.tk.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

regio.tk.hu

29. évf. (2021) 3. szám

EMLÉKEZETPOLITIKÁK A DÉLSZLÁV HÁBORÚK UTÁN

SZERBHORVÁTH GYÖRGGY	
Háborúk a háborúk után – emlékezetpolitikai csaták Jugoszlávia utódállamaiban	5
MITJA VELIKONJA	
Lehet-e verset írni Srebrenica után? A jugoszláviai nyolcvanas évekre való kulturális reflexió	19
IVAN ČOLOVIĆ	
Vírus a szövegben – Politikai antropológiai tanulmányok	
Hová lettek a kilencvenes évek hősei?	45
Élősködő emlékezetek	53
A košarai tündér	61
Új leszámolások a balkáni identitások közt	68
VJEKOSLAV PERICA	
Oszd meg és sajnáld! A balkáni egyházak és nemzetek megbékélésének gyakorlatai 2019 és 2021 között	81
SLOBODANKA DEKIĆ – LEJLA SOMUN-KRUPALIJA – SELMA ZULIĆ ŠILJAK	
A háború emlékezete és felejtése Velika Kladušán	105
MŰHELY	
CSAPODY TAMÁS	
A cservenkai halál-árok túlélői	137

KRITIKÁK

- ORDASI ÁGNES
Elveszve Kelet-Európa dzsungelében 168
(Larry Wolff: Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe
Stanford University Press, Stanford, California, 2020.)
- JUHÁSZ ANDREA
„Alig lehet valamit megmenteni...” –
Kelemen Lajos naplójának kiadásáról 177
(Kelemen Lajos: Napló I. 1890–1920. s. a. r., szerk., bevezető tanulmányt
és jegyzeteket írta: Sas Péter. Kolozsvár: EME, 2017.; Kelemen Lajos:
Napló II. 1921–1938. s. a. r., szerk., bevezető tanulmányt és jegyzeteket
írta: Sas Péter. Kolozsvár: EME, 2017.)175
- KOVÁCS NÓRA
Gyermekkor a 20. század derekán. Állami gondozás és érdemesség,
valamint a zsidó szociális gondoskodás Magyarországon 186
(Bányai Viktória – Frojimovics Kinga – Gombocz Eszter (szerk.):
A vészidőszak árvái. A magyarországi zsidó árvaházak és
gyermekotthonok emlékezete. NÜB Nácizmus Üldözötteinek Országos
Egyesülete, Budapest, 2020.; Varsa Eszter: Protected children, regulated
mothers. Gender and the „Gypsy Question” in state care in postwar
Hungary (1949-1956) CEU Press, Budapest, 2021.)
- JABLONCZAY TÍMEA
Mire emlékeztek, kik emlékeztek, és miért felejtettek: hogyan
formálódott a holokausztról szóló beszéd a háború után? 193
(Kisantal Tamás: Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészidőszak
ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években.
Pécs: Kronosz Kiadó, 2020.)
- NAGY VIKTÓRIA – WALDHAUSER SZIMONETTA
Világszerte németül 203
(Földes, Csaba (Hg.) (2021): Kontaktvarietäten des Deutschen
im Ausland. Tübingen: Narr.)
- SZABÓ GERGELY
Nyelvi változások Geresdlakon, nyelvcsere a kutatásban 211
(Pachné Heltai Borbála: Többszínűség Geresdlakon. Szociolingvisztikai
kutatások a finnnek lakta magyarországi német településen. Budapest:
L'Harmattan Kiadó, 2020.)

SZERBHORVÁTH GYÖRGY*

Háborúk a háborúk után – emlékezetpolitikai csaták Jugoszlávia utódállamaiban

Ha valaki megírná az ex-jugoszláv térség 2000 utáni történetét, annak kiemelt fejezete lehetne az emlékezés története. A háborúk után is sok minden történt – a szerb kormányfő meggyilkolása, a horvát miniszterelnök bebörtönzése, a tömeges elvándorlás, a maffialeszámolások, a korrupciós botrányok és a többi –, de a múlt feldolgozásának, az egymásnak való meg(nem)bocsájtás, a felelősségkeresés (beleértve a háborús bűnösök elítélését) két évtizede a szimbolikus politizálás, a nyilvánosság egyik, ha nem a fő kérdésének mondható. Más posztzocialista országoktól részben eltérve itt nem a kommunista örökség vált (így például az ügynökkérdés, a politikai és gazdasági hatalom átmentése) központi témává, sokkal inkább a nacionalista diskurzusokban végbemenő múltértelmezés, legyen szó a közelmúltról vagy a II. világháborúról, Jugoszlávia létrejöttéről 1918-ban vagy akár a rigómezei csatáról.

Közismert – Churchill szavaival élve –, hogy a Balkánon talán túl sok a történelem.¹ Ugyan empirikusan nehéz meghatározni, mennyi a túl sok, mégis érdemes megemlíteni, hogy mintha – legalábbis a délszláv népeknél – kevésbé találkozhatnánk eredetmítoszokkal. Amíg például a franciák előszeretettel vezetik magukat vissza a gallokra, a németek a germánokra, itt legfeljebb az illírekkel való összekapcsolódás vetődik fel. A délszláv népek „áltörténelmeikben” kevésbé jelennek meg az olyan eredetmítoszok, mint amilyenek a magyaroknál, kezdve onnan, hogy a hunok utódjai lennének, hogy valahonnan Nyugat-Kinából származunk stb. Természetesen e térségben is akadnak tudósnak aligha nevezhető „eredetkutatók”. De a korábbi pár évszázad, és különösen a 20. századi szerb, horvát, bosnyák, horvát, montenegrói, szlovén történelem annyi „munkát” ad a múltfeldolgozó vállalkozóknak, hogy az ősi eredet kutatására úgymond nem marad erő és idő, de az igény sem nagy rá. Sajnos a közelmúlt (félre)értelmezésére annál több, és mindez

* A szerző szociológus, a TK Kisebbségkutató Intézet tudományos segédmunkatársa. E-mail: horvath.gyorgy@tk.hu

¹ A fiatalabb horvát történészgeneráció jeles alakja, Hrvoje Klasić egy interjúban így nyilatkozott a délszláv történelem tanulmányozása, illetve az emlékezetpolitika kapcsán: „A múlt az élet tanítónője, de mi rendszeresen rossz diákoknak mutatkozunk.” L. Drobnjak, Nemanja: Hrvoje Klasić: „Prošlost je učiteljica života, a mi se redovito pokazujemo kao loši učenici.” [A múlt az élet tanítónője, de mi rendszeresen rossz diákoknak mutatkozunk.] *Novi Plamen*, 2021. január 13. <https://www.noviplamen.net/glavna/hrvoje-klasic-proslost-je-uciteljica-zivota-a-mi-se-redovito-pokazujemo-ka-losi-ucenici/> (Letöltés ideje: 2021. szeptember 20.)

különösen alkalmas tereppé válik, ha a régieken alapuló, de újabb és megújuló identitások háborújáról van szó. Mutatóba azért kiemelhetjük a szerbek „mennyei nép”-ként való emlegetését, ez a 20. századi koncepció azonban elsősorban irodalmi, azaz főképpen Dobrica Ćosić és Milorad Pavić nevéhez köthető; előbbi a nagyszerb ideológia legnagyobb „gyártójának” tekinthető, míg Pavić a *Kazár szótár* című posztmodern regényével vált eszmei beszállítótá, könyve Magyarországon is relatíve népszerű volt, míg Szerbiában valóságos bestseller.

A *Regio* e számának blokkja természetesen nem vállalkozhat arra, hogy az ex-jugoszláv identitásháborúk és emlékezetkultúrák, illetve emlékezetpolitikák teljes spektrumát bemutassa, sőt, az itt megjelenő négy tanulmány csak egy fényképsorozatnak tekinthető, amely pusztán rávilágít egyes jelenségekre és összefüggésekre. A négy szerző más-más régiót és nációt képvisel (már ha a téma érzékenységre tekintettel arra merészkedünk, hogy meghatározzuk nemzeti identitásukat): Ivan Čolović Belgrádban élő szerb antropológus, Mitja Velikonja Ljubljánában élő szlovén kultúrakutató, Vjekoslav Perica horvát-amerikai történész, míg a boszniai emlékezetpolitikáról szóló tanulmány szerzői közül ketten szarajevóiak, így Slobodanka Dekić szarajevói antropológus és Lejla Somun-Krupalija, Selma Zulić Šiljak pedig a nyugat-boszniai Velika Kladušan él.

A délszláv háborúk emlékezete

Az ex-jugoszláv emlékezetpolitikai összecsapások tengelyében természetesnek mondható módon a kilencvenes évek délszláv háborúi állnak. Gyakorlatilag már annak felsorolása is oldalakat töltene ki, hogy az év egyes hónapjaiban kik mire emlékeznek az egyes helyszíneken – mások pedig inkább mit hallgatnak el ugyanakkor.² A leghangsúlyosabb – legalábbis szerb-bosnyák viszonylatban – Srebrenica esete, illetve július 11-e, amikor 1995-ben elkezdődött a város ostroma, majd a népirtás. Ugyan akadt év – 2015-ben –, amikor a szerb elnök, Aleksandar Vučić is megjelent a kommemoráción, de kifütyülték és kövel dobálták meg. A szerb oldal jellemző módon ugyanúgy júliusban emlékezik meg a Srebrenica környéki, szerbek ellen elkövetett atrocitásokról, gyilkosságokról, amit ők szintén genocídiumnak tartanak, miközben többnyire a szerb, illetve a boszniai szerb hatóságok tagadják, hogy a bosnyákok ellen népirtás történt volna.

² Egy fontos empirikus kutatást összegző tanulmány: Manojlović Pintar, Olga: Rat i nemir. O vidjenjima socijalističke Jugoslavije, drugog svetskog rata u kome je nastala i ratova u koji ma se raspala. [Háború és béktlenség. A szocialista Jugoszláviáról, a második világháborúról (amelyben létrejött) a háborúról (amelyben szétesett) alkotott véleményekről.] In: Dimitrijević, Vojin (ur.): *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, [Újdonságok a múltból. Tudás, nem tudás, a történelem fel- és kihasználása.] Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2010. 83–107.

Vukovár ostromára, illetve a háború környékbeli eszkalálódására több alkalommal emlékeznek meg a horvátok, ezek többnyire békésen zajlanak le, bár éppen idén, 2021. május 21-én Borovo faluban horvát szélsőséges futballszurkolók okoztak botrányt, szerbellenes jelszavakat skandálva, amelyek a szerbek meggyilkolására ösztönöztek.

Horvát szempontból a legfontosabb a szerb hadsereg(ek) által megszállt területek visszavételének dátumai, így 1995 május elseje, amikor Nyugat-Szláviániát foglalták vissza, illetve ugyanazon év augusztus 5-e, amikor a szerbek egykori központjában, Kninben emlékeznek e napra és a várban újra felhúzták a horvát zászlót. Sokévi, voltaképpen két évtizednyi hallgatás után a szerb oldalon is „felfedezték” maguknak ezt a pár napot, amikor a Vihar hadművelet során mintegy 200 ezer, más adatok szerint akár 300 ezer szerb hagyta el a térséget az 1995. augusztus 4-e és 7-e közt zajló hadművelet nyomán. A horvát oldalról számtalan dokumentum- és játékfilm dolgozza fel lassan szinte az összes horvát egység történetét, vagy éppen az egyik irányító tábornok, Ante Gotovina életét (akit háborús bűnökkel vádoltak meg, de utóbb felmentették). A szerb oldalról korábban csak a független filmesek foglalkoztak a témával – ha a szélesebb nyilvánosságról beszélünk –, de újabban, mintegy állami parancsra készül már a szerbek exodusáról szóló (játék)film is.³ Mondani sem kell, hogy a tankönyvekben teljesen más módon jelenik meg a háború értelmezése, a horvát oldalon – mint más téren is – a hősiesség, a hazafiasság és a győzelem diskurzusa uralkodik, a szerbek pedig (szinte) semmit sem szólnak az 1991 és 1995 közötti időszakról, az 1999-es NATO-bombázások kapcsán viszont az áldozatiság és a hősiesség önfeláldozás narratívája kerül előtérbe.⁴ Az 1999-es események központi emlékezetpolitikai dátuma március 24-e, a bombázások első napja, de előtérbe került a szerb (illetve a mai koszovói) és az albán határon lezajlott több napos košarai ütközet is, ami során több mint száz szerb katona esett el az albánokkal való összetűzésben, de az Aleksandar Vučić fémjelezte kormányzat ezt az utóbbi években az önfeláldozás, a hazafiasság és a hősiesség példaként ünnepli.

A könyvtári szakirodalom és helytörténet mellett elsősorban tehát a film az, ami leginkább fókuszál ezen időszakra. Sorozat készült Franjo Tudjman életéről – természetesen pozitív –, de 2021-ben még magukat a szerb nézőket is meghökkentette az a *Család* c. féldokumentarista filmsorozat, amely Slobodan Milošević 2001-es belgrádi letartóztatásáról szól, szinte apológiát kínálva az egyeduralkodónak.

³ Dureinović, Jelena: Politika sećanja na Operaciju Oluja i devedesete u Srbiji. [A Vihar hadműveletre és a szerbiai kilencvenes évekre vonatkozó emlékezetpolitika.] *Remarker*, 2020. január 8. <https://remarker.media/drustvo/politika-secanja-na-operaciju-oluja-i-devedesete-u-srbiji/> (Letöltés ideje: 2021. október 2.)

⁴ Sz. n.: *Predlog praktične politike: Ratovi 1990-ih u nastavi istorije*. [A gyakorlati politika javaslata: az 1990-es évek háborúi a történelemoktatásban.] Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2020.

Az egykori horvát, illetve szerb elnök kultusza azonban halványodni látszik, a szélsőségesebb, illetve a boszniai szerb hatalmi körökben elsősorban viszont a háborús bűnök miatt elítélt Ratko Mladić tábornok és Radovan Karadžić volt boszniai szerb elnök kultusza dívik. A délszláv háborúban elkövetett háborús bűnök el (nem) ismerése akár az emlékezetpolitikai csatározás központi eleme is lehetne, de a téma időnkénti fellángolása után többnyire az (el)hallgatás a jellemző. Természetesen mindig a másik oldal bűnei a nagyobbak, így a szerbek diskurzusában a koszovói albánoké, a bosnyákoké és a horvátoké, a horvátokéban a szerbeké stb. Kuriózumként említhető meg a nyugat-boszniai bosnyákok esete, akik egymás közt is háborúztak, összeállításunkban az egyik tanulmány éppen erről a Velika Kladuša-i esetről szól.

A háborús bűnösök esetében fontos megjegyezni, hogy többüket – akik élve hagyták el a Nemzetközi Hágai Bíróság ítélete után a börtönt – hazatérve nem hogy nem egykori elítéltekként kezelik, hanem bizonyos értelemben rehabilitálják is őket, számos plusz jogot, anyagi biztonságot garantálva nekik, sőt, parlamenti képviselők lehetnek, mint Szerbiában Vojislav Šešelj csetnikvajda, vagy a magát Dragan kapitánynak valló szabadcsapat-vezér ma Szerbiában azért küzd, hogy rehabilitálják a 2003-ban megölt Zoran Djindjić szerb kormányfő gyilkosait. Horvát oldalon viszont maga az elnök, Zoran Milanović adta vissza 2021 májusában a kiténtéseit és tábornoki rangját annak a Branimir Glavašnak, akit korábban az Eszéken és környékén elkövetett háborús bűnökért ítélték el jogerősen, bár az ítélet később a horvát alkotmánybíróság megsemmisítette. De ez az eset is jelzi, hogy amíg a feltételezett bűnösök élnek, a rehabilitáció és így a közelmúlt történelmének revíziója napirenden marad.

Még mielőtt áttérnénk a kilencvenes éveket megelőző időkre, röviden említjük meg, hogy olyasmiről, amit a rendszerváltásra (a szocializmusból a kapitalizmusba, az egypártrendszerből a többpártrendszerbe való átmenet időszak, vagy nevezük bárhogyan is) való emlékezésnek nevezhetünk, aligha találkozunk. De ez a korábbi és a későbbi események függvényében érthető is. Horvátországban és Szlovéniában ugyan idén megemlékeztek arról, hogy 1991 júniusában kiáltották ki függetlenségüket, de ezek aligha mondhatók országos avagy látványos eseményeknek. Szerbiában pedig csak 1991. március 9-éről emlékeztek meg a sajtó egy részében, amikor a belgrádi ellenzék megpróbálta megdönteni Slobodan Milošević hatalmát (vagy legalábbis elfoglalni az állami tévé székházát), ám a tüntetést végül a rendőrség verte szét, a Jugoszláv Néphadsereg tankjai pedig kivonultak Belgrád utcáira. Ez a dátum azért lehetne szimbolikus, mert a délszláv térségben, a demokratikus ellenzék egyedüli próbálkozása volt az autokrata rezsim megdöntésére. Ez a dátum tehát éppen a nem emlékezés miatt említendő meg.

Titosztalgia és jugónosztalgia

A délszláv háborúk nyomán támadt fel újra Tito kultusza, kéz a kézben járva az egykori Jugoszlávia utáni nosztalgiával. Igaz, ez a két jelenség elsősorban a 2000-es években volt jelentősebb és érzékelhetőbb, a 2010-es években mintha halványodtak volna. Az okok kézenfekvők: különösen a háborúkhöz, az ex-jugoszláv országok gazdasági, társadalmi összeomlásához képest a korábbi rezsim minden tekintetben fizikai és anyagi a biztonságot jelentett. A nosztalgia ma is jelen van a társadalomban, még az újabb generációk esetében is, akik számára a szülők Jugoszláviája inkább kulturális értelemben érdekes, így például a zene és más művészeti formák terén – erről lásd összeállításunkban Mitja Velikonja tanulmányát a jugoszláviai nyolcvanas évekre való kulturális reflexiókról. A Titosztalgiáról és jugónosztalgiáról rengeteg tanulmány, de önálló könyv is született, így az összeállításunkban is szereplő Vjekoslav Perić és Mitja Velikonja közös műve, a *Menyneyi Jugoszlávia*,⁵ amelyben áttekintik a II. világháborús partizán-„kultúrára” való emlékeztetést, a továbbélő imaginárius jugoszlavizmus jelenségeit a popkultúrában és a sportban is, azaz az emlékezet és a kortárs (tág értelemben vett) kultúra kapcsolódási pontjait. Titóról számos történelemtudományi mű, filmsorozat született (Horvátországban a 2010-es években rögtön kettő is, az egyik úgymond baloldali és jugónosztalgikus, a másik nacionalista és konzervatívabb, kritikusabb), sok helyütt ma is utcák, terek viselik a nevét. Magáról a Titosztalgiáról is Mitja Velikonja írt könyvet,⁶ szerb részről ugyanilyen címmel írt tanulmányt Todor Kuljić is, aki történészként, szerb szakértőként számtalan munkájában foglalkozik a témával, tehát Titóval és Jugoszláviával, de mondani sem kell, ezek kiragadott példák.

Tito sok tekintetben jelentette magát Jugoszláviát, éppen ezért fogas kérdés, hogy az egyes köztársaságok mit tudnak kezdeni az örökségével? A szerb hatalom számára többnyire azért nem kívánatos a 2000-es évek óta, mert horvát és kommunista volt, aki gátat szabott a szerb centralista, hegemon törekvéseknek. A horvátoknak elsősorban kommunista volt, aki éppenséggel a horvát államiságot törte le, így először 1945-ben, majd 1968-at követően a horvát anticoncentralista, a szerb hegemon törekvésekkel szembeni „horvát tavaszt”. A bosnyákok önképének viszont fontos eleme, hogy mégis a titói Jugoszláviában válhattak önálló nemzetté, és ez igaz a macedónokra is, akik megteremthették államiságukat. Némiképp hasonló a helyzet Szlovéniával is, hisz az Osztrák-Magyar Monarchia, majd a királyi Jugoszlávia után mégiscsak a titói Jugoszláviában váltak köztársasággá. Crna Gora, azaz Montenegró számára is fontos dátum 1945, hisz ekkor vált Jugoszlávián belül ez is köztársasággá. A szerb-montenegrói viták 1996 körül éledtek újjá, és a két

⁵ Perić, Vjekoslav – Velikonja, Mitja: *Nebeska Jugoslavija*. [Mennyei Jugoszlávia] Beograd: Biblioteka XX vek, 2012.

⁶ Velikonja, Mitja: *Titostalgia. A Study of Nostalgia for Josip Broz*. Ljubljana: Peace Institute, 2008.

állam, illetve nemzet/nép közt ma is feszült a helyzet az identitáspolitika terén, ti. hogy egyáltalán önálló nemzet-e a montenegrói (a keményvonalasabb szerbek szerint nem), de e kérdésre most csak utalni tudunk, akárcsak a bolgárok és macedónok közti nemzetiidentitás-háborúra, minek során újabban Bulgária egyenesen Macedóniának az EU-val történő társulási folyamatát gátolja, mindaddig, amíg a macedónok el nem ismerik, hogy ők bolgárok, akárcsak a nyelvük.

A Tito- és Jugoszlávia-kép egyébként sokkal pozitívabb az egyszerű emberek szemében,⁷ mint többnyire a politikusok (legyenek akármilyen nemzetiségűek vagy éppen hatalmon lévők vagy ellenzékiek), az értelmiség vagy – sőt – a történészek körében. Utóbbiak többnyire elvetélt projektnek tartják Jugoszláviát, bár többnyire kihangsúlyozzák azt, hogy végül így válhattak önállókká egyes nemzetek, államok, vagyis így jöhettek létre új nemzetállamok, és a modernizációs folyamatok is jelentősek voltak.

A II. világháború és az antifasizmus kérdése

A titói rendszer represszív voltáról, az elnyomás formáiról, részben totalitárius jellegéről számos tényt sorolhatunk fel. Ám az kétségtelen, hogy a titói Jugoszlávia egyik legitimációs alapja a II. világháborúban a szövetségesek melletti részvétel volt, azaz a nácik, fasiszták elleni partizánharc. Mégis, az erre az időszakra való emlékezésnek minden nemzetnél megvan a neuralgikus pontja, és éppen az antifasiszta hagyományra való emlékezés – mivel az a kommunista partizánokkal és Titóval kapcsolódik össze – a „legnehezebb” a mindenkori hatalom számára szinte az összes ex-jugoszláv köztársaságban, lévén ezek többnyire nacionalista antikommunisták. Továbbá azért is, mert a legtöbb nemzetiségi csoport egy része a németek, illetve az olaszok mellett harcolt, illetve az egymás elleni népiirtások mintegy dominószzerűen söpörtek végig a térségben. Mivel a kilencvenes évek délszláv háborúinak egyik „oka”, valamiféle előzménye éppen az volt, hogy különösen Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában még élénken élt a népiirtásokra való emlékezet – vagy azt fentről gerjesztették újra –, az 1941 és 1945, illetve a kilencvenes évekre való emlékezés valójában folyamatos, egymásra épül.

Tehát a II. világháború kapcsán is hasonló sémákkal találkozhatunk: folyamatos a harc aközött, hogy ki a hős, ki az áruló, ki a bűnös, ki az áldozat – aki az egyik oldalon ez, a másik oldalon értelemszerűen amaz. A helyzetet bonyolítja, hogy a II. világháborúban az etnikai-vallási határok korántsem voltak olyan egyértelműek, mint a kilencvenes években (bár utóbbi esetben sem mindig): a szerb csetnikek végül együttműködtek az olaszokkal, a németekkel és a horvát usztasákkal is;

⁷ Erről I. Spasić, Ivana: Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji. [Jugoszlávia mint a normális élet helye: az egyszerű emberek emlékezete Szerbiában.] *Sociologija*, 2012. 54 (4). 577–594

a boszniai muzulmánok először az usztasákkal, de elsősorban a németekkel (a 16. SS-divíziót muzulmánok alkották); a partizánok közt, különösen a horvátországi részeken, így például Dalmáciában, amit az olaszok szálltak meg, rengeteg horvát harcolt és esett is el; a csetnikek ugyan együttműködtek a németekkel, de irtották a bosnyákokat – a sor szinte végtelen, pontosabban a körköröség teljes. Azt se feledjük, hogy a németekkel együttműködő belgrádi szerb kollaboráns kormány együttműködésével Európában a holokauszt Szerbiában már 1941-ben gyakorlatilag megvalósult.

Mindezek után már az kérdés, mely nemzet érezheti magát győztesnek 1945 kapcsán, így az európai győzelem napjának május 8-i megünneplésére központilag gyakorlatilag csak Belgrádban kerül sor, bár többnyire ott is kelleltenül. Vagy éppenséggel más napon tartották meg 2014-ben a Belgrád felszabadítására rendezett parádét, mert Putyin orosz elnök ekkor ért rá a szerb fővárosba látogatni.

Ennek ellenére a csetnikek kollektív, illetve az egyes csetnik vezérek rehabilitációjára – akiket, mint vezetőjüket, Draža Mihajlovićot, a háború után bírósági ítélet után végeztek ki – Szerbiában már a 2000-es években sor került, oly módon is, hogy az egykori csetnik harcosok jogait kiegyenlítették a partizánok jogaival (a még élők jogosulttá váltak az ún. harcosnyugdíjra is). Gyakorlatilag az egykori szerb quisling-kormányt is rehabilitálták, miközben igyekeztek a holokauszt belgrádi helyszínein rendezni az emlékhely kérdését. Hasonló kollektív és egyéni rehabilitációra a többi köztársaság esetében – így Horvátországban vagy Bosznia-Hercegovinában – nem került sor, ám a történelmi revizionizmus minden más formája lábra kapott, illetve erőteljesen tovább él. Ennek több szintje van, kezdve a szobordöntögetéstől és az utcaátnevezésektől a tankönyveken át a médiáig. Itt ismét csak a dokumentum- és játékfilmek szerepe emelhető ki, lévén, hogy ezeket az állami televíziók is leadják, hatalmas nézettség mellett, legyen szó bármely utódállamról.

Persze mindennek megvan a szakirodalma, napi szinten olvashatunk az újabb és újabb emlékezetpolitikai eseményekről, illetve az értelmezéseket, tanulmányokat, publicisztikákat. A partizán emlékezetkultúra kialakulásáról és tovább éléséről – többek közt – a német Heike Karge írt átfogó kötetet, ami szerbül is megjelent.⁸ E munkát most azért említjük, mert egy összehasonlításban jól látható lenne, hogy mire hol emlékeztek az 1945 utáni években, évtizedekben, és mire (nem) ma. Mondani sem kell, hogy a legtöbb emlékhely lassan az enyészeté lesz, például az olyan híres-hírhedt helyek, mint a szerbiai Kragujevac (ahol ártatlan gimnazistákat végeztek ki a németek), vagy a boszniai Sutjeska folyónál zajlott csata helyszíne – ezek olyan emlékpontok, ahová anno minden általános iskolást elbuszoztattak.

A II. világháború eseményeire való emlékezés problematikája a lokális szinteken is megjelenik, ha nem is heti, de havi rendszerességgel. Legutóbb például

⁸ Karge, Heike: *Steinerne Erinnerung – versteinerte Erinnerung? Kriegsdenken in Jugoslawien (1947–1970)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010.

Dubrovnikban, ahol 2021. október 18-án először a város fasizmus alóli felszabadulására emlékeztek – a helyi antifasiszták szervezésében, a helyi hivatalosságok jelenléte nélkül –, majd másnap, immár a polgármester jelenlétében a város külterületén azokra a *domobranokra* (ti. honvédekre), akik az usztság, illetve az olasz és német fasiszták mellett harcoltak, és közülük tizenhármójukat a felszabadulás másnapján hazaárulókként végezték ki. A dolog pikantériája – akárcsak számos más esetben Dalmáciában (is) –, hogy Dubrovnik is inkább antifasiszta városnak számított a II. világháború idején, nem pedig usztságpartinak.⁹

A horvát részről természetesen a lokális szinttől fontosabb az az esemény, ami 1945-ben zajlott le, azaz Bleiburg esete, amiről bővebben Vjekoslav Perica tanulmányában olvashatunk, akárcsak Jasenovácról. A szerző egy másik írásában így összegzi publicista módján Bleiburg lényegét: „A bleiburgi mítosz a koszovói mítosz horvát verziója, a vereség ünneplése és kommemorációja, inspiráció a boszszúra és az elveszett állam restaurációja. A horvát nacionalisták legrosszabbjainak legnagyobb eredménye, hogy a szerb nacionalizmus legrosszabb elemeit imitálják. A bleiburgi mítosz ugyan újabb a koszovóinál, de ugyanazon minta alapján szövögetik.”¹⁰

Az egykori usztsa megsemmisítő tábor esetében Perica munkájának megírása óta is számos fejlemény történt, így a szerbiai hatalom újabb emlékközpontot hozna létre.¹¹ A 2021-es eseményre való emlékezés a horvát belpolitikában újabb konfliktust eredményezett (a horvát elnök, illetve a kormányfő nem volt hajlandó együtt emlékezni, végül az érintett szerb, zsidó, cigány közösségek képviselői is szinte külön-külön emlékeztek, illetve a horvát politikusok nélkül). A szimbolikus feldolgozás terén pedig egy új szerb játékfilm okozott botrányt, a *Jasenováci Dara* (*Dara iz Jasenovca*) című kurzusfilm, amelyet a szerb állami televízió már a mozikban való levetítés előtt leadott, a szerb nézők és a közvélemény hatalmas érdeklődése mellett, a politikusok állandó kommentárjával... A filmet Predrag Antonijević rendezte, aki inkább producerként dolgozott korábban, rendezőként pedig alig (el)ismert. A szerb kormány által bőségesen támogatott film a kritikusok egyöntetű véleménye mellett tendenciózus, esztétikailag pedig silány, és teljesen egyoldalú.¹² Az egy szerb kislány szemével láttatott történetben minden horvát véreskező

⁹ Markovina, Draga: Revizionizam u Dubrovniku. [Revizionizmus Dubrovnikban.] *Peščanik*, 2021. október 20. <https://pescanik.net/revizionizam-u-dubrovniku/> (Letöltés ideje: 2021. október 21.)

¹⁰ Perica, Vjekoslav: Balkansko prvenstvo u mitomaniji. [Balkán-bajnokság mitomániában.] *XXZ Regionalni portal*, 2020. május 26. <https://www.xxzmagazin.com/balkansko-prvenstvo-u-mitomaniji> (Letöltés ideje: 2021. április 20.)

¹¹ Ivanji, Ivan: Svesrpsko svetilište Aleksandra Vučića. [Aleksandar Vučić össz-szerb szent helye.] *Vreme*, 2021. szeptember 23. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1967988> (Letöltés ideje: 2021. október 11.)

¹² A filmről megsemmisítő kritikák jelentek meg egyébként a *New York Times*-ban, a *Variety*-ban és a *Los Angeles Times*-ban is, tehát nem csak szerb vagy horvát oldalról.

usztasa, az ártatlan áldozatok pedig szinte kizárólagosan szerbek (noha a KZ-ben zsidók, cigányok, kommunista vagy egyszerűen antifasiszta horvátok, partizánok és civilek is meghaltak). A brutális képek sokkoló hatására a szerb kormányzat azt tervezi, hogy minden szerbiai iskolában kötelező lesz e filmmel emlékezni Jasenovácra. Szerintük ugyanis Jasenovácról még nem készült (játék)film, ami egyébként egyszerűen nem igaz, mivel ilyenek már a szocializmus idejében is készültek, egyértelműen antifasiszta felhanggal és sokkal inkább tényszerűen, legalábbis a történelmet nem meghamisítva. A film kapcsán – de ez szinte minden esetre érvényes, így Bleiburgra is – újra elindult a számháború is az áldozatok számát, etnikumát, vallását, politikai hitvallását tekintve is.¹³

Ha 2021 tavasza a *Jasenováci Dara* körül forgott, akkor – ha kevesebb izgalmat is hozva – 2021 őszén a horvát állami televízióban bemutatott tízrészes dokumentumfilmsorozat került a középpontba az egykori usztasa államról, az NDH-ról, vagyis a Független Horvát Államról.¹⁴ A horvát, olasz, német történészek, szakértők sorát felvonultató, horvát történész, Hrvoje Klasić által jegyzett sorozatot a megrendelő állami tévé előbb elfektette, végül mégis sor került a leadására, ugyanis erősen kritikusan kezeli a horvát usztasa állam történetét, és a korábbi jugoszláv (kommunista) narratívánál sokkal árnyaltabb, ám nem revizionista. Kiderül, hogy mennyire bonyolult volt a helyzet a II. világháború során, azzal szemben ahogyan ezt 1945 óta bemutatták: a horvátok között ugyanannyi usztasa és kollaboráns volt, mint partizán; a muzulmánok Boszniában egyszerűen a csetnikek általi fizikai megsemmisítésük ellen küzdve álltak hol az usztasák, hol a németek, hol pedig a partizánok mellé; a szerb csetnikek olykor a horvát usztasákkal működtek közre stb. Az elemzők vagy éppen a kritikusok ugyanakkor hozzáteszik, hogy kérdéses – bármelyik oldalról is legyen szó –, egy játékfilm vagy épp egy ilyen sorozat mennyiben tud hatni a többnyire hiszterizált hangulatban. Ahogyan az egyik publicista feltette a kérdést: „Vajon az NDH-s tévésorozat elérheti azt Horvátországban, amit a 'Holokauszt' Németországban?”¹⁵ Ti. sem a jasenováci film propaganda volta,

¹³ Az eset irodalmához l. Drobanjak, Nemanja: “Dara iz Jasenovca” – osvrt na film jednog gledaoca. [„Jasenováci Dara” – egy néző reagálása a filmre.] *Novi Plamen*, 2021. február 26. <https://www.noviplamen.net/glavna/dara-iz-jasenovca-osvrt-na-film-jednog-gledaoca/> (Letöltés ideje: 2021. március 18.); Ilić, Dejan: Novac i Jasenovac. [Pénc és Jasenovac] *Peščanik*, 2021. február 26. <https://pescanik.net/novac-i-jasenovac/> (Letöltés ideje: 2021. március 18.); Vojnović, Goran: Dnevnik Dare iz Jasenovca. [Jasenováci Dara naplója.] *Vreme*, 2021. március 4. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1922438> (Letöltés ideje: 2021. március 18.); Pavlović, Aleksandar: Dara i mera o Jasenovcu. [Dara és a mérték Jasenovácról.] *Peščanik*, 2021. március 23. <https://pescanik.net/dara-i-mera-o-jasenovcu/> (Letöltés ideje: 2021. március 25.); Pisarri, Milovan: O *Dari iz Jasenovca*. [A *Jasenováci Dáráról*.] *Vreme*, 2021. március 4. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1922424> (Letöltés ideje: 2021. március 18.)

¹⁴ A sorozat címe egyszerűen *NDH*. Szerzői dr. Hrvoje Klasić és Miljenko Bukovčan, rendezőként pedig szintén Miljenko Bukovčan jegyzi.

¹⁵ Pavelić, Boris: Može li serijal 'NDH' u Hrvatskoj postići ono što je 'Holokauszt' u Nemačkoj? [Vajon az NDH-s tévésorozat elérheti azt Horvátországban, amit a 'Holokauszt'

sem az usztrasákról szóló széria nem feltétlenül tudja megváltoztatni a közhangulatot – illetve a kormányzatok narratíváit –, a belátást sem igen segíti elő, nem hogy a megbocsátást, és az „áldozatiság világbajnoksága” – ahogyan az ilyesmit Amosz Oz nevezte – tovább folyik, többnyire a saját térfélen.

A múlt mélységesen mély kútja

Mint láttuk, a II. világháború történelmének értelmezése, emlékkultúrája, revizionizmusa számos ponton kapcsolódik össze a kilencvenes évek háborúival. Egyszerűbbnek tűnik a helyzet az I. világháború eseményeivel kapcsolatosan, ha pusztán csak a háborúra való emlékezést nézzük, de rögtön összetettebbé válik, ha közvetlenül a háború lezárása utáni eseményekre való emlékezést vizsgáljuk meg, azaz a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság kikiáltását, amely a jugoszláv eszme megvalósulásának következménye volt.

Talán a szerbek oldaláról a legegyszerűbb a helyzet: a hatalmas áldozatok után a győztesek oldalán zárták a háborút. A legnagyobb ikonjuk a hős szerb tábornokok mellett Gavriło Princip, akit szerb szabadságharcosként ünnepelnek, újabb szobrokat kapott, könyvek, sőt, színdarab is készült róla, és a jubileumfetisizmus jegyében 2014-re még számos módon emlékeztek meg róla. A kritikus hangok szóvá tették ugyan, hogy a szarajevói összeesküvők csoportja nem Nagy-Szerbiáért küzdött, hanem egy diktatórikus rendszer ellen a jugoszláv eszmék és a szociális igazságosság érdekében (a merényletre készülő szarajevói diákok közt akadt bosnyák és horvát is). A bosnyákok számára már kevésbé volt egyértelmű az, mit is lehet azon ünnepelni, hogy immár Jugoszláviában találták magukat 1918 után, hiszen 1945-ig aligha javult a helyzetük, sőt, a monarchia az emlékezetükben mégis a modernizációt jelentette (a vasutat, az iskolákat, avagy az elektrifikációt). A horvátok ugyan kiemelik, akár a szlovénok, hogy 1918 az önállóság felé vezető út fontos állomása, de mivel az 1941-ig tartó időszakot a szerb hegemon törekvések időszakának tartják, így arra csupán a szocialista *elnyomást* megelőző régi/új *elnyomás* kontextusában lehet emlékezni, azaz azt interpretálni.

Egyébként egészen eredeti módon vizsgálja legújabb, *Politikai graffiti*¹⁶ című könyvében Mitja Velikonja azt, hogy a posztjugoszláv időszakban a street art műfajában hogyan változott az emlékezetkultúra, például hogy az olyan megkérdőjelezett hősök, mint éppen Gavriło Princip, miképpen jelennek meg az utcai művészetben. De szót ejt a nacionalista szimbólumoknak a nyilvános térben való megjelenéséről (például az usztrasákra vonatkozó U betű használatáról), illetve azok

Németországban?] *Aljazeera*, 2021. szeptember 21. <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2021/9/21/moze-li-televizijski-serijal-ndh-u-hrvatskoj-postici-ono-sto-je-holokaust-uspio-u-njemackoj> (Letöltés ideje: 2021. október 3.)

¹⁶ Velikonja, Mitja: *Politički graffiti*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2020.

átértelmezéséről, kontextualizálásáról: például a szlovéniai Triglav hegységről (ami Szlovénia, illetve Jugoszlávia egyik jelképe volt), vagy, hogy a szélsőjobboldaliak, azon belül is a különböző etnikumú futballszurkolók miképpen használják a történelmi szimbólumokat, jelszavakat, amelyek egyértelműen gyűlöletkeltők is.

Hová tűnt Koszovó?

Jugoszlávia szétesését többnyire a szlovéniai és a horvátországi háborúk kitöréséhez kötik, noha a politikai-társadalmi-gazdasági válság sokkal korábbi, de azt is meg kell említeni, hogy Koszovó már a hatvanas évektől (ismét) forrongott, rendőri-katonai erővel verték le a tüntetéseket. A dátumok közül természetesen a koszovói, azaz rigómezei csata napja a legfontosabb, 1389. június 28-a, és a 600. évfordulón került sor a híres-hírhedtté vált megemlékezésre Gazimestanon (amely a csata helyszínétől hat-hét kilométerre helyezkedik el Koszovó fővárosa, Pristina közelében), és ahová hatalmas emlékmű is épült. 1989-ben e napon itt mondta el vészjóslo beszédét Slobodan Milošević mintegy milliós vagy annál is nagyobb tömeg előtt.

A koszovói mítosz – mint már utaltunk rá Bleiburg kapcsán – a szerb nacionalizmus legfontosabb éltető eleme, azonban mintha az utóbbi években relatíve kevesebb szó esne róla, de mondhatni mindennapi szinten van jelen a napi politikától és ideológiától kezdve a sportpályákon át a falfirkáig. („Koszovó Szerbia szíve”, „nem adjuk Koszovót” stb.) Itt most csak arra utalnánk, hogy a kötetünkben négy esszével szereplő – és itt olykor élesebb értékítéleteket is kimondó, bár gyakran ironikus és humoros, publicisztikai jellegű írásokról beszélhetünk – Ivan Čolović 2017-ben jelentette meg ötszáz oldalas kötetét a koszovói mítosz alakulásáról, *Halál Rigómezőn* címmel.¹⁷ A kötet azzal zárul, hogy a szintén hírhedt, szerb nacionalistává váló világhírű rendező, Emir Kusturica mintegy a mítosz átértelmezésével és egyfajta lezárásával hogyan építette fel a Drina boszniai szerb oldalán Andrićgradot, azaz a Nobel-díjas író, Ivo Andrić „városát”, ahol az „igazi” szerb történelemre, kultúrára emlékez(tet)nek, azaz Koszovó mítosza ide, ebbe a „memoriális komplexumba” költözött, ahogyan Čolović fogalmaz. A kötetnek azonban ezernyi nívuma van, és hat évszázadon át vizsgálja meg, hogyan alakult át és formálódott a mítosz; hogy egy végül is döntetlennel véget érő ütközet miképpen vált a nemzeti vereség szimbólumává; miket toldottak hozzá és mit vettek el a tényekből. S hogy mindez a szocialista időszakban a szerb nacionalista diskurzusban „felébredve” hogyan vált puskaporos hordóvá.

¹⁷ Čolović, Ivan: *Smrt na Kosovu Polju*. [Halál Rigómezőn] Beograd: Biblioteka XX vek, 2017.

Nikola Tesla – aki mindenkinek kell

Végezetül emeljünk ki egy bizarr esetet (nem mintha a legtöbb ne lenne az), ami az emlékezetpolitika és -kultúra minden búját és báját megmutatja. A délszláv térségben több efféle csata is zajlik, így az éppen említett Ivo Andrićért, vagy a szintén említett Dubrovnikért, ti. a szerbek szerint az ottani középkori irodalom szerb, csak most a horvátok ellopták tőlük. A világhírű feltalálóért, fizikusért, Nikola Tesláért pedig folyamatos csatározás zajlik a nyilvánosságban szerb és a horvát fél között. Teslát végül Belgrádban helyezték örök nyugalomra, ott (is) van múzeuma, róla nevezték el a belgrádi repteret, ő szerepel a százdinároson stb. A mai Horvátország területén, 1995-ig főleg szerbek lakta Likában született Tesláról viszont egy 2021-es „választáson” Horvátországban úgy döntöttek, hogy mintegy az országot ő képviselje a „horvát” eurós pénzermén a legjelentősebb horvátként. Tesla mindkét ágon ortodox szerb papi családból származott, de az elterjedt horvát értelmezés szerint – így a Horvát Enciklopédia szerint is – „szerb származású amerikai és horvát feltaláló volt”.¹⁸ Aki egyébként azt mondta magáról, legalábbis egy hiteles, 1934-ből eredő távirat szerint, hogy: „Egyaránt vagyok büszke szerb származásomra és horvát hazámra, éljen minden jugoszláv.” Egy 1942-es levelében viszont kizárólag szerbként definiálta magát, egyenesen a legöregebb szerbnek nevezve magát.¹⁹

A szerbek rögtön tiltakoztak a horvát javaslat miatt, különösen, hogy az egyik brüsszeli leírás a horvátokét vette át (ti. hogy Tesla horvát lenne). Ezek után Brüsszelben pontosítottak, de Tesla „nacionalizációjának”, kisajátításának alighanem ezzel nincs vége, sosem is lesz és lehet. A nacionalisták ugyanis nem fogadják el a kettős vagy többes kötődést, identitást. Így a horvát jobboldalnak, különösen a hatalmon lévő Horvát Demokratikus Közösség egyes tagjainak nincs is ínyére, hogy Tesla kerülne a horvát eurós pénzermé.²⁰ Tesla szobra kapcsán is akadtak viták, sőt, erre a vita szó nem is illik. A szülőfaluja melletti Gospićban ugyanis 1992-ben megsemmisítették a szobrát a várost visszafoglaló horvátok, és ennek visszaállítására szintén csak 2021-ben került sor. Az egyik szoboravató miniszter itt horvátnak nevezte Teslát.²¹

¹⁸ Janković, Marija: Nikola Tesla – zašto je (ne)bitno da li je Srbin ili Hrvat. [Nikola Tesla – miért (nem) fontos, hogy szerb vagy horvát-e.] *BBC News*. 2019. augusztus 14. <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-49328990> (Letöltés ideje: 2021. július 30.)

¹⁹ Đurđević, Mila – Čilić, Una: Svi hoće Nikolu Teslu. [Mindenkí Teslát akarja.] *Radio Slobodna Evropa*, dátum nélkül. <https://www.slobodnaevropa.org/a/nikola-tesla/30612584.html> (Letöltés ideje: 2021. október 12.)

²⁰ Markovina, Dragan: Nacionalizacija Nikole Tesle. [Nikola Tesla nacionalizációja.] *Peščanik*, 2021. július 23. <https://pescanik.net/nacionalizacija-nikole-tesle/> (Letöltés ideje: 2021. október 12.)

²¹ Zebić, Enis: U Gospić vraćen spomenik Nikoli Tesli uništen 1992. [Gospićban visszaállították Nikola Tesla 1992-ben megsemmisített szobrát.] *Slobodna Evropa*, 2021. május 4. <https://>

Tesla „nemzetiesítésének” példáján túl is akadnak érdekes esetek, amikor egyes házasságból származó hírességek kisajátításáért folyik a harc, így például az 1993-ban elhunyt kosárlabdázóért, Dražen Petrovićért, vagy zenészekért és más hírességekért. Mindez arra utal, hogy amíg a Balkán e fertályán, amíg lesznek ott élők, no és halottak is, akikre emlékezni lehet, sosem fognak véget érni az identitásháborúkba torkolló emlékezetpolitikai csaták.

A magyar olvasó viszont talán kényelmes fotelből, a távolból követheti ezeket, remélhetőleg a *Regio* ezen összeállítása pedig hozzájárulhat a megértéshez is.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Čolović, Ivan: *Smrt na Kosovu Polju*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2017.
- Drobnjak, Nemanja: “Dara iz Jasenovca” – osvrt na film jednog gledaoca. *Novi Plamen*, 2021. február 26. <https://www.noviplamen.net/glavna/dara-iz-jasenovca-osvrt-na-film-jednog-gledaoca/> (Letöltés ideje: 2021. március 18.)
- Drobnjak, Nemanja: Hrvoje Klasić: „Prošlost je učiteljica života, a mi se redovito pokazujemo kao loši učenici.” *Novi Plamen*, 2021. január 13. <https://www.noviplamen.net/glavna/hrvoje-klasic-proslost-je-uciteljica-zivota-a-mi-se-redovito-pokazujemo-kao-losi-ucenici/> (Letöltés ideje: 2021. szeptember 20.)
- Đurđević, Mila – Čilić, Una: Svi hoće Nikolu Teslu. *Radio Slobodna Evropa*, dátum nélkül. <https://www.slobodnaevropa.org/a/nikola-tesla/30612584.html> (Letöltés ideje: 2021. október 12.)
- Đureinović, Jelena: Politika sećanja na Operaciju Oluja i devedesete u Srbiji. *Remarker*, 2020. január 8. <https://remarker.media/drustvo/politika-secanja-na-operaciju-oluja-i-devedesete-u-srbiji/> (Letöltés ideje: 2021. október 2.)
- <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2021/9/21/moze-li-televizijski-serijal-ndh-u-hrvatskoj-postici-ono-sto-je-holokaust-uspio-u-njemackoj> (Letöltés ideje: 2021. október 3.)
- Ilić, Dejan: Novac i Jasenovac. *Peščanik*, 2021. február 26. <https://pescanik.net/novac-i-jasenovac/> (Letöltés ideje: 2021. március 18.)
- Ivanji, Ivan: Svesrpsko svetište Aleksandra Vučića. *Vreme*, 2021. szeptember 23. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1967988> (Letöltés ideje: 2021. október 11.)
- Janković, Marija: Nikola Tesla – zašto je (ne)bitno da li je Srbin ili Hrvat. *BBC News*. 2019. augusztus 14. <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-49328990> (Letöltés ideje: 2021. július 30.)

www.slobodnaevropa.org/a/hrvatska-gospic-spomenik-nikola-tesla/31237668.html (Letöltés ideje: 2021. október 13.)

- Karge, Heike: *Steinerne Erinnerung – versteinerte Erinnerung? Kriegsdenken in Jugoslawien (1947–1970)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010.
- Manojlović Pintar, Olga: Rat i nemir. O vidjenjima socijalističke Jugoslavije, drugog svetskog rata u kome je nastala i ratova u kojima se raspala. In: Dimitrijević, Vojin (ur.): *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2010. 83–107.
- Markovina, Draga: Revizionizam u Dubrovniku. *Peščanik*, 2021. október 20. <https://pescanik.net/revizionizam-u-dubrovniku/> (Letöltés ideje: 2021. október 21.)
- Markovina, Dragan: Nacionalizacija Nikole Tesle. *Peščanik*, 2021. július 23. <https://pescanik.net/nacionalizacija-nikole-tesle/> (Letöltés ideje: 2021. október 12.)
- Pavelić, Boris: Može li serijal 'NDH' u Hrvatskoj postići ono što je 'Holokaust' u Nemačkoj? *Aljazeera*, 2021. szeptember 21.
- Pavlović, Aleksandar: Dara i mera o Jasenovcu. *Peščanik*, 2021. március 23. <https://pescanik.net/dara-i-mera-o-jasenovcu/> (Letöltés ideje: 2021. március 25.)
- Perica, Vjekoslav – Velikonja, Mitja: *Nebeska Jugoslavija*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2012.
- Perica, Vjekoslav: Balkansko prvenstvo u mitomaniji. *XXZ Regionalni portal*, 2020. május 26. <https://www.xxzmagazin.com/balkansko-prvenstvo-u-mitomaniji> (Letöltés ideje: 2021. április 20.)
- Pisarri, Milovan: O *Dari iz Jasenovca*. *Vreme*, 2021. március 4. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1922424> (Letöltés ideje: 2021. március 18.)
- Spasić, Ivana: Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji. *Sociologija*, 2012. 54 (4). 577–594
- Sz. n.: *Predlog praktične politike: Ratovi 1990-ih u nastavi istorije*. Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2020.
- Velikonja, Mitja: *Politički grafiti*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2020.
- Velikonja, Mitja: *Titostalgia. A Study of Nostalgia for Josip Broz*. Ljubljana: Peace Institute, 2008.
- Vojnović, Goran: Dnevnik Dare iz Jasenovca. *Vreme*, 2021. március 4. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1922438> (Letöltés ideje: 2021. március 18.)
- Zebić, Enis: U Gospić vraćen spomenik Nikoli Tesli uništen 1992. *Slobodna Evropa*, 2021. május 4. <https://www.slobodnaevropa.org/a/hrvatska-gospic-spomenik-nikola-tesla/31237668.html> (Letöltés ideje: 2021. október 13.)

MITJA VELIKONJA*

Lehet-e verset írni Srebrenica után?

– *kulturális reflexió a jugoszláviai nyolcvanas évekre* –

I.

*Akkoriban úgy tűnt, semmi sem állhat
az előttünk álló csodálatos jövő útjába.*

Igor Štiks¹

Miképpen is érthetnénk meg a jugoszláviai nyolcvanas éveket, hogyan írhatunk, festhetünk, forgathatunk, verselhetünk, énekelhetünk, zenélhetünk róla? És milyen módon értékelhetjük azokat a kilencvenes évek *véres meséi* után? Egyáltalán, lehet-e *verset írni* az utolsó békés jugoszláviai évtizedről Srebrenica, Vukovár, Ahmići, Szarajevó és a többi száz lokális kivégzőhely után? Ez túlságosan *barbár* lenne?

Az alábbiakban a különféle kulturális és művészeti reflexiók módját elemzem – vagyis a konstrukciókat és percepciókat – a szocialista Jugoszlávia nyolcvanas éveiről, mindazokat a műveket, amelyek 1991 után a kihamvadt tüzek helyén születtek meg. Nem a történelmi nyolcvanas évekről írok, hanem azok jelenlegi kulturális reprezentációiról. Nem Jugoszlávia történése vagyok, hanem poszt-Jugoszlávia kulturologusa, aki a mai emlékezéssel és a múlt megváltoztatásának, konstruálásának és dekonstruálásának a kérdéseivel foglalkozik: konkrétan annak a képnek a létrehozásával, ami a művészet és a kultúra terén erről létrejön. Az érdekel, hogy a történelemtudományi precizitással, a kőkemény tényekkel szemben hogyan állnak ezek az a posteriori művészeti produkciók és a kulturális interpretációk a ki-múlt szocialista föderációval kapcsolatosan. Más szóval: nem történelmi vonatkozásában térek vissza a posztjugoszláv jelenből a jugoszláviai nyolcvanas évekre, hanem kulturologiai értelemben teszem fel a kérdést, hogy azok az idők miképpen vannak jelen a posztjugoszláv jelen művészeti és tágabb értelemben vett kulturális térképén.

* A Ljubljana Egyetem professzora, a Kultúra- és valláskutató Központ vezetője, kultúrakutatást tanít. Főbb kutatási területei a kortárs közép-európai és balkáni politikai ideológia, a szubkultúrák, a kollektív emlékezet és a posztszocialista nosztalgia. E-mail: is.jl-inu.vdf@ajnokilev.ajtim.

¹ „W”. Zagreb: Fraktura, 2019. 226.

Mégis a történeti keretekkel kezdeném. *Rövid nyolcvanas éveinket*, hogy Eric Hobsbawmot parafrázáljam, jelképesen és valójában is két haláleset határozta meg: a jugoszláv vezető, Tito halála 1980. május 4-én, és Jugoszlávia halála 1991 közepe felé. Jugoszlávia politikai legitimitása véleményem szerint belülről és kívülről öt lényegi eredményre épült,² ám azokban az időkben visszavonhatatlanul erodálódott. Három és fél évtizeddel a felgyorsított gazdasági, szociális és kulturális fejlődés után – amely során stabil időszakok váltakoztak a problémásokkal, a prosperálás a visszafejlődéssel, a keményvonalasok a liberálisokkal – az állam többfajta és többretegű válságba gabalyodott bele. Az uralkodó politikai garnitúra többé nem volt alkalmas arra, hogy a gazdasági, politikai és kulturális fejlődést irányítsa: a társadalom addigi modernizációja megakadt.³ Hogy megőrizték hatalmukat, annak élharcosai minél előbb, nyíltabban vagy éppen halkabban, áttértek az új ideológiai szemléletre és egy konkrét politikára, amely az utódállamokban (akár csak az egész, tranzíciót átélő Kelet-Európában) ma is győzedelmeskedik: az etnonacionalizmusra és a neoliberalizmusra. Mindkettő, természetesen, antijugoszláv és antiszocialista.⁴ Mindennek az ára a katasztrofális kilencvenes évek: a háború Horvátországban 1991 és 1995 között, az összetűzések Szlovéniában 1991 nyarán, a háború Bosznia-Hercegovinában 1992 és 1995 között és Koszovón 1998-ban és 1999-ben, végezetül az összecsapások a mai Észak-Macedóniában 2001-ben, hogy az említett államok kisebb-nagyobb fokú periferizációját és elszegényedését ne is említsem.

A másik oldalon, a legáltalánosabban mondva, éppen a posztjugoszláv kultúra és művészet nyújt más, összetettebb képet a szocialista Jugoszlávia pusztá demónizálásánál, s mindez ugyan eltérő intenzitással, de ma is megtalálható a hivatalos diskurzusokban és gyakorlatokban *a Vardártól a Triglavig*.⁵

Az itt következő elemzés során két nehézséggel találkoztam. Először is: kizárólag a jugoszláviai nyolcvanas évekkel foglalkozom, amiket különösen nehéz elhatárolni a korábbi évtizedektől és a tágabb környezettől (különösen a korabeli

² Ezek a következők voltak: (1) az autentikus antifasizmus és a nemzeti felszabadulás 1941 és 1945 között; (2) az addig alárendelt csoportok (nők, fiatalok, parasztok) társadalmi emancipációja; (3) az agrártársadalom felgyorsított modernizációja az ipari-agrártársadalomba, távolabbról nézve a premodernből a modern, sőt a posztmodern társadalomba; (4) a politikai alternatívák (a belpolitikai: az önigazgatású szocializmus; a külpolitikai: az el nem kötelezettség és az aktív koezgisztencia); és a (5) specifikus multikulturalizmus (belülről: a *testvériség-egység*; kívülről: az erős kapcsolatok a nem európai, valójában az éppen akkor dekolonizált világgal).

³ Az endemikus, belső okok mellett szükséges figyelembe venni a külsőket is: a hidegháborús európai hatalmi rendszer szétesését.

⁴ Az etnonacionális homogenizációról és szellemi elitiek egymás közti rivalizálásáról Jugoszlávia szétesésének idejében I. Dević, Ana: Ethnonationalism, Politics, and the Intellectuals: The Case of Yugoslavia. *International Journal of Politics, Culture and Society*, Vol. 11. No. 3 1998. 375–409.

⁵ Az észak-macedóniai Vardar folyó és a szlovéniai Triglav hegység – illetve ez a mondatocska – egy népszerű dal első soraként jelképezte Jugoszlávia kereteit, nagyságát. (*A ford. megj.*)

globális urbánus kultúrától) – ám nagyon könnyű elválasztani a posztjugoszláv érártól. Tehát a nyolcvanas évekre való kulturális reflexiót a korábbi évtizedekkel való folyamatosság ejti rabul, illetve a korszak után következő diszkontinuitás, legtragikusabban a kilencvenes évek tekintetében. Már most hozzá kell fűzni ehhez, hogy a kilencvenes évek mind a tudományos szakirodalomban, mind a médiában, kultúrában és művészetekben sokkal nagyobb figyelmet kaptak, mint előtörténetük, vagyis a nyolcvanas évek. Másfelől: gyakorlatilag lehetetlen egy tanulmányban összefoglalni a jugoszláviai nyolcvanas évekre vonatkozó aktuális reflexiók minden dimenzióját a kilencvenes, a kétezres, a 2010-es és immár a 2020-as évek perspektívájából, ahogyan azt a politikai, kulturális és társadalmi élet összefonódott területein tapasztalom: a politikai programokban, a politikusok és az állam hivatalos nyilatkozataiban, a kormánypártok és az ellenzékiek narratíváiban, a kritikai és az apologetikus tudományban, a turizmusban és a fogyasztói kultúrában, a jugofób és a jugofil médiában, a nosztalgiában és az antinosztalgiában, a kultúrában és a művészetekben. Emiatt e két utóbbi területre szűkítettem a vizsgálódást: tehát az irodalomra, a zenére, a filmekre, a populáris és a fogyasztói kultúrára, a kultúrákra és a szubkultúrákra, a retrospektív művészeti alkotásokra és a nyolcvanas éveket idéző kiállításokra, azon idők virtuális értékelésére, továbbá az urbánus és a mindennapi kultúrára. Végül is a legmeghatározóbbakat kellett kiválasztanom. Így aztán teljesen kihagytam, hogy ezt a dekádöt hogyan értik meg a (politikai dimenziókkal foglalkozó) történészek⁶ vagy a nyolcvanas éveket elemző kommentátorok és újságírók.⁷ Tőlük eltérően a horvát komparativista Maša Kolanović azt állítja,

⁶ A számos kiváló munka közül kiemelném a következőket: Jović, Dejan: *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspón, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije 1974–1990*. [Jugoszlávia – az elhalt ország. Kardelj Jugoszláviájának felemelkedése, válsága és összeomlása.] Zagreb: Prometej, 2003.; Sekelj, Laslo: *Jugoslavija – Struktura raspadanja: Ogled o uzrocima strukturne krize jugoslovenskog društva*. [Jugoszlávia – a szétesés struktúrája. Tanulmány a jugoszláv társadalom strukturális válságának okairól.] Beograd: Rad, 1990; Repeta, Boža–Kerec, Darje: *Slovenija, moja dežela: Družbena revolucija v osemdesetih letih*. [Szlovénia, az én országom: a nyolcvanas évek társadalmi forradalma.] Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017; Woodward, Susan L.: *Balkan Tragedy – Chaos and Dissolution After the Cold War*. Washington D.C.: The Brookings Institution, 1995; Hafner Fink, Mitja: *Sociološke rasežnosti raspada Jugoslavije*. Ljubljana: Znanstvena knjižnica FDV, 1994). Illetve kiemelném a következő tanulmányköteteket is: Biber, Florian – Galijaš, Armina – Archer, Rory (eds.): *Debating the End of Yugoslavia*. London & New York: Routledge, 2014. és Ramet, Pedro (ed.): *Yugoslavia in the 1980s*. Boulder: Westview, 1985. A későjugoszláv politikai és médiabeli újbeszéd (*stabilizáció, eszmei-politikai differenciáció, drágulási hullám, az infláció sárkánya, a koordináció hiánya, a stagfláció iszapja*) szellemes elemzését még a jugoszláv időkben elvégezte Ivo Žanić *Az infláció mitológiája – a válságos idők beszéde* c. könyvében. L. *Mitologija inflacije – Govor kriznog doba*. Zagreb: Globus, 1987.

⁷ Mint például Viktor Meier a *Miért esett szét Jugoszlávia* című áttekintésében (*Zakaj je razpadla Jugoslavija*. Ljubljana: Sophia, Ljubljana, 1996), vagy Vlado Miheljak *A szlovének leesnek az égből – az ezeréves álom 99 magyarázata* című munkájában (*Slovinci padajo v nebo – 99 razlag tisočletnih sanj*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.)

hogy a fikció lényegének nincs olyan ambíciója, hogy egy teljes és privilegizált igazságot kínáljon fel, inkább olyan térben funkcionál, ahol több igazság létezik.⁸

Röviden összefoglalva: kiindulópontom kutúratudományi. A kulturális reflexiót kétoldalú és összefonódó folyamatnak látom: egyfelől, mint a konstrukció, a szerzői alkotás termékének elemzését, másfelől, mint a nyilvánosság percepciójának, az elfogadás módjának és az interpretációnak az analízisét. Nem érdekel maga a pusztá emlékezet, erről már írtam másutt⁹ – hanem a jugoszláviai nyolcvanas években megalkotott verssorok, hangok, címkék, képek, szavak, felvételek létrehozása és közvetítése, és hogy azok miképpen kapnak visszhangot a mai társadalomban, negyven évvel a kezdetek és harminc évvel azon évtized óta. Nem azt kutatom, az emberek az emlékezet révén hogyan térnek vissza a nyolcvanas évekbe, hanem azok narratíváját, fiktív rekonstrukcióját vizsgálom – tehát azt, hogy a kultúra területén a *jugoszláviai nyolcvanas évek* ma hol jelent mágiikus szintagmát. Milyen is ma az *ante bellum* [a háboru előtti] Jugoszlávia kulturális képe, hogyan – hogy kiterjesszem Hobsbawm koncepcióját – képzelik el ezt a durván megszakított tradíciót? A nyolcvanas évek jugoszláv téridő toposzában reflexiók a kortárs kultúra és művészet terén – a legáltalánosabban fogalmazva – pedig háromfélék: afirmatívak (édesek), kiegyensúlyozottak (édes-keserűek) és negatívak (keserűek).

II.

Akiknek többé nincs hazájuk, az írás válik otthonukká.

Teodor Adorno¹⁰

A legutóbb említettel kezdeném, azaz a nyolcvanas évek sötét retrospektív reprezentációjával, főleg azért, mert az hasonlít az összes jugoszláv utódállamban folyó politikai és médiadiskurzusokhoz. A *kommunista rémuralomról, a jugoszláv unitarizmusról, a mesterséges képződményről és a párt önfejűségéről* szóló mantrák az utóbbi három évtizedben semmit sem változtak, és nem vesztek erejükből sem. A félmúlt történelemről szóló domináns narratíva a *kommunizmus* démonizálásáról szól, azt a náciizmussal és a fasiszmussal egyenlítve ki – akárcsak a kelet-európai

⁸ Kolanović, Maša: Back to the Future of (Post)Socialism: The Afterline of Socialism in Post-Yugoslav Cultural Space. In: Bailyn, John Frederick – Jelača, Dijana – Lugarić, Danijela (eds.): *The Future of (Post)Socialism*. Albany: State University of New York Press, 2018. 165–194. 177.

⁹ Velikonja, Mitja: The Yugoslav Rear-View Mirror – Ways of Remembering Yugoslavia. In: Perović, Latinka Roksandić, Drago – Velikonja, Mitja – Hoepken, Wolfgang – Bieber, Florian (eds.): *Yugoslavia from a Historical Perspective*. Beograd: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 2017. 515-547.

¹⁰ Adorno, Teodor: *Minima Moralia – Reflections from Damaged Life*. London & New York: Verso, 2005. 87.

revizionistáknál, revansistáknál és megtérteknél, de ez vált az Európai Unió és az Európa Tanács hivatalos álláspontjává is.¹¹ Szembetűnő a tény, hogy az elmúlt idők és az akkori államok leghevesebb kritikusi éppen azok, akik pont azokban az időkben foglaltak el csúcspozíciókat a politikában, a gazdaságban, az akadémiákon,¹² a médiában, általában a nyilvános térben. Metaforikusan szólva: a döglött lovat ma ugyanolyan szenvedéllyel és ugyanakkora haszonnal rugdossák, mint ahogyan azt egykor megülték. Szinte kivétel nélkül mindnyájan a Kommunista Szövetség tagjai voltak, de még időben tértek meg ideológiailag, és politikailag is feltalálták magukat, ami lehetővé tette, hogy az élvonalban maradhassanak. Az efféle kaméleonjelleg miatt a posztjugoszláv térségben nem történt meg az uralkodó osztályba tartozók lusztrációja, nem húzták meg a politikai *vörös fonalat*, ami egyes rendszerváltó országokban végbement.

De megtörtént egy másfajta átvilágítás: a materiális hagyományoké, így mindannak megtagadása, ami az egykori időkre és a korábbi államra emlékeztet. Az új vagy a megváltozott régi hatalmon lévők tervszerűen nevezték át az intézményeket, az utcák nevét és a toponímiákat,¹³ megsemmisítették az emlékműveket,¹⁴ megtisztították a könyvtárakat,¹⁵ háttérbe szorították vagy befeketítették a jugoszláv

¹¹ Ezt az ekvidisztanciát [a fogalmak egyenlő távolságát] többek széleskörűen problematizálják: Neumayer, Laure: *The Criminalisation of Communism in the European Political Space After the Cold War*: London and New York: Routledge, 2019; Mastnak, Tomaž: *Liberalizem, fašizem, neoliberalizem*. Ljubljana: Založba/*cf., 2015. 74–75. és Markovina, Dragan: *Povijest poraženih*. [A vesztesek történelme.] Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2015. 114–205.)

¹² Az egykori szocialista Jugoszláviában minden köztársaságnak megvolt a maga tudományos-művészeti akadémiaja, de létezett a jugoszláv akadémia is. (*A ford. megj.*)

¹³ A boszniai kulturológus, Srdan Šušnić a Banja Luka-i folyamatokról szóló bátor és aprólékos tanulmányában leszögezi, hogy az új hatalom a háború alatt és után megváltoztatta, illetve szerbesítette a helységnevek 25 százalékát a régióban, és a városban lévő helyi közösségek felének nevét. L. Šušnić, Srdjan: *Pop-Mythological Urine Marking of "Our" Streets – Case Study Banja Luka, Bosnia-Herzegovina*. Ljubljana: MA thesis, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, 2015. 34–43. Az utcanevek is radikálisan megváltoztak. 1998-ban szerb személyekről volt elnevezve 69,4%-uk, (1991-ben ez 28,1%), horvátokról 3,2% (1991-ben 13,7%) és muzulmánról/bosnyákról 1,1% (1991-ben 21,2%). Milošević bukása után tíz évvel pedig Belgrádban 800 utcát neveztek át. L. Stojanović, Dubravka: *Ulje na vodi – Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. [Olaj a vízen – Tanulmányok a szerbiai jelen történelméről] Beograd: Pešćanik, 2010. 134–135.

¹⁴ Az emlékezettel foglalkozó horvát történész, Vjeran Pavlaković említi meg, hogy Horvátországban csak a nyolcvanas években mintegy 3000 emlékművet vagy -táblát romboltak le, amelyek a népfelzabadító háborúra utaltak. Pavlaković, Vjeran: *Blowing Up Brotherhood and Unity: The Fate of World War Two Cultural Heritage in Lika*. In: Jurlina, Petra (ed.): *The Politics of Heritage and Memory* (Conference Papers, October 9–10, 2013, Zadar). Zagreb: University of Zagreb, Center for Peace Studies, 2014. 351–394. 378.

¹⁵ L. Dora Komnenović doktorátusát: *Everything by the Book? A Sociological Reading of the Discarding of Books from Public Libraries in Post-Socialist Croatia and Slovenia*. Faculty of Social Sciences and Cultural Studies – Justus Liebig University Gießen, 2019.

évtizedeket a tantervekben és az iskolai könyvekben,¹⁶ megváltoztatták az ünnepi kalendáriumokat¹⁷ stb. stb. és még egyszer satöbbi. Igazi ördögűzés zajlik, mintha Jugoszlávia sosem létezett volna! Szisztematikusan megpróbálták mindent eltörölni, ami az egykori államra, a politikai rendszerre emlékeztetett – saját magukon kívül. A „minden, ami jugoszláv” materiális jellegű tisztogatásának kísérője pedig ma az egyik legelterjedtebb műfaj az irodalomban – a nyolcvanas évek politikai protagonistáinak önéletrajzi irodalma, „az autentikusság diskurzusa”.¹⁸

A szerzőket durván két fajtára oszthatom: az egyik típusukba azok tartoznak, akik Jugoszlávia széteséséről írtak, a másikba pedig azok, akik az önállósodást pártolták. Az elsőbe tartozik Raif Dizdarević (Út a szétesésbe),¹⁹ Borisav Jović (*Rigómezőtől Hágáig – Slobodan Milošević ideje*)²⁰ és a Jugoszláv Néphadsereg több, legmagasabb rangú tábornoka, Veljko Kadijević (*Ahogy én láttam a szétesést: hadsereg állam nélkül*)²¹ és Branko Mamula (*Jugoszlávia esete*),²² és pár oldalt szentelt a témának Vidoje Žarković is (*Ahogy Titót láttam*).²³

A függetlenedők, vélhetően ama félelmükben, hogy nem tudják majd tökécsíteni történelmi szerepüket, rögtön a kilencvenes évek elején elkezdtek írni saját magukról. Ide számíthatom az önjelölt próféták közül Stipe Mesićet (*Hogyan döntöttük meg Jugoszláviát*),²⁴ Martin Špegeljt (*A katona visszaemlékezései*),²⁵ Alija

¹⁶ L. a belgrádi történész, Dubravka Stojanović ímént említett kiváló tanulmányát, aki a folyamatot „a csendes lángon” kifejezéssel illeti, valamint a poszt-szocialista kultúra svéd kutatójának, Anamarija Dutceac Segestennek a munkáját: *Myth, Identity, and Conflict: A Comparative Analysis of Romanian and Serbian Textbooks*. New York: Lexington Books, 2011.

¹⁷ Az egykori Jugoszláviáról szóló esettanulmányokat a következő kötetben találhatjuk meg: Šarić, Ljiljana – Gammelgaard, Karen – Hauge, Kjetil Rå (eds.): *Transforming National Holidays – Identity Discourses in the West and South Slavic Countries, 1985–2010*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2012.

¹⁸ Pehe, Veronika: *Velvet Retro: Postsocialist Nostalgia and the Politics of Heroism in Czech Popular Culture*. New York & Oxford: Berghahn Books, 2020. 131.

¹⁹ *Put u raspad*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011. – Bosznia-hercegovinai politikus, 1988–1989-ben a Jugoszláv Szocialista Szövetség elnökségének elnöke. (*A ford. megj.*)

²⁰ *Od Gazimestana do Haga – Vreme Slobodana Miloševića*. Beograd: Metaphysica, 2009. – Szerb politikus, 1990–91-ben a JSZSZK elnökségének elnöke. (*A ford. megj.*)

²¹ *Moje viđenje raspada: Vojska bez države*. Beograd: Politika, 1993.

²² *Slučaj Jugoslavija*. Podgorica: CID, 2000.

²³ *Moje viđenje Tita*. Podgorica: Pobjeda, 2005.

²⁴ *Kako smo srušili Jugoslaviju*. Zagreb: Globus, 1992. A kötet címét két évvel később opportunista módon megváltoztatta: *Hogyan döntött össze Jugoszlávia. – Kako je srušena Jugoslavija*. Zagreb: Mislavpress, 1994. – Stipe Mesić a JSZSZK utolsó elnöke volt 1991-ben, 2000 és 2010 között pedig Horvátország elnöke. (*A ford. megj.*)

²⁵ *Sjećanja vojnika*. Zagreb: Znanje, 2001. – Martin Špegelj partizán volt a II. világháború alatt, majd a JNH tábornoka. A független Horvátország hadügyminisztereként kulcsszerepe volt az ún. Kalasnyikov-ügyben, amikor Horvátország több kamionnyi fegyvert vásárolt Magyarországtól, de az úgymond illegális fegyverszállítmányt a jugoszláv katonai titkosszolgálat leleplezte. (*A ford. megj.*)

Izetbegovićot (*Menekülésem a szabadságba: 1983–1988*),²⁶ Janez Janšát (*Elmozdulások: a szlovén állam létrejötte és megvédése 1988–1992*)²⁷ és Dimitrij Rupelt (*Az államtitok – Emlékezések a bel- és külügyekre 1989–1992*),²⁸ és többek közt Slobodan Milošević beszédeinek gyűjteményes kötetével (*A kibontakozódás éve*).²⁹ Ezeknek az „emlékezetvállalkozóknak”³⁰ az önmagukat konstruáló narratívája azon alapszik, hogy a közelmúltat, a nyolcvanas éveket szenvedélyesen mentegető módon démonizálják. A különbségek ellenére az effajta memoárirodalomnak jól felismerhetők a vezérmotívumai, mégpedig: kortársaik megtévesztettségének és tévedéseinek a kihangsúlyozása, saját lépéseik felmagasztalása és igazolása, és saját maguk politikátörténetének azonosítása a tágabb politikai történelemmel, pont annak szellemében, ahogyan az XIV. Lajos mondásából származik.

A jugoszláviai nyolcvanas éveket negatívan mutatják be és ítélik el a napilapokban és a publicisztikában is, és nem feltétlenül csak a jobboldalon. Kiemelik az egykori problémákat, mint amilyen a gazdasági válság és a sikertelen *stabilizáció*, a munkanélküliség növekedése és a szegénység, a magas infláció, a mindennapi alapszükségletek hiánya (kávé, a páros-páratlan rendszer³¹ stb.), a külföldi utazások korlátozása, a politikai represszió, a koszovói konfliktus parázslása és a nemzetiségek közötti feszültségek feléledése, a gazdasági-politikai botrányok, mint a Velika Kladuša-i Agrokomercé és az obrováci Jadrané, továbbá az olyan ideológiai kampányok, mint Stipe Šušar *Fehér könyve*,³² a szlovéniai *Mladina és Tribuna* példányainak elkobzása, és általában a média ellenőrzése. A változások győztesei úgy monopolizálták a kilencvenes évekről szóló történetet, hogy a *nehéz nyolcvanas évek* képét teremtették meg, ugyanúgy, ahogyan más esetekben a közelmúltat közvetlenül egy radikális változás után feketítik be.³³

²⁶ *Moj bijeg u slobodu: Bilješke iz zatvora 1983–1988*. Sarajevo: Svjetlost, 1999. – Alija Izetbegović a független Bosznia-Hercegovina első elnöke volt 1990 és 1996 közt, 2000-ig az elnökség tagja. (A ford. megj.)

²⁷ *Premiki: nastajanje in obramba slovenske države 1988-1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992. – Janez Janša szlovén ellenzéki újságíró volt a nyolcvanas években, a JNH-ről írt cikkei miatt, katonai titkok kiadásának vádjával le is tartóztatták. 1990 után politikus, Szlovénia kormányfője három ízben, így jelenleg is, 2020-tól. (A ford. megj.)

²⁸ *Skrivnost države – Spomini na domače in zunanje zadeve 1989–1992*. Ljubljana: Delo, Slovenske novice, 1992. – Dimitrij Rupel a nyolcvanas években ellenzéki szerkesztő-újságíró volt, 1990-től de facto a független Szlovénia első külügyminisztere. (A ford. megj.)

²⁹ *Godine raspleta*. Beograd: BIGZ, 1989.

³⁰ Neumayer, 2019. 8.

³¹ Egyik napon csak a páros, a következő napon pedig csak a páratlan rendszámú autók közlekedhettek. (A ford. megj.)

³² Az ortodox kommunistának számító horvát politikus könyve, a *Bijela knjiga* 1984-ben jelent meg, amelyben a szerző úgymond minden területen – különösen a kultúra, a művészetek terén – leszámolt mind a jobboldali, mint a baloldali „elhajlásokkal”. (A ford. megj.)

³³ Ausztria-Magyarország is rögtön a szétesése, 1918 októbere után *biztonságos otthonból* a *népek bőrtöne* lett.

Másfelől, a posztjugoszláv populáris kultúrában minden az édes nyolcvanas évek kritikátlan bemutatásáról szól, s mindez már olykor a mániával határos. Hol is kezdjük? Talán a populáris zene mindenütt jelen lévő képviselőivel, akikről Ana Petrov szerb muzikológus azt állítja, hogy „a régió nagy megbékéltetői”.³⁴ Ők a „megsemmisíthetetlen” együttesek és szölisták, akiknek a közönsége abban az évtizedben (és ma is!) megtölti a koncerttermeket szinte mindenütt a volt tagköztársaságokban, így a diaszpórában is.³⁵ Újra összeverődnek még a régi punkbandák is, amelyek szemet szűrőan elfelejtették, hogy régen milyen harsányan fejezték ki a *vén szarosok* iránti megvetésüket, amíg nem lettek maguk is azok.³⁶ Ez a *hommage* megjelenik az új számokban is, így a spliti Daleka obala *A nyolcvanas évek* című számában (a szlovén Agropop előadásában), amelyben annak az évtizednek a dionüszoszi képét festik le, amikor egész éjjel csak buliztak, táncoltak, zenéltek, énekeltek és ittak, röviden, ez úgymond a *vidám bolond napok ideje volt*.³⁷ A tuzlai Jutro csapat így sajnálja azokat az időket: *A nyolcvanas évek, azok voltak valamik, ma csak az évek múlnak, ahogy jönnek, úgy mennek, csak új viharokat hagynak...* (2017). A szerbiai *Riblja čorba* 1996-ban megjelentetett egy dupla albumot, amit élőben még 1988-ban vettek fel, és ugyanúgy neveztek el, mint Jugoszlávia nem formális himnuszát a nyolcvanas évekből: *A Vardártól a Triglávig* (eredetileg: *Jugoslavija*), a borítón pedig az egykori föderáció címere szerepelt.

A szlovén jugónosztalgikus *Zaklonišče prepeva* tagjai azt, hogy miképpen nőttek fel a rockzenében, *In Memoriam* számukban adják elő, de az elengedhetetlen kritikai reflexióval (például: *mitoszokat hallgattunk, de a fenébe is imádkoztunk a végtelenségig*).³⁸ Nagy odaadással énekelnek azon idők szimpatikus kellemetlenségeiről is, így a notóriusan kényelmetlen *yugo* személyautókról (Zabranjeno pušenje: *Yugo 45*),³⁹ a *wartburgok*ról és a *trabantok*ról (Atheist Rap: *Wartburg limuzin és a Blue Trabant*).⁴⁰ Az ilyen és ehhez hasonló dalok a jugoszláv szocializmus elveszett világának identikus képét vázolják fel kitartóan, emiatt a popnosztalgia

³⁴ Petrov, Ana: *Jugoslovenska muzika bez Jugoslavije – Koncerti kao mesta sećanja*. [A jugoszláv zene Jugoszlávia nélkül – A koncertek mint az emlékezet helyei.] Beograd: Fakultet za medije i komunikacije, 2016. 12.

³⁵ Például a következő együttesek: Parni valjak, Prljavo kazalište, Riblja čorba, Novi fosili, Denis i Denis, Električni orgazam, Laibach, Borghesia stb.; illetve az előadók: Tereza Kesovija, Zdravko Čolić, Oliver Dragojević, stb., vagy Goran Bregović, Zoran Predin, Darko Rundek, Vlatko Stefanovski és még sokan mások az együtteseikkel. A jugoszláv sztárok koncertjein tapasztalható nosztalgikus katarziszról, például Tereza Kesovija 2011-es és 2013-as belgrádi koncertjei kapcsán l. Petrov, 2016. 41–62.

³⁶ A Paraf, Pankrti, Pekinška patka, Buldogi együttesek stb.

³⁷ Érdekes, hogy az *Agropop* című albumon a *Kólót jár Szlovénia* (Pleše kolo vsa Slovenija) című dal egy évvel korábban, 1998-ban jelent meg.

³⁸ *Sellam alejkum* c. album, 2004.

³⁹ *Agent tajne sile* c. album, 1999.

⁴⁰ *Maori i Crni Gonzales* c. album. 1993/1994.

igazi slágerei.⁴¹ Az egykori állam legkülönbébb vidékein gombamód szaporodnak az *eighties* zenés-táncos estek, amelyekeken igen sokszínű közönség gyűlik össze, nem csak a középkorúak, a nyolcvanas évek *jeans generációja*, hogy még egy akkori népszerű dalra utaljak. Jugoszlávia ilyesfajta nosztalgikus zenei bemutatását – ami ugyanúgy téves válasz arra, milyen is volt valójában, mint ahogy a demonizáció is – Damir Avdić szarkasztikusan kritizálja *Testvériség-egység* című dalában.⁴² Ebben keserűen megveti a *nosztalgikus picsákat*, ahogyan a hetvenes évek végének és a nyolcvanas évek elejének jugoszláv zenei ikonjait is (Bijelo Dugme, Lepa Brena, Johnny Štulič). Egyébként a posztjugoszláv populáris muzsikában szinte nincs is jele az azzal az érával való negatív leszámolásnak, ha nem vesszük figyelembe a két újonnan *megkomponált* nacionalista, Jure Štublić (Film) és Bora Đorđević (Riblja čorba) zenei meccsét (utóbbi amúgy 2012-ben még a csetnik vajda címet is megkapta).⁴³ Egyébként Jugoszláviának, *kommunizmusának* és vezetőinek általános és felületes kritikája, egyidejűleg a szomszédos népek ördögként való lefestésével jelen van a nacionalista gyűlöletkeltők „háborús zenéjében” is, úgy a *narodnyákokéban*,⁴⁴ mint a szkinhed bandáknál (megemlíteném a belgrádi Direktor Vörös banda és *Az utcát fogjátok söpörni* című szárait).

Azzal, hogy *egész Jugoszlávia rock and rollt táncol*,⁴⁵ egész sor zenével foglalkozó tanulmány, kötet és életrajz foglalkozik. Legterjedelmesebben a horvát zenei publicista, Ante Perković dolgozta fel a témát 2011-es jellemző című *Hetedik köztársaság* című kötetében.⁴⁶ Mindezt karakterisztikus esszéista stílusában oly hevesen tette, hogy az egyszerre jóindulatú és távolságtartó is. Az új hullámot két szerző vette jobban górcső alá. Branko Kostelnik – aki e műfaj élharcosa, egyébként zenész, újságíró és az efféle rendezvények szervezője is – jelentetett meg egy interjúkötetet, amelyben az új hullám képviselőivel beszélgetett, és már a címe mindent elmond: *Az életem az új hullám*.⁴⁷ Majd Dušan Vesić követte őt, aki szintúgy amaz idők aktív résztvevője volt, terjedelmes és elemző kronológiájával az 1977 és 1982 közti időről: *Képzeld el az életed... Új hullám – az első generáció*.⁴⁸ A ljubljanoi *Novi rock* fesztivál húszéves, gazdag történetét kritikusan és egyáltalán

⁴¹ Erről többet l. Velikonja, Mitja: *Rock'n' Retro – New Yugoslavism in Contemporary Popular Music in Slovenia*. Ljubljana: Sophia, 2013.

⁴² *Život je raj* c. album, 2010.

⁴³ Bora Đorđević a *Hé, belgrádi barátom* (E moj družo beogradski) című 1991-es dalra rögtön a *Hé, zágrábi barátom* (E moj družo zagrebački) című dallal válaszolt.

⁴⁴ A *narodnjak* kifejezés népi, népiest jelent (illetve a *narodni – népi* kifejezésből ered), részben utal az oroszos *narodnyikra* is, de nincs politikai vonatkozása, csak zenei műfajt jelent. Más kontextusban pedig inkább ironikus felhanggal használják. (*A ford. megj.*)

⁴⁵ Az Električni orgazam dalának közismert sora. (*A ford. megj.*)

⁴⁶ Perković, Ante: *Sedma republika*. Zagreb: Novi liber, 2011. – A kötet címe arra utal, hogy Jugoszlávia hat köztársaságból állt, a zene (volt) a hetedik. (*A ford. megj.*)

⁴⁷ Kostelnik, Branko: *Moj život je novi val*. Zagreb: Fraktura, 2004.

⁴⁸ Vesić, Dušan: *Zamisli život... Novi val – prva generacija*. Zagreb: Knjižara Ljevak, 2020.

nem nosztalgikusan szlovén társuk, Igor Bašin írta meg.⁴⁹ A kultúrtörténész Ljubica Spaskovska Jugoszlávia utolsó évtizede populáris és alternatív zenéjének sűrű történetét tekintette át, annak fényében is, hogy az sikertelenül állt ellen a növekedő nacionalizmusoknak.⁵⁰

A boltok vagy az internet „polcai” is tömve vannak a nyolcvanas évek zenei összeállításával⁵¹ vagy a korszak kultikus filmjeivel, gyakorta hallhatók-láthatók ezek a nemzeti és a magántévéken is. Két horvátországi csatorna jár ebben az élen. A Klasik TV ambíciója – a szerkesztő szerint – az, hogy a regionális filmek találkozását biztosítsa, és hogy a fiatalabb nemzedékeknek is lehetőséget teremtsen ezek megismerésére, az idősebbeknek pedig arra, hogy visszaemlékezzenek a számtalan legendás és antológiába illő filmre. A Jugoton TV nemzeti zenei csatornaként határozza meg magát, amely az elmúlt időkből származó klipeket mutatja be, amelyek többsége a jugoszláv populáris és alternatív zene *aranyidejéből* származik – a nyolcvanas évekből. A posztjugoszláv államok sportcsatornáin olykor a *YU sport aranyipillanatai* című műsort adják, amely szisztematikus módon ápolja a jugoszláv sportolókra való emlékezést; ebben élen járnak a nyolcvanas évek (a kosár-, vízi- és kézilabda-válogatottak érmei, a klubsikerek, az első alpesi és északi sportokban aratott győzelmek stb.). A szlovén kereskedelmi rádióknak (Radio Ekspres, Radio City stb.) rendszeresen akadnak olyan, szimptomatikus elnevezésű műsoraik, mint amilyenek *Az újra éljék át a 80-as éveket* vagy a *Nyolcvanas évek nyolckor*. Ezekben a műsorokban semleges hangon beszélnek, különösebb értékelés nélkül: csak a filmek, a dokumentumfilmek, a zene és a sport érdeklik őket.

A populáris zenéhez képest kisebb mértékben találkozhatunk a nyolcvanas évekkel a játékfilmekben vagy a tévésorozatokban, halványabb lelkesedéssel és kevésbé karneváli jelleggel ábrázolják azokat. Tito halála 1980. május 4-én csak jelképesen egyezik a főhős öngyilkosságával a szlovén Andreja Košak *Outsider* című, 1997-es vagy a főhős születésnapjával Srđan Dragojević *Sebek* című, 1998-as filmjében. Ugyanennek a rendezőnek az ellentmondásos, *A szép falvak szépen égnek* című 1996-as filmjében, amely a boszniai háborúval foglalkozik, flashbackként jelennek meg a nyolcvanas évek, amikor a főhősök, egy bosnyák és egy boszniai szerb még elválaszthatatlan barátok és üzletfelek voltak.

A dialógusokban mindvégig ott van a jugoszláv szocialista évtizedek rejtettebb vagy nyílt kritikája, így a nyolcvanas éveké is, abban az értelemben, hogy a véres

⁴⁹ Bašin, Igor: *Novi rock – rockovski festival v Križankah 1981–2000*. Maribor: Subkulturni azil, 2006.

⁵⁰ Stairway to Hell: The Yugoslav Rock Scene and Youth during the Crisis Decade of 1981–1991. *East Central Europe*, 2011. 38. 1–22. A tanulmány végkövetkeztetése, hogy „Jugoszláviában a rock/punk színpad úgy jelenik meg, mint amelyen a társadalmi valóságot kritikus és intelligens módon tállják, progresszív és bíráló szerepet játszva még az újonnan megjelenő erőszak és nacionalista örület utolsó éveiben is.” (15.)

⁵¹ L. pl. https://www.youtube.com/watch?v=F4pZDB5Wl_k (Letöltés ideje: 2020. január 29.)

kilencvenes években kellett megfizetni a számlát a lezserebb korábbi időszakért, *annak a rezsimnek* az összes hazugságáért és megtévesztéséért, a kényelmes életért és a visszafizetetlen kölcsönökért. Rajko Grlić 2006-ban forgatta népszerűvé váló *Helyőrség* (Karaula) című filmjét, amiben csak kiegészítette Ante Tomić humoros könyvét.⁵² A švejski és a jugoszláv katonahumort sikeresen ötvözve mutatják itt be a baráti és a szerelmi viszonyokat, akárcsak a katonai hierarchiát a nyolcvanas évek második fele helyőrségi mikrokozmoszában és a jugoszláv–albán határon lévő kis településen. Hasonlóan szellemes hanggal találkozhatunk a horvát családi tévésorozatban, a *Fekete-fehér világban* (Crno-bijeli svijet)⁵³ Goran Kulenović rendezésében, amely 2015 óta három évadot élt meg, s készül a negyedik is. A cselekmény – amely a nyolcvanas évek elején két zágrábi családban zajlik – elválaszthatatlan a tágabb, multietnikus és szocialista állam környezetétől, és az autentikus hátteret az akkori zenére (az új hullámra) való folyamatos utalás biztosítja. Szintén 2016-ban forgatták Horvátországban a *ZG80* című akcióvígjátékot (Igor Šeregi rendezésében), amely a zágrábi Dinamo focicsapat Bad Boys Blue nevű, illetve a belgrádi Crvena zvezda Delije nevű szurkolói csoportjának rivalizálását mutatja be a már nacionalizmussal fertőzött nyolcvanas évek végén.

Másfelől, több minőségi dokumentumfilm is készült, mindenekelőtt a tárgyalt időszak vibráló zenei és/vagy alternatív kultúrájáról. Először a *Szerencsés gyerek* (Sretno dijete)⁵⁴ című jut az eszembe Igor Mirković horvát írótól és rendezőtől, aki az életrajzon át, az alkotókkal interjúzva és eredeti felvételeket felhasználva mutatja be a jugoszláv punkot és a Ljubljana–Zágráb–Szarajevó–Belgrád vonalon létrejött újhullámos szcénát.⁵⁵ Igor Zupe 2006-ban forgatott a szlovén Pankrti punkegyüttesről, 2018-ban pedig a Laibachról. A belgrádi Brankica Drašković *Borderline Soundtrack* (2018) című dokumentumfilmje elmélyülten és sokoldalúan mutatja be, hogy a nyolcvanas évek zenészei hogyan álltak ellen a kilencvenes évek háborúinak.⁵⁶ Egy másik irányba megy, távolabbra Jugoszláviától a fiatal szlovén rendező, Urša Menart dokumentumfilmje, a *Volt egyszer az értékesek földje* (Nekoč je bila dežela pridnih) 2012-ből. Sajnos kritikátlanul mutatja be az 1977 és 1991 közötti időszakot: *Szlovénia önállósodását* sikeres marketing projektként prezentálja,

⁵² A regény címe – *Semmi sem lephet meg bennünket* – a korabeli hadsereg egyik jelszava volt. L. *Ništa nas ne smije iznenaditi*. Zagreb: Fraktura 2003.

⁵³ A cím a *Prljavo kazalište* hasoncímű számáé 1980-ból.

⁵⁴ Ugyanez a címe az azonos nevű együttes számának 1979-ből.

⁵⁵ Szinte a filmmel egyidejűleg ugyanilyen címmel jelent meg a könyv is: Zagreb: Fraktura, 2004.

⁵⁶ A szerző szerint a sorozatnak nem az a szándéka, hogy bárkire is rákényszerítse az elvesztett idő szellemén keresztül nosztalgikus utazás keretét, hanem hogy kritikailag vizsgálja meg a zene és a politikai folyamatok összekapcsolódásának szociológiai aspektusát, valamint felszabadító erejét a kritikai tudat fejlesztésében. <https://zurnal.info/novost/21970/sloboda-se-mora-neprestano-osvajati> (Letöltés ideje: 2020. február 5.)

amihez hozzájárult a pop- és alternatív kultúra. A szöveg és a kép a rendszerváltás győzteseie, és teljesen kimaradnak belőle a fájdalmas és sötét oldalak.

A nyolcvanas évek kulturális vírusa átköltözött az internetre is. Temérdek Facebook-esemény, oldal, olykor populáris blog, csetszoba található, minden, amit lehetővé tesz a digitális hálózat, és amelyeken fetisizálják és ünneplik a későjugoszláv *la belle époque*-ot [boldog időket]. Az egyik tipikus Facebook-csoport a „Nyolcvanas évek Zágrábban”, amely 2014-es létrejötte óta úgy 35 ezer tagot köt össze: a posztok többsége a zenére, a sportra, a divatra, a kedvenc könyvekre és lapokra, továbbá a mindennapi életre utal.⁵⁷ A kifejezetten pozitívan értékelt nyolcvanas éveket profitorientált módon kezdte el használni a marketingszektor is. A vállalkozók jól tudják: *A nosztalgia elad!*

A kereskedelmi láncok, még a külföldi kézben lévők is, *nosztalgikus vásárhete*-ket rendeznek, amikor az egykori jugoszláviai termékeket árulják, mint a *bajadera* csokoládét vagy a *cockta* üdítőitalt. A retrokultúra globális virágzása elhozta a *régióba* – amely 1991 után Jugoszlávia semleges megnevezése – a tematikus retrobulikat, melyek közt túlsúlyban vannak a nyolcvanas évekre visszánézők.⁵⁸ Az itteni hipszterek, akárcsak nemzedéktársaik az egész világon, teljesen el vannak foglalva a nyolcvanas évekkkel, ami megnyilvánul a *vintage* kinézetben, vagy a norm-core divatban, a zenei háttérrel, mint például a vapor-wave, amely szintén a nyolcvanas éveket reciklálja. Egyébként is, a divatban mindig megisméltódnak a múltba való kreatív visszaugrások, gyakran éppen az excentrikus *nyolcvanasokba*, a széles, kihangsúlyozott vállakkal és a nadrágtartókkal, a gallérokkel, ragaszkodva a három alapszínhez, vagy a vad punkos frizurákkal.

Hasonló a helyzet a dizájnnal is, elragadtatva az Atari és Commodore idejéből eredő számítógépek esztétikájával, az első komputerjátékok elsődleges grafikája utáni szimpátiával, a plasztik-fantasztik(us) dekorációkkal és az írásmód Crass formájával. Ezt a trendet követi a jugónosztalgikus turizmus is, amelynek legnagyobb látványosságai azért nem csak a nyolcvanas évekből erednek (így például a híres partizáncsaták helyszínei). Szarajevóban már 1984-től megemlékeznek a sikeresen megszervezett téli olimpiáról, mind a múzeumban, mind a populáris és fogyasztói kultúrában (Vučkót, a kabalababát gyakorlatilag bárhol megtalálhatjuk). Röviden: a nosztalgikus szimulakrumok terén a popkulturális, sport- és szerelmi relikviák vannak túlsúlyban, a mindennapi életben az *elveszett édenre* vonatkozóan, vagy ellenkezőleg, a politikus antinosztalgiában a *földi pokolról*. Egyiket és másikat is Faulkner ismert maximáját idézve jellemezhetem: „A múlt sosem hal meg. Még csak el sem múlt.”

⁵⁷ <https://www.facebook.com/groups/zagreb80s/> L. még <https://www.facebook.com/vesele80/> (Letöltés ideje: 2020. február 1.)

⁵⁸ L. az *eighties* szórakoztató kosztümök reklámjának példáját: <https://partypops.hr/proizvodi/kostimi-i-dodaci/tematske-maskare/osandesete/> (Letöltés ideje: 2020. február 1.)

Minél inkább eltávolodunk a nyolcvanas évektől, annál több a különféle tanácskozás, kiállítás, konferencia, áttekintés, katalógus, röviden, bármi azokról az időről. A jugoszláv – és szűkebben a szerb – képzőművészet egyik legnagyobb szakértője, kurátora, Ješa Denegri széles körű kutatásai során – amikor a különböző évtizedeket dolgozta fel – *A nyolcvanas évek: a szerb művészet témái 1980–1990* című kötetét is megírta.⁵⁹ David Tasić szlovén publicista értékes munkát végzett, amikor összegyűjtötte a szlovén szubkulturális és politikai graffitiket a nyolcvanas évekből, sajnos kísérszövegek nélkül.⁶⁰ A ljubljanei Modern galéria 2016 és 2017 során egy háromrészes, ambiciózus projektet valósított meg: *A nyolcvanas évek az események, kiállítások és diskurzusok prizmáján át*. A kurátorok a következőket írták: „A nyolcvanas éveket a jelenünk alapjai, az állami és a globális tőke, a politika, az etika, a gazdaság és a művészet formálta”.⁶¹ A harmadik részt – *1989 öröksége. Esettanulmány: a jugoszláv dokumentumok második kiállítása* címmel – azoknak a jugoszláv művészeknek az utolsó közös kiállításának szentelték, akik 1989-ben Szarajevóban gyűltek össze, s itt az eredeti művekből, az akkori napilapok címlapjaiból, a művészeti installációkból, a vitákból, az esemény és a műhely archiválásából láthattunk egy válogatást.

Tartalmilag sokkal szélesebb – üzletileg pedig sokkal vonzóbb – volt a 2015-ben Zágrábban megtartott kiállítás *Azok-a-nyolc-va-nas-év-ek – A posztmodern édes dekadenciája* címmel, ahol tematikusan lefedték a populáris kultúrát, a divatot, a zenét, a színházat, a sportot, a képregényeket stb. is.⁶² Ugyanebben az évben Szarajevóból Belgrádba és Ljubljanába indult az a különösen látogatott néprajzi vándorkiállítás – *Sosem volt nekik jobb* címmel –, melyen az abból az időből származó mindennapi tárgyakat gyűjtötték össze, különösen a nyolcvanas évekből. Hasonló módon nagy érdeklődést váltott ki egy hasonló nemzetközi kiállítás, szintúgy jellemző címmel – *Éljen az élet – Szép élet az ötvenes évektől a kilencvenesekig*, amely jellemző módon két teljesen más jellegű üzletközpontban kapott helyet: a belgrádi Áruházban és a ljubljanei Blagovnoi kereskedelmi központban.⁶³ 2017-ben a horvát fővárosban még egy – ahogyan ők maguk állították – teljesen újfajta múzeumot hoztak létre *A nyolcvanas évek Zágrábja* címmel, több száz tárgyat

⁵⁹ *Osamdesete: Teme srpske umetnosti, 1980–1990*. Novi Sad: Biblioteka Svetovi, 1997.

⁶⁰ Ljubljana: Založba Karantanija, 1992.

⁶¹ Badovinac, Zdenka – Piškur, Bojana – Španjol, Igor: *Uvodnik, katalog „Osemdeseta”*. Ljubljana: Moderna galerija, 2017. 4. 21. 3.

⁶² A kiállítás és a katalógus szerzői Branko Kostelnik és Feđa Vukić.

⁶³ *A Robna kuća Beograd* egyfajta szimbólumává vált a hatvanas évek végétől a jugoszláv fogyasztói szocializmusnak, akadt, amelyik 24 órán át volt nyitva szupermarketként, illetve nagyáruházként, egy időben 10 ezer embert foglalkoztatva és 100 ezer fajta cikket árulva. A hetvenes években Európa harmadik legnagyobb áruházláncja volt. Ezzel szemben a ljubljanei kereskedelmi központ napjainkat jelképezi a maga ötszáz üzletével, Európa egyik legnagyobb szórakoztató és üzleti központja. (*A ford. megj.*)

állítva ki.⁶⁴ Sajátos módon reflektál a nyolcvanas évek Jugoszláviájára az akkoriban legkedveltebb képregényről, az Alan Fordról készült kiállítás, amely *a testvériség-egység* útján haladva Belgrád, Zágráb és Szarajevó felé villámcsapásszerűen és sikeresen indult útjára a ljubljanei Nemzeti Galériából 2019 májusában.⁶⁵

Az analitikus áttekintést a posztjugoszláv irodalommal, illetve az esszéekkel zárom. A magán- vagy társadalmi történések, amelyek gyakran önéletrajzi eredetűek, erősen reflektálnak az idő- és térbeli keretekre.⁶⁶ A számos különbség ellenére megtalálhatók bizonyos hasonlóságok: a meghatottság azon idők iránt a kritikus vélemények és gondolatok ellenére, ahogyan a katasztrófális jövő sötét megérzése is. Az ilyesfajta címkék például nagyon meggyőzők a szlovén költő, Aleš Debeljak melankolikus esszéjében, mondhatni prózai elégiájában, *A bálványok alkonyában*,⁶⁷ vagy a szintén szlovén költő, Brane Mozetič *Befejezetlen jegyzetek egy forradalomról* című munkájában,⁶⁸ vagy a multietnikus szarajevói gyerekkor, mint Lejla Kalamujić *Szólítsatok Estebannak* című könyvében.⁶⁹ A jugoszláviai nyolcvanas évek mellékesen, de intenzíven kerülnek elemzésre Darko Cvijetić *Schindler liftje* című kisregényében is.⁷⁰ (A [disz]kontinuus narráció a hetvenes években kezdődik az új házba való beköltözéssel, a nyolcvanas évekbeli felnövésel folytatódik, majd a kilencvenes évek tragédiájába fordul, végül újra az új évezred posztapokalipszi-sében helyeződik el a sztori). Az évtizedet elemzik azok a művek is, amelyekben a családtörténetet egyes szám első személyben beszélik el. Példaképpen a karintiai

⁶⁴ <https://www.zagreb80.com> (Letöltés ideje: 2020. február 1.)

⁶⁵ <https://www.ng-slo.si/si/razstave-in-projekti/razstava/alan-ford-tece-castni-krog?id=4606> (Letöltés ideje: 2020. február 4.)

⁶⁶ Az irodalmi narrációkról (és gyakran nosztalgiazásról) a Jugóra való emlékezés során lásd a következő rövid, de szellemes tanulmányokat: Avdagić, Anisa: Narrative Images of the Yugoslav Totality (and Totalitarianism) in the Bosnian-Herzegovinian Short Story in the Transition from the 20th to the 21st Century. In: Zimmermann, Tanja (ed.): *Balkan Memories – Media Construction of National and Transnational History*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2012. 139–146.; Beganović, Davor: Reflective and Restorative Nostalgia – Two Types of Approaching Catastrophe in Contemporary Yugoslav Literature. In: Zimmermann, Tanja (ed.): *Balkan Memories – Media Construction of National and Transnational History*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2012. 147–154. és Denić-Grabić, Alma: The Narrativization of Memories – Trauma and Nostalgia in the Novels *Museum of Unconditional Surrender* by Dubravka Ugrešić and *Frost and Ash* by Jasna Šamić. In: Zimmermann, Tanja (ed.): *Balkan Memories – Media Construction of National and Transnational History*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2012. 155–162.

⁶⁷ *Somrak idolov*. Celovec: Wieser, 1994.

⁶⁸ *Nedokončane skice neke revolucije*. Ljubljana: Založba ŠKUC – Lambda, 2013. 1985 márciusát így írta le: ... *a vonzalom érthetetlen beszéde, ami sohasem állt a kezemre, vagy már közeleg a csernobili sugárzás ideje? vagy a keleti blokk első hasadása? a tőke illuzórikus győzelme?* (29.)

⁶⁹ *Zovite me Esteban*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2015.

⁷⁰ *Schindlerov lift*. Sarajevo/Zagreb: Savremena bh. književnost, 2018.

szlovén Maja Haderlap regényét, *A felejtés angyalát* hoznám fel,⁷¹ aki a hétköznapiakban, de az ausztriai Karintia recens történelmében is meglévő megosztottságot tematizálja, vagy az illusztrátor Samira Kentrić képeskönyvét (regényét), a *Balkanáliák – Felnövés a tranzíció korában* címűt az akkori és a mai szlovén társadalomban meglévő, fájó osztály- és etnikai megosztottságról.⁷² Mindkét művet az efféle helyzet birtokbavételének és meghaladásának stratégiája jellemzi. Miljenko Jergović *A diófakastély* című fejlődésregényében két család történetét meséli el a *novecentón*, így a felfokozott nyolcvanas éveken át is.⁷³

Különösen gyakori témája az efféle irodalomnak a jugoszláv zenére felfűzött kamaszkor – amit *sex&drugs&red stars literature*-nek nevezhetnénk. A horvát Borivoj Radaković *A korszak ragyogása*⁷⁴ című regényében már igen korán, rögtön a nyolcvanas évek szomorú végeztével plasztikusan írta le a punk és az újhullámos szubkultúrát és a fociszurkolókéét, miközben a politikai rendszer kopását is: azaz a régi és az új, a londoni és a zágrábi helyszínek, az utca durva poétikája és a klaszszikus írók művei közti feszültséget. Kristijana Vujičić regénye, az *Amikor a falak leomlottak*⁷⁵ Zágrábot írja le a rock'n'roll és az első szerelmek, a régi ideológiák és rendszerek kialvásának és az újak fellángolásának ritmusában. Nenada Rizvanović új kisregényében, a *Longplay*-ben⁷⁶ minden a zene és a fiatalság körül forog, ezúttal szlavóniai perspektívában. Muharem Bazdulj bosnyák író *Sóval beszörva* című művében az 1986-os szarajevói hírhedt *náci botrányt* regényesíti meg, amely az egész akkori föderációban nagy visszhangra lelt.⁷⁷ A nyolcvanas évek vége a témája a szlovén irodalmár és egyetemi tanár, Andrej Blatnik regényének, *A felszabadulás terének* is.⁷⁸ A nyolcvanas évek Zágrábja a helyszíne Ratka Cvetnić *Félálom*⁷⁹ című regényének, amelyben a főhős sorsa összefonódik a bekövetkezés előtt álló katasztrófával a későszocializmus (szub)kulturális, zenei és politikai kontextusában. Érdektelen és nem ironikus környezetével szemben a főhős a szlovén író, Sebastian Pregelj díjazott regényében, az *Elvis szobájában*.⁸⁰ A regényből hiányzik a közelmúlt szlovén történelmének mainstream interpretációjától való távolságtartás, csak

⁷¹ *Angel pozabe*. Maribor: Litera, 2012.

⁷² *Balkanalije – Odraščanje v času tranzicije*. Ljubljana: Beletrina, 2015.

⁷³ *Dvori od oraha*. Zagreb: Durieux, 2003.

⁷⁴ *Sjaj epohe*. Zagreb: Mladost, 1990. Az apokaliptikus jövőt a 254. oldalon jósolja meg: „Szörnyű idők jönnek a Balkánon, a népek veszekednek, a népek kurválkodnak, a fékely még éppen hogy nem szakad ki. Magára fog maradni, mert nincs kihez csatlakoznia, és még kevésbé lesz hová elbújnia. A tömeg dühörögni fog, az emberek egymást ölik majd.”

⁷⁵ *Kad su padali zidovi*. Zagreb: Fraktura, 2019.

⁷⁶ *Longplej*. Zagreb: Buybook, 2020.

⁷⁷ *Sjetva soli*. Beograd: Rende, 2010.

⁷⁸ *Trg oslobođenja*. Goga, Novo mesto, 2021.

⁷⁹ *Polusan*. Zagreb: Mozaik knjiga, 2009.

⁸⁰ *V Elvisovi sobi*. Goga, Novo mesto, 2019.

szemrevételezi Jugoszlávia pusztulásának tüneteit, ahelyett hogy kritikailag is felülvizsgálná.

Slavenka Drakulić köteteit az ellene folytatott médialincs miatt előbb jelentették meg külföldön, semmint Horvátországban. *How We Survived Communism and Even Laughed* című esszékötetében a szocialista országok – így Jugoszlávia és a nyolcvanas évek – képét aztán éppen olyan módon vázolta fel, ahogyan azt a diadalmaskodó Nyugat elképzelte.⁸¹ Minden elismerésem a szerzőé azért a feminista látásmódért, ahogyan ebben a művében is írt, de a könyv tele van elviselhetetlen általánosításokkal és túlzásokkal (mintha azok az évtizedek a szocialista országokban mindenütt ugyanolyanok lettek volna, kivétel nélkül), továbbá a Kelet és a Balkán önmegalázó esszencializálásával (mintha egyes jelenségek csak e helyeken lennének lehetségesek).⁸² Ha egy bestsellert ilyesfajta üzenetekkel adott ki az egyébként igen kritikus és tekintélyes szerzőnő, nem tudok nem csodálkozni másokon, akik a szocialista évtizedeket, többek közt a jugoszláviai nyolcvanas éveket végtelenül ellenségesen értelmezték. Dubravka Ugrešić *A fájdalom minisztériuma* című esszéregényében⁸³ élethűen írja meg a kilencvenes évek jugoszláv menekülteinek emigránstapasztalatait, amiket állandóan megszakít a *szebb jövőbe* vetett nosztalgikus fecsegés, másfelől a kitartó próbálkozások a társadalmi, szakmai, személyes és érzelmi rekonstrukcióra a diaszpórában.

Az írók a nyolcvanas évekről szóló narrációjukban gyakran alkalmaznak szatirikus stratégiát, amit az irodalomkritikában a *roman à clef* fogalma alatt ismerünk, amikor a valós eseményeket és személyeket fiktívekké változtatják. Ez az esszéisztikus művekben is megtalálható: például humor szövi át Miljenko Jergović *Történelmi olvasókönyv 1.* című könyvét, aki az ő Jugoszláviáján át húz narratív ívet a számára fontos populáris és mindennapi kultúra felett, amely azzal kezdődik, hogy a sarajevói *Oslobođenje* napilapot olvassa, és az első újrétöltött káposztával végződik.⁸⁴ Hasonló sorvezetőt találtak a *Yu mitológia lexikona* szerkesztői és írói, abból a gondolatból kiindulva, *hogy nincsenek a jugoszláv populáris kultúrának olyan artikulált fogalmak, amelyek saját identitásunk meghatározását elősegítik.*⁸⁵ A kiválasztott idézetek és motívumok mindkét esetben éppen a nyolcvanas évekből erednek, ami önmagában beszédes a szerzők akkori korát nézve. Zoran Smiljanić (alias Vittorio de la Croce) szlovén képregényszerző pedig a *Hardfuckers*

⁸¹ London: Hutchinson, 1992. Végső soron egy amerikai folyóirat közvetlen megrendelésére íródott.

⁸² Sajnos ehhez nagyon hasonló és kipróbált receptet tesz sikeresen pénzzé Marina Abramović, a szerb konceptuális és performansz művész.

⁸³ *Ministarstvo boli*. Beograd: Fabrika knjiga, 2004.

⁸⁴ *Historijska čitanka 1.* Zagreb: V.B.Z., 2006. Ez az időszak egyébként más műveinek is kedvenc témája.

⁸⁵ A szerkesztők Iris Adrić, Vladimir Arsenijević és Đođe Matić. Beograd: Rende – Zagreb: Postscriptum, 2004. 4.

nevezetű ciklusában⁸⁶ adja mind az előző időszak széteső politikai rendszerének kritikáját, mind az újonnan létrejövőét, amelyekben egyfelől közös az elidegenettség és a hatalom korrumpált volta, másfelől pedig a kisemberek túlélési stratégiája. A szerb író, Marko Vidojković groteszk szatírájában, a bestsellerré vált *Hát épp köszönjük nektekben* – melynek hangzatos az alcíme is: *Halál a bandára – Szabadság Jugoszláviának!*⁸⁷ – a JSZSZK-t úgy éli meg, ahol előreláthatatlan technológiai és társadalmi fejlődés ment végbe ama egyszerű tény miatt, hogy 1989-ben a JSZSZK elnökségének tagjai és a köztársaságok elnökei mind életüket veszítették egy repülőszerencsétlenségben.⁸⁸ Érdekes, hogy az irodalom terén valójában még-sincs kifejezetten negatív reflexió a nyolcvanas évekre. Még a finom, humorral telített és emiatt még veszélyesebb nacionalista hang sem feledtetheti a nyolcvanas évek Szarajevójában megjelenő újprimitivizmusról (a *Zabranjeno pušenje* együttes és a *Top liste nadrealista* tévéműsorról) alkotott mégiscsak kellemes képet Dr. Nele Karajić *Fajront Sarajevóban* című könyvében.⁸⁹

III.

*Minden vereségben a szabadság egy részét láttam,
és ha nekem végem, tudd, akkor kezdődik*

Ekatarina Velika⁹⁰

Kérdés, mi is köti össze ezt a sokszínű kulturális és művészeti univerzumot az élénk jugoszláviai nyolcvanas évek retrospektív reprezentációja terén. Már hallok is a felkiáltásokat (sőt, sikolyokat!), hogy túlságosan sok a különbség ahhoz, hogy egybehangzó következtetéseket vonhassunk le. És még több kritika érkezhethet, mert a válogatásba nem került be ez vagy az a mű vagy szerző. A téma valóban szinte áttekinthetetlenül széles, mélyebb elemzést kíván, egy önálló vagy akár több monográfiát is. Ennek ellenére meggyőződésem, hogy a fentiekből megállapítható pár felismerhető közös jellemző.

A tágabb színtel kezdéném. A nyolcvanas évekhez való kulturális-művészeti visszatérés – legyen szó irodalomról, filmről, képzőművészetről, divatról, zenéről,

⁸⁶ *Hardfuckers*. Ljubljana: BUCH, 2011.

⁸⁷ A jugoszláviai II. világháborús jelszó – *Halál a fasizmusra – Szabadság a népek!* – parafrázisa (*A ford. megj.*)

⁸⁸ *E, baš vam hvala!* Beograd: Laguna, 2017. A szerző ezt ilyen szavakkal ecsetelte: *Nem mondanám, hogy szimpátiákat táplálok Jugoszlávia iránt, csak reális vagyok*. L. <https://www.dw.com/bs/e-baš-vam-hvala-novi-način-jugonostalgije/a-41595634-0> (Letöltés ideje: 2020. január 26.).

⁸⁹ *Fajront u Sarajevu*. Beograd: Laguna - Novosti, 2014. 103.

⁹⁰ A *Föld* (Zemlja) című szám az 1987-es *Szerelem* (Ljubav) című albumról. – Az Ekatarina Velika a nyolcvanas évek egyik legnevesebb szerb/jugoszláv (alternatív) rockzenekara volt. (*A ford. megj.*)

dizájnról – egyáltalán nem posztjugoszláv, pláne nem posztszocialista specifikum, s még csak nem is *egy kelet-európai kuriózum*, hogy megismételjem a változások győzteseinek közhelyét. A *Dicső ejtíz!* olyan mágnes, ami a retrománia globális trendjének a része, ahogyan azt a kultúrkritikus Simon Reynold megfogalmazta.⁹¹ Az utána következő re-évtizedekben azokat az éveket minden téren újra re-produkálják, re-ciklálják, re-vitalizálják, re-habilitálják, re-vidéálják és így a végtelenségig: a re- mágikus prefixszé válik. A *comebacks* irányadóvá lesz, és nem akadályá; szabállyá, és nem kivételé! A nyolcvanas évek egyszerre a legközelebbi kulturális, esztétikai és művészeti múzsává válik, aki érdemes az újrahasznosításra a teljesen megváltozott körülmények között, immár a *történelem után* (a hidegháború utáni helyzetben, az internet forradalmának korában, az Észak és Dél közti szakadék növekedésekor, az újabb osztálytagozódás során, a globális egymás közti függés esetében, a neoliberalizmus és az etnonacionalizmus győzelmekor, az ökológiai kihívások időszakában stb.).

Másodszor: az ilyesfajta kulturális reprezentációk részben megmagyarázhatók magával a nyolcvanas évtizeddel, a különleges helyzettel, amelybe a szocialista Jugoszlávia került. Gazdaságilag és politikailag már az évtized elején elkezdett botladozni, majd a nemzetek közti feszültségeket és végül a nyílt konfliktusokat egyre kevésbé lehetett szőnyeg alá söpörni, és még kevésbé megoldani. „Fentről lefelé” nézve Jugoszlávia süllyedni kezdett, és ez egyre nyilvánvalóbbá vált. Másfelől ezeket az éveket a *kulturális és művészeti mezőben végbemenő kreatív robbanás* jellemezte, ami összehasonlíthatatlan azzal, ami előtte és utána történt a különböző szinteken és területeken: az alternatívától kezdve a „magas” művészeteken át a mindennapi élet kultúrájáig. A *felszabadított nyolcvanas évek* a kultúra terén a hetvenes évekbeli politikai ólomidők után jöttek, utóbbit a liberalizmussal való leszámolás jellemezte, és megelőzték a háborús kilencvenes éveket. A kulturális reneszánsz Jugoszláviát „alulról felfelé” építette: de nem abban az értelemben, hogy az az állam által ellenőrzött volt, nem is a *testvériség-egység* szervezett politikája által, még csak nem is az egyes egyedüli, kézivezérelt *jugoszláv kultúra* iránti unitárius vágy hajtotta, hanem horizontálisan, azaz a populáris kultúra, a szubkultúra, a turizmus, a civil társadalomból eredő kezdeményezések, az identitáspolitiká stb. révén. A leginkább ösztönző, másfelől pedig a legszélesebben elterjedt kultúra a nyolcvanas években lényegét tekintve transznacionális volt, spontánul összjugoszláv: annyiban formálta ezt a nemzedéket, amennyiben maga a generáció formálta a kultúrát. Ugyanakkor lényegesen átlépte az állami kereteket, és önállóan vált a globális pop és alternatív kultúra részévé, amelyet aktívan követett a határokon túl is.

E reflexiók során váltódnak fel a régi hősök a rock'n'roll együttesekből, a képregényekből, az egyetemista lázadásokból és a giccsirodalomból érkező újabb

⁹¹ Reynolds, Simon: *Retromania – Pop Culture's Addiction to Its Own Past*. London: Faber and Faber, 2011. L. még ehhez: Guffey, Elizabeth: *Retro – The Culture of Revival*. London: Reaktion Books, 2006.

hősökkel; akik mindenféle nacionalista resszentiment nélkül, a könnyebb érthetőség jegyében, teljes mértékben technikai értelemben vették át a szerbhorvát nyelvet mint valamiféle jugoszláv eszperantót. Mindezek a művek arra mutatnak, hogy a fiatalok mindenféle terv nélkül építették jugoszláv kulturális identitásukat, éppen a jugoszláviai közelmúlttól határolódva el: mint a *legújabb Jugoszláviától* kulturális értelemben, mert a korábbi, az AVNOJ-i⁹² új Jugoszlávia számukra már a régi; kifújta magát, összeroskadt. Durva hasonlatot vonhatok a weimari Németországgal vagy az október utáni Szovjetunióval: a társadalmakkal, amelyeket egyfelől politikai földrengések és a gazdasági krach ráztak meg, másfelől művészeti és kulturális csúcsteljesítmények is születtek. A legújabb – és ugyanakkor utolsó – jugoszláv kultúra éppen akkor alakult meg, amikor intézményi keretei összeomlottak, annak hattyúdala volt, valamiféle dekadens válasz.⁹³ Úgy vélem, ez az ellentmondás lényegesen hat – de túlzás lenne azt mondani, hogy determinálja azt – a nyolcvanas évek Jugoszláviájára való kulturális reflexióra.

A szóban forgó kulturális reflexió harmadik közös eleme: ahogyan azt Petra James irodalomtörténész, egyébként bohemista megállapítja, a szocialista múlt mai közép-európai reprezentáció[ja?] *a trauma és a nosztalgia* közt mozog, a búsulás két végpontja közti folyamat.⁹⁴ Ugyanezt állíthatom a posztjugoszláv kultúráról és művészetről. A nosztalgia – a retró érzelmi és auratikus útítársa,⁹⁵ amely a nyolcvanas évek történetén vagy passzívan mereng, magába zárja intim módon, vagy pedig kommodifikálja, instrumentalizálja, hogy ennek segítségével valamit elérjen –, tehát a nosztalgia elszakíthatatlanul összekötődik a fájdalmas véggel, az elválással, az összeomlással. Ezekben a kulturális reflexiókban gyorsan megtalálhatjuk az egymás mellé helyezés narratíváját: egyfelől a nyolcvanas évek dionüszoszi voltát, másfelől a kilencvenes évek véres összeomlását; egyfelől a visszafogott büszkeséget, továbbá a kritikai tudatot arról, hogy egy másfajta világ nemcsak lehetséges, hanem azt már létre is hozták, másfelől ott a tompa fájdalom, hogy mindez elmúlt, és a keserűség – ami e művekben vagy akasztófahumorrá, szomorkás melankóliává, vagy pedig cinizmussá válik. Hogy parafrázisokkal éljek: egyfelől ezekből a művekből a *továbbfolytatódás utáni vágyat* olvasom/hallom/látom, másfelől az

⁹² Az új, ún. második Jugoszláviát 1943. november 29-én kiáltották ki Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa (ennek szerbhorvát rövidítése az AVNOJ). A JSZSZK megszűnéséig ez a nap volt a legfontosabb közös állami ünnep. (*A ford. megj.*)

⁹³ Kolanović Jugoszlávia utolsó éveire egy kiváló kifejezést talált, a *dekadens szocializmust*. L. Kolanović, 2018. 166.

⁹⁴ James, Petra: *The Specter and the 'Haunting Past': Literary Representations of Central European Dictatorships of the 20th Century*. Prispjevki na konferenci The Other Europe: Changes and Challenges since 1989, 11. in 12. september 2020. New Haven: Yale University, 2020.

⁹⁵ A retró és a nosztalgia közti viszonyról szóló vita mondhatni igen széles: itt megadnám a saját rövid definíciómat: eszerint a retró lényegét tekintve nosztalgikus, de szentimentális töltet nélkül – vagyis a nosztalgiától eltérően érzelmileg hideg, racionális, instrumentális és gyakran ironikus.

előtti, rosszat sejtető sötétséget. A későbbi katasztrófa miatt nem lehetett megspórolni az előző évtizedre való kulturális reflexiót, nem lehetett csak úgy otthagyni érintetlenül – ellenkezőleg. E művekben a trauma és a nosztalgia egymással konfliktusban léteznek, amit a metamodernista oszcilláció koncepciójával⁹⁶ lehet megmagyarázni: e munkák nem kötik össze a két érzést, hanem önállóknak hagyják őket, a művek maguk a kettő közt feszítődnek keresztre, ugyanakkor nosztalgikusan (de nem vagy!) traumatizáltak, játszadozva és egyidejűleg fatálisan is.

A jugoszláv nyolcvanas évek posztjugoszláv kulturális és művészeti revízióját azokkal a történetekkel tudom összehasonlítani, amelyek szintén ekkor és itt történtek, de egy másik évtized kapcsán, és amely szintűgy traumatizált és ugyanakkor nosztalgikus revízió volt: a II. világháborúéval (különösen a testvérgyilkos réteget nézve), illetve a háború utáni politikai és ideológiai leszámolásával (quislingek, különféle osztályellenségek, informbűrosok, nonkonformisták stb.). A nyolcvanas évek magában Jugoszláviában, és nem csak az emigránsok körében, felfedte az addig semmivel sem besározódott *népfelszabadító háború* és a *szocializmus kiépítésének* ellentétes oldalát. Bőségesen találhatunk megírt és bemutatott ilyesfajta műveket: (ön)életrajzokat a Goli otokon való szenvedésről és a keserű háborús tapasztalatokról,⁹⁷ színdarabokat⁹⁸ és filmeket.⁹⁹ A reflexió hiánya viszont nem írható annak számlájára, hogy e tabutémákra a művészek nem reagáltak, hanem a politikai és társadalmi klíma akadályozta ezt meg. A nyolcvanas évekig e témákat nem lehetett megnyitni.¹⁰⁰

Továbbá a nyolcvanas évekre való kulturális reflexió esetében a *földrajzi identitás egybeesik az időbelivel*, a térbeliség az időlegessel. Minden a felnövés történeteivel és képeivel telített, a személyes, a társadalmi és kulturális „növekedéssel”, az időbeli átmenetekkel, de egy fontos kiegészítő elemmel: a teljes összeomlással.

⁹⁶ Vermeulen, Timotheus – Akker, Robin Van den: Notes on Metamodernism. *Journal of Aesthetics and Culture*, No. 2. 2010.

⁹⁷ Csak Vuk Drašković hírhedt és ellentmondásos regényét, a *Kést* (Nož) említeném meg, amely 1982-es megjelenése után számtalan kiadást élt meg különféle kiadóknál. Drašković 1990-től az egyik ellenzéki vezér volt, aki regényeiben a szerb nemzeti kérdéseket tematizálta nacionalista-populista módon, mint például a II. világháború alatti szerbellenes genocidiomot vagy Koszovó témáját. (*A ford. megj.*)

⁹⁸ Mint például az 1983-ban díjazott előadás, a *Galambtemető* (Golubnjača) a dalmát-szerb írótól és dramaturgtól, később politikustól, Jovan Radulovićtól. – Golubnjača valójában egy tömegsír volt, ahová az usztasák által megölt szerbeket dobták. A drámát a szerb nacionalizmus vádjával illeték a kommunista hatóságok. (*A ford. megj.*)

⁹⁹ Mint például: *Viszontlátásra a következő háborúban* (Dovidenja u sledećem ratu) – Živojin Pavlović, 1980; *Vörös boogie, avagy Mi van veled, kislány* (Rdeči boogie ali Kaj ti je dekljica) – Karpo Godina, 1982; *Apám, a szocialista kulák* (Moj ata, socialistični kulak) – Matjaž Klopčič, 1987; és végül *A süket puskapor* (Glavi barut) – Bahrudin Čengić, 1990.

¹⁰⁰ Így 1952-ben a hatalom Edvard Kocbeket az ugyanilyen témákról írt *Félelem és bátorság* című novelláskötete miatt kiátkozta a köz- és a politikai életből. (*Strah in pogum*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1951.)

A térbeliség és az időbeliség lefedik egymást: a téridő felosztódik az 1991 előtti és utáni homlokegyenest más-más évekre, Jugoszláviára és ami utána jött. A megduplázott kronologikus narráció – a személyes/társadalmi és a tágabb, politikai/történelmi – addig folyik, amíg az ifjúkor radikálisan meg nem szakad. A gyermekkor naiv hite és az ifjúkor elvárásai, amikor úgy tűnik, minden lehetséges, durván megszakadnak. „A nyolcvanas években létezett a jövő, vagy legalábbis a látszata” – ahogyan azt a horvát író és publicista, Maja Hrgović megfogalmazta¹⁰¹ –, és ha ezt valahol valamikor megfigyelhetjük ma, akkor azok az egykori művek. A szerzők tehát kreatív módon, és szinte szabály szerint saját személyes történetükön keresztül rekonstruálják azt az évtizedet „a szocializmusból a feudalizmusba” való átmenet küszöbén, ahogyan a tranzíció lényegét szarkasztikusan definiálta a New York-i történész, Katherine Verdery.¹⁰²

Ötödszörre: a nyolcvanas évekre gyakran felületes módon *en bloc* mint egységes időszakra nézünk. Pedig az említett művek jó része vagy explicit, vagy implicit módon megkülönbözteti az évtized első és a második felét, „dupla nyolcvanas évekről” van szó. Az elsőben, a boldogabbik részben a bonyodalmak az új szubkultúrák, zenék, civil társadalmak, új életstílusok, az első szerelmi tapasztalatok, a lezser mindennapok, és igen, a fogyasztás körül támadnak. A nyolcvanas évek második feléről szóló narráció már józanabb és élesebb: a gazdasági és politikai válság már jobban hat a főszereplőkre, érződik a bizalmatlanság az iránt, ami korábban magától értetődő volt, ledőlnek a szocialista bálványok, burjánzani kezd a nacionalizmus. Ennek fényében alakulnak át az alakok is: amíg az első részben a fiatalok domináltak, akik a szebb jövőt várták nagyobb szabadsággal és több lehetőséggel, a másodikban már a tolvajok, a zavarosban halászók, a *hochstapler*ek, a csempészek, a falat kenyérért küzdők, a lumpenprolik viszik a főszerepet, akiknek az ideológiája *megkerülés*, mindennapi gyakorlatuk alapja pedig a *találd fel magad!* Az évtized eleji optimizmust nemcsak a kijózanodás váltja fel, de az évtized végi depresszió és az elnyomás is. Ha a kettőt összekötjük, a nyolcvanas évek – *voilà* – édes-keserű képét kapjuk meg.

Ahogyan meg kell osztanunk a nyolcvanas éveket, s megérteni a különbségeket, a két időszakra vonatkozó reflexiót is meg kell különböztetünk. Másképpen mondva, a következő évtizedekben a nyolcvanas évek különféle képeit találhatjuk meg. Kolanović a posztjugoszláv horvát irodalom elemzésekor a szocializmusra való kulturális emlékezet három fázisát különbözteti meg.¹⁰³ A kilencvenes évek elejét a revizionizmus jellemezte, továbbá a szocializmus agresszív elutasítása; a 2000-es évektől következik a keserédes nosztalgia, mind a szentimentális, mind

¹⁰¹ <https://www.novolist.hr/vijesti/hrvatska/80-e-su-jos-bile-godine-kad-je-jos-postojala-buducnost/> (Letöltés ideje: 2020. augusztus 4.)

¹⁰² Verdery, Katherine: *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press, 1996.

¹⁰³ Kolanović, 2018

a fogyasztói; a 2010-es években, amikor a szocializmus már valamiféle távoli, történelmi kuriózzummá válik, könyveket írnak, filmeket és műsorokat készítenek, zenét szereznek, kiállításokat szerveznek stb. az egykori mindennapi élet, a populáris kultúra, a művészetek, a dizájn stb. (disz)funkcionalitásáról. A negyedik fázisban – amelyet Temenuga Trifanova film- és médiateoretikus tett hozzá – lassacskán felfedezik az egykori forradalmi és emancipatorikus potenciált, amely először is a „posztoszocializmus sivatagának”¹⁰⁴ kreatív határszélein jelentkezik: a radikális művészetben, a kulturális alternatívákban, a munkás- és egyetemistatüntetésekben, a különféle nonkonformista élet- és esztétikai gyakorlatokban, az új szubkultúrák és a progresszív szubpolitikák virágzásában.

A hatodik közös nevező az a jelzésértékű tény, hogy a nyolcvanas évekbeli kulturális produkciókat az az *utolsó jugoszláv nemzedék* tagjai alkották meg, akik átérték annak a világnak a felívelését, ugyanakkor az összeomlását is. Az akkori tinédzserekről és gyerekekről van szó, akik megközelítőleg az ötvenes évek vége és a korai hetvenes évek közt születtek,¹⁰⁵ akik abban az évtizedben mászták meg a szamárlétrát. Jugoszlávia szomorú vége egybeesett ifjú- vagy gyerekkoruk végével is, szó szerint: *goodbye teens*, ahogyan a *Plavi orkestar* slágerének címe is mondja. A nyolcvanas évekre való kulturális és művészi reflexió nagymértékben összefügg ezzel a korcsoporttal, talán még e generáció különleges, transzrealista zsáneréről is beszélhetünk. Irodalmukban, zenéjükben, képeiken, filmjeikben stb. ugyanis nagyon könnyen megtalálhatjuk az (ön)életrajzi elemek morzsáit olyan helyeken, ahol tiszta fikciónak kellene lennie. Így a szerző személyes és hősei sorsa szabály szerint a tágabb helyzettel, az állammal és a társadalommal áll összefüggésben, mely utóbbiak felgyorsulva omlottak össze. A személyes drámák a mikroszinten egyidejűleg esnek meg makroszint történelmi drámaival, utóbbiakat a szerzők épp a művészet révén dolgozzák át művészetté. A *Nagy Történelemben* nem hősként jelennek meg, sem nem áldozatként. Lényegesen sokan akadnak köztük, akik a visszafelé irányuló narratív, lényegében katartikus kivetítéshez még egy közös, valójában végső dimenziót is adnak.

Ezeket a szerzőket ugyanis nem egy *elvezett nemzedék* tagjaiként látom, mint akiket a félmúlt művészettörténetéből ismerünk – politikailag rezignáltaként, de alkotókként annál inkább aktívakként; s még kevésbé *hős generációként*, amely abban az időszakban valamifajta ideológiai és esztétikai kánont hozott létre, amit aztán féltékenyen őrzött. Éppen ellenkezőleg: műveik a heterogenitás ellenére

¹⁰⁴ Ahogyan arra Horvat és Štiks könyvének címe is utal. L. Horvat, Srećko – Štiks, Igor: *Welcome to the Desert of Post-Socialism – Radical Politics after Yugoslavia*. London and New York: Verso, 2015.

¹⁰⁵ Durvábban mondvá: Balašević ötvenvalahányja és a háború utáni *baby-boomers*-ek, illetve a millenárisok (azaz az Y-generáció, az internetforradalom nemzedéke) közt. – Djordje Balašević haláláig, 2021-ig az egykori Jugoszlávia, illetve az utódállamok egyik legnépszerűbb dalszerzője és énekes volt. (*A ford. megj.*)

egyfelől az elveszett illúziók és a szétesés következményei miatti megrázkódtatások napnál is világosabb lenyomatai, tehát a nosztalgia és a trauma közti, már említett állapotot tükrözik, másfelől a *fennállóval szembeni ellenállás* kiépítésének személyes és közös munkái. Az először a nyolcvanas években, majd másodjára a kilencvenes években megtett útjuk során kialakított – Niklas Luhmann szavai-
val élve – *exkluzív individualitásuk* mintegy a lázadást foglalja magában: mind felnövekedésük során a már kimerült, de még mindig elnyomó jugoszláv szocializmus, mind – már felnőttként – az újonnan létrejövő, ugyanúgy represszív, elfojtó posztjugoszláv etnonacionalizmus és neoliberalizmus korában. Az ellenállást a rájuk jellemző módon alakítják ki: az etnonacionalista revansizmus és a győzedelmes neoliberalizmus zárt tereit a nonkonform (posztjugoszláv) internacionalizmussal török át.¹⁰⁶ Teljesen világos, hogy *farmernadrágos prózájuk/költészetük/zenéjük/képzőművészetük* szemben áll azzal a neotradicionalista fordulattal, ami a kilencvenes (és a későbbi évek) kultúráját gát nélkül elárasztotta, és amit a *bocskorok és sajkacsák, avbék, a dirndlik, a függőfélék és fezek*¹⁰⁷ és azok turbófolk variánsai jellemeznék. Erre a tényre hívta fel a figyelmet a mai Balkán jó ismerője, Tim Judah, aki a *jugoszféra* fogalmával fejezi ki az egykori jugoszláv térség újbóli összekapcsolódását kulturális, művészeti és társadalmi téren is, amivel aztán együtt jár a gazdasági és a politikai is.¹⁰⁸ El kell tehát ismernünk a fenti alkotóknak azt a szolgálatát, melynek révén a posztjugoszláv kulturális tér túlélte saját egykori jugoszláv politikai hatókörét.

Emiatt nem elég annyit mondani, hogy műveikben csak (re)konstruálják amaz évtized komplexitását és bonyolultságát, és hogy beleragadtak abba. Még kevésbé, hogy rezonálnak rá és rózsaszín szemüvegen át látják; és ennél is kevésbé, hogy a *csatát vesztett tábornok* szerepét veszik át, aki utólagosan okoskodik, jósként moralizál, hogy ő már akkor előre látta... Elég közel vannak hozzá, hogy ne felejtsek el, de már elég távol ahhoz, hogy kritikailag elemezzék. Mindennek a társadalmi sikere – és ezért immanens politikai relevanciája is – abban van véleményem szerint, hogy ellenállást jelent a mindenütt jelenlévő történelmi revizionizmussal szemben, amely mindazonáltal „meghatározza történelmi emlékezetünket és politikai horizontunkat”,¹⁰⁹ továbbá az antikommunizmussal és az antijugoszlavizmussal szembeni ellenállást jelenti, amelyek a győzedelmeskedő neoliberalizmus

¹⁰⁶ Többet a kulturális emlékezet emancipatorikus lehetőségeiről a retroutópiákon belül és kívül I. Buden, Boris: *Cona prehoda – O koncu postkomunizma*. Ljubljana: Založba Krtina, 2014.

¹⁰⁷ Az eredetiben: *opanci i šajkače* (szerbül), a sajkacs a szerbiai férfi fejfedő, ami a paraszti viseletből vált a szerb nacionalista mozgalmak szimbólumává is. Az *avba* (ném. *Haube*) pamukból készült női népi fejfedő, sapka Szlovénia alpesi vidékein, amit egész Európában felismernek. A *dirndli* a bajor népviseletre utal, a *kicánke* egyfajta bojtos függőféle, dísz a ruhán, a *fez* muzulmán/bosnyák fejfedő a régióban. (*A ford. megj.*)

¹⁰⁸ Judah, Tim: *Yugoslavia is Dead: Long Live the Yugoslphere*. LSE - Research on South London: Eastern Europe, 2009.

¹⁰⁹ Mastnak, Tomaž: *Liberalizem, fašizem, neoliberalizem*. Ljubljana: Založba/*cf., 2015. 75.

és etnonacionalizmus revansista fészkei új totális államideológiákként. Mindez szembenállás is a történelmi amnéziával és a múlt eltírásával, az egymástól való elszakadásnak az utódállamokban élő narratívájával, a konzervatív regressziókkal, az antiintellektualizmussal és a „represszív infantilizációval”.¹¹⁰ Ellenállás ez azzal a folyamattal szemben is, amely fokozatosan, ám határozottan csúszik át az illiberális, azaz reakciós demokráciába.

A legtöbb szóban forgó alkotó nem a mindenütt egyre inkább jelenlévő nosztalgiahullámokon lovagol, sem nem a traumákat váltják aprópénzre, ahogyan azt a kritikusok gyakran a szemükre vetik. Nem: egykori és mai helyzetük az aktív alkotótársak, a résztvevők, a társutasok, a szemtanúk helyzete: egykor a fiataloké, ma a művészeké, mindkét esetben implicit, sőt explicit módon is az egykori és mai helyzet kritikusainak pozíciója. A múlt ugyanúgy kísérti, ahogyan meg is ihleti őket: a *80s forever!* popkulturális imperatívuszát az azzal szembeni kritikus kételylyel, a *80s forever?* révén török fel. A múlt terhét a veszteséggel egyenlítik ki: de nem a búslakodásban vesznek el, hanem felszabadulnak. Keserédes, hátuk mögött egyszerre kellemes és nehéz tapasztalatokkal néznek előre, amikből az új kezdet is ered. Ezt nemcsak a művekben fedezhetjük fel, hanem az aktuális művészeteken kívüli, lényegében már *artivistikus* fellépéseikben is: sokan közülük fontos közéleti szereplők, aktivisták, újságírók, publicisták, akik a közvéleményt formálják, de sokan közülük közvetlenül is részt vesznek a politikai összecsapásokban. Ana Dević teljes joggal hívja fel a figyelmet arra,¹¹¹ hogy éppen az utolsó jugoszláv nemzedék tagjai vettek részt tömegesen a háborúellenes mozgalmakban – akik akkoriban szabadúszók voltak, kívül a művészeti és akadémiai intézményeken, tehát azokkal szemben léptek fel, akik már régóta ezekben az intézményekben voltak, és a nyolcvanas években egyik napról a másikra szenvedélyes nacionalistákká váltak.

Végezetül visszatérnék Adorno dilemmájára, hogy az elkövetett bűntények után lehetséges-e verset írni. Az amerikai objektivisták költő, Charles Reznikoff felkínált válasza erre az – amit fel is fedeztem a nyolcvanas évekre adott kulturális reflexiók és művészeti reprezentációk elemzése során –, hogy „mindig azt tenni, amit a művész tesz, és megtalálni hozzá a megfelelő technikai eszközöket”.¹¹² Kritikusan, sokoldalúan bemutatni, szavakká, képekké, zenévé formálni azt, ami egykor létezett: a multietnikus együttélést, az igazságosabb társadalmat, az autochton antifaszizmust, a megvalósult konkrét utópiákat, a gyengébb társadalmi csoportok emancipációját, a működő társadalmiságot. Mindez nemcsak a kulturális ihletettség, az alkotói ötlet, az esztétikai preferencia vagy a művészi fikció, hanem a társadalmi ellenállás, az emancipatorikus felhívások, az ellenzéki figyelmeztetések, a ma uralkodó ideológiai konstrukcióknak és politikai gyakorlatoknak adott

¹¹⁰ Buden, 2014. 36.

¹¹¹ Dević, 1998. 202.

¹¹² <https://www.theguardian.com/books/booksblog/2011/jan/11/poetry-after-auschwitz> (Letöltés ideje: 2020. szeptember 26.)

pofonok csírái is. A jugoszláviai nyolcvanas évekre adott kulturális és művészi reflexiók a politikailag releváns radikális másság alternatíváját kínálják a ma (nem) működő posztjugoszláv állapotnak; azt üzenik, hogy ha akkor volt alternatíva az állami kereteken belül és kívül, úgy az létezik ma is.

Fordította: Szerbhorváth György

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Avdagić, Anisa: Narrative Images of the Yugoslav Totality (and Totalitarianism) in the Bosnian-Herzegovinian Short Story in the Transition from the 20th to the 21st Century. In: Zimmermann, Tanja (ed.): *Balkan Memories – Media Construction of National and Transnational History*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2012. 139–146.
- Beganović, Davor: Reflective and Restorative Nostalgia – Two Types of Approaching Catastrophe in Contemporary Yugoslav Literature. In: Zimmermann, Tanja (ed.): *Balkan Memories – Media Construction of National and Transnational History*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2012. 147–154.
- Buden, Boris: *Cona prehoda – O koncu postkomunizma*. Ljubljana: Založba Krtina, 2014.
- Denić-Grabić, Alma: The Narrativization of Memories – Trauma and Nostalgia in the Novels *Museum of Unconditional Surrender* by Dubravka Ugrešić and *Frost and Ash* by Jasna Šamić. In: Zimmermann, Tanja (ed.): *Balkan Memories – Media Construction of National and Transnational History*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2012. 155–162.
- Dević, Ana: Ethnonationalism, Politics, and the Intellectuals: The Case of Yugoslavia. *International Journal of Politics, Culture and Society*, Vol. 11, No. 3, 1998. 375-409.
- Dutceac Segesten, Anamaria: *Myth, Identity, and Conflict: A Comparative Analysis of Romanian and Serbian Textbooks*. New York: Lexington Books, 2011.
- Guffey, Elizabeth: *Retro – The Culture of Revival*. London: Reaktion Books, 2006.
- Horvat, Srećko - Štiks, Igor: *Welcome to the Desert of Post-Socialism – Radical Politics after Yugoslavia*. London and New York: Verso, 2015.
- James, Petra: *The Specter and the ‘Haunting Past’: Literary Representations of Central European Dictatorships of the 20th Century*. Prispjevek na konferenci The Other Europe: Changes and Challenges since 1989, 11. in 12. september 2020. New Haven: Yale University, 2020.
- Judah, Tim: *Yugoslavia is Dead: Long Live the Yugosphere*. LSE - Research on South London: Eastern Europe, 2009.

- Kolanović, Maša: Back to the Future of (Post)Socialism: The Afterline of Socialism in Post-Yugoslav Cultural Space. In: Bailyn, John Frederick – Jelača, Dijana – Lugarić, Danijela (eds.): *The Future of (Post)Socialism*. Albany: State University of New York Press, 2018. 165–194.
- Markovina, Dragan: *Povijest poraženih*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2015.
- Mastnak, Tomaž: *Liberalizem, fašizem, neoliberalizem*. Ljubljana: Založba/*cf., 2015.
- Neumayer, Laure: *The Criminalisation of Communism in the European Political Space After the Cold War*. London and New York: Routledge, 2019.
- Pavlaković, Vjeran: Blowing Up Brotherhood and Unity: The Fate of World War Two Cultural Heritage in Lika. In: Jurlina, Petra (ed.): *The Politics of Heritage and Memory* (Conference Papers, October 9–10, 2013, Zadar). Zagreb: University of Zagreb, Center for Peace Studies, 2014. 351–394.
- Pehe, Veronika: *Velvet Retro: Postsocialist Nostalgia and the Politics of Heroism in Czech Popular Culture*. New York & Oxford: Berghahn Books, 2020.
- Perković, Ante: *Sedma republika – pop kultura u Yu raspadu*. Zagreb: Novi liber, 2011.
- Petrov, Ana: *Jugoslovenska muzika bez Jugoslavije – Koncerti kao mesta sećanja*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije, 2016.
- Reynolds, Simon: *Retromania – Pop Culture’s Addiction to Its Own Past*. London: Faber and Faber, 2011.
- Spasovska, Ljubica: *Stairway to Hell: The Yugoslav Rock Scene and Youth during the Crisis Decade of 1981–1991. East Central Europe*, 2011. 38. 1–22. Stojanović, Dubravka: *Ulje na vodi – Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Pešćanik, 2010.
- Šarić, Ljiljana – Gammelgaard, Karen – Hauge, Kjetil Rå (eds.): *Transforming National Holidays – Identity Discourses in the West and South Slavic Countries, 1985–2010*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2012.
- Šušnica, Srdjan: *Pop-Mythological Urine Marking of “Our” Streets – Case Study Banja Luka, Bosnia-Herzegovina*. Ljubljana: MA thesis, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, 2015.
- Velikonja, Mitja: *Rock’n’Retro – New Yugoslavism in Contemporary Popular Music in Slovenia*. Ljubljana: Sophia, 2013.
- Velikonja, Mitja: The Yugoslav Rear-View Mirror – Ways of Remembering Yugoslavia. In: Perović, Latinka – Roksandić, Drago – Velikonja, Mitja – Hoepken, Wolfgang – Bieber, Florian (eds.): *Yugoslavia from a Historical Perspective*. Beograd: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 2017. 515–547.
- Verdery, Katherine: *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press, 1996.
- Vermeulen, Timotheus – Akker, Robin Van den: Notes on Metamodernism. *Journal of Aesthetics and Culture*, No. 2. 2010.

IVAN ČOLOVIĆ*

Vírus a szövegben – Politikai antropológiai tanulmányok

Hová lettek a kilencvenes évek hősei?¹

Ubi sunt? Hová tűntek, hol vannak ma a mi hőseink a kilencvenes évekből? Az internetnek köszönhetően gyorsan ellenőrizhettem, hol és mennyiben él az emlékezetük – amit az internetről tapasztalt internetológusként el is vártam.² Mégis meglepődtem, mert az egykori történeteknek, amelyek tizenöt vagy húsz éve aktuálisak voltak, csak szürke részleteit találtam meg, viszont gyökeresen új, teljesebb és dinamikusabb verziókkal találkoztam, tele új részletekkel, képekkel, dalokkal és videókkal. Világos, hogy új és a már az internethez szokott tisztelőiknek és követőiknek köszönhetően e hősök a virtuális kibertérben újjáéledtek, úgy, ahogyan korábban az újságokban, a könyvekben, a képregényekben és az audiokazettákon ez még nem volt lehetséges. Azok a hősök, akiknek a jellegzetességeit annak idején többé-kevésbé rekonstruálni tudtam a nehezen hozzáférhető cikkek, könyvek vagy zenei hanghordozók révén – mint amilyen Đorđe Božović – Giška; Jusuf Prazina – Juka; Veljko – a vučjai Vuk [Farkas]; Mladen Naletelić – Tuta vagy Dragan Vasiljković – Dragan kapitány –³ most a számítógépem képernyőjén jelentek meg

* A szerző Belgrádban élő etnológus és antropológus, író, 1971-től, alapítója és vezetője a *Biblioteka XX vek* könyvkiadónak, amely 2021-ig több mint 250 etnológiai, antropológiai, politológiai, kultúra- és történelemtudományi, szociológiai, szociolingvisztikai stb. kötetet adott ki a legjelentősebb délszláv, ex-jugoszláviai, balkáni, illetve nemzetközi szerzőktől. E-mail: ivcolovic@gmail.com. Itt a szerző négy fontos tanulmányát közöljük. (Szerk. megj.)

¹ A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: Gde su sad junaci devetdesetih? In: Čolović, Ivan: *Rastanak identitetom. Oglеди o političkoj antropologiji*, 3. [Szakítás az identitással. *Tanulmányok a politikai antropológiáról* 3.] Beograd: Biblioteka, XX vek, 2014. 111–121.

Ez az írás nem friss ugyan, mégis a közlése mellett döntöttünk, mert az utóbbi évtizedben sem változott döntően a helyzet – a szóban forgó „hősök” közül a legtöbben ma állandó szereplők nemcsak a mítoszokban, a narratívákban, de aki még él, az a közéletben is. (A szerk. megj.)

² Az internetológjáról I. Čolović, Ivan: *Etno. Priče o muzici na internetu*. [Etno. Történetek a zenéről az interneten.] Beograd: Biblioteka XX vek, 2006. 241–255.

³ Szerb, bosnyák és horvát háborús, „hősök”, akik jellemzően a kalandorok és a bűnözés világából érkeztek, többen légiósok, zsoldosok voltak, majd a délszláv háborúban szabadsapatokat vezettek, és „saját” népük oldalán harcolva váltak úgymond nemzeti hőökké. (A ford. megj.)

a tiszteletükre készült részletes életrajzokban, a kiegészített és illusztrált videoklipekben, a cikkekben és a dalokban, a gazdag fotóalbumokban.

Beszélnék ma róluk az internetes fórumokon is, bemutatják őket a Wikipédián, szabály szerint több nyelven, rajongóik némelyiküknek még Facebook-profilt is nyitottak. A YouTube-on megtalálható videók számossága arról tanúskodik, hogy már egy új, *reality* dimenziót is kaptak. Ebben az anyagban válogatva azt vettem észre, hogy a róluk szóló narratíva ma sokkal jobban felidézi őket, sokkal erősebben is hat, mint korábban, és hogy az internet médiuma különösen alkalmas a hősök epifánikus megjelenítésére. Izgalmas volt újra találkoznom azokkal, akikről már korábban írtam, és akik ma sokkal élőbbnek tűnnek, mint amikor először rájuk futottam.

Így például valamiféle természetfeletti megjelenésként éltem meg Dragan kapitányt – aki az ún. knindzsákról szóló történetek, dalok és egy képregény hőse is volt –,⁴ amikor a YouTube-on találtam egy klipet arról, amiben a kapitány, miközben a tűz mellett ül, amely fölött bárány forog sülve, a gitár és olykor ágyúszó hangja mellett énekel az „Ó, Sosana” című dalt, miközben két, mondhatni ittas lány kigombolt egyenruhában táncol férfi harcostársaiknak és magának a kapitánynak az öröme. Az egykori hősök közül egyesek, mint Sloba és Vojo – Slobodan Milošević és Vojislav Šešelj –, akiknek az „életművé”-t szintén feldolgozták, börtönbe kerültek háborús bűnök vádjával. Ám az új történetekben népi mártírokká váltak, mivel Isten ítélőszéke előtt szenvedtek, amelyen trónolva immár lefizetett senkiháziak bíraskodtak, s ők tartottak nekik előadást az igazságosságról, a tisztességről és a méltóságról.

A boszniai szerbek két vezetője, Biljana és Raša⁵ nem mentek át hasonló átváltozáson, így nem is válhattak mártírokká, noha prototípusaik – azaz Biljana Plavšić és Radovan Karadžić – a „hágai kazamatákban” találták magukat. Utóbbi csak 2008 júliusában került oda, és még most is ott van, a boszniai Szerb Köztársaság háborús elnökkasszonyával szemben, aki már letöltötte a büntetését, és 2009 októberében került szabadlábra. Ő kész volt együttműködni a bírósággal, és azzal, hogy nyilvánosan elismerte a Boszniában elkövetett háborús bűnök miatti felelősséget, eposzi hasonmása, Bilja professzor – akinek faji szépségéről még a festő, Dragoš

⁴ Dragan Vasiljković ausztráliai emigrációból érkezett Jugoszláviába, előtte katonai kiképző volt afrikai országokban. A szerbiai titkosszolgálat felügyelete alatt szervezte meg a horvátországi Knin környékén a lázadó krajinai szerbek elit egységeit, szabadcsapatait, amelyek közül az első a „knindzsák” voltak, majd más elit egységeket is vezetett, mint a hírhedt vörös sapkások. A szerbiai hatóságokkal való összekülönbözése után visszatért Ausztráliába, ahol golfedzőként dolgozott. A 2000-es években a horvátországi hatóságok kiadatását kérték háborús bűnök vádjával, ezért Ausztráliában 2006-an letartóztatták, de csak 2015-ben adták ki Horvátországnak. Végül összesen 13,5 évet ült börtönben, 2020 márciusában távozott szabadon Szerbiába, ahol újabban ismét aktív a nyilvánosságban. (*A ford. megj.*)

⁵ A szerző itt a „populáris” nyilvánosságban megjelenő beceneveiket használja, azaz nem ő maga címkezi így őket. (*A ford. megj.*)

Kalajji is áradozott – az áruló alakjává változott át, „olyan bábává, akit engedni kell, hogy a börtönben rohadjon meg” (2008 áprilisa). A másik akadály annak, hogy Raša hőssé válhasson – noha jelölt volt e szerepre, akárcsak Vojo vagy Slobo –, az az lett, hogy a boszniai szerbek vezetője romanijai hajdú lett,⁶ egyfajta új Starina Novak.⁷ De ő időközben még egyszer átváltozott, Rašából, a hegyi betyárból hirtelen David Dabić lett,⁸ a varázsló és a nőket hajkurászó orvosdoktor, aki a betyáreposzokból átment a trash irodalomba, és egy hősnek onnan már sohasem sikerül könnyedén visszatérnie az eposzi magaslatokba.

Erről két, Rašáról szóló dal is tanúskodik, amelyek Radovan Karadžić letartóztatása és Hágába való átszállítása után keletkeztek, és amelyeket a YouTube-on találtam. A szerzők szándéka (egyikük anonim, a másikuk a régi mester, Baja Kis Knindzsa⁹) az volt, hogy a romanijai Raša és a külvárosi csajozós David doktor alakját egyensúlyba hozzák, ám – gondolom, nem szándékosan, mindenesetre elkerülhetetlenül – így ki is nevetik. Például az ilyen sorok révén: „Ott van Rašónak a Šešelj barátja, egy év múlva majd már itthon járnak”, vagy hogy: „Radovan, rejtegetnek téged a fenyőfák, de őt a szerbek Szerbiából eladták.” Ezek még a betyárklisék keretein belül maradnak, és siránkozó hangulatot árasztanak. De a dal, ami így kezdődik, már más hangnemben folytatódik, ez már *scherzo*: „Nincs senkinek olyanja, mint a doktornak, egy kiló haja, meg két kiló szakálla. Hosszú haj, hosszú szakáll, hej, egyszer erre valaki ráfázik ám.” Kis Knindzsa a dalában Rašát/Davidot komikus hősként kezeli: „Halljátok, drága testvéreim, jelentkezett Radovan Hágából. Oda lett az utolsó reménye, az ellenség lenyírta a szakállát. Száz csodát tenne még Rade, csak nincs bajusza meg szakálla.”

Mégis, meg kell várni Karadžić perének a végét, ami még eltarthat, és nem teljesen kizárt, hogy Raša új lehetőséget kap arra, hogy gusztlásaink,¹⁰ hazaszerető történéseink és az újságírók újra életre keltsék a szerb ügyért mártírkodó hágai alakok közt.¹¹ A hasonló típusú mártírok közt, akik a hágai „idegen” bíróság elé kerültek, akadnak horvátok is, akik a kilencvenes évek háborúiról szóló horvát narráció szerint hősöknek számítanak. Viszont nem találok köztük az általam ismert

⁶ Romanija – Szarajevó körüli, boszniai hegység. Hajdú (hajduk) – erdőben bujdosó, a hatalom ellen lázadó, a nép oldalán álló betyár. (*A ford. megj.*)

⁷ Baba Novac, szerb hajdú, betyárvezér, aki a 16. században a törökök ellen harcolt, epikus hős. (*A ford. megj.*)

⁸ Radovan Karadžić új identitást kreált magának, és David Dabić néven jelent meg a szerbiai nyilvánosságban, kuruzsló lapokba írt, és előadásokat is tartott. Szakállat növesztett, hosszú haját kontyba fogta, és boszniai akcentusát is sikerült elhagynia. (*A ford. megj.*)

⁹ Mirko Pajčin szerb műnépdalénekes és szerző, aki ún. turbófolk dalaival vált közkeletűvé. (*A ford. megj.*)

¹⁰ Mandolinhoz hasonló balkáni húros hangszeren játszó dalnokok. (*A ford. megj.*)

¹¹ A tanulmány megírása óta Radovan Karadžićot 2016-ban 40 évre, majd másodfokon jogerősen életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték Hágában. Kultuszát a (szélső)jobboldali, nemzeti radikális körökben azonban ma is ápolják. (*A ford. megj.*)

mostari háborús hőst, Tutát. „Eredetije”, Mladen Naletelić is megjárta a hágai börtönt, hogy most valahol Olaszországban töltse büntetését, de őt ezért mégsem vonták körbe a mártírok aurájával, mondván, hogy horvát hazafiként tévesen vádolták meg.¹² Ellenkezőleg, Hágában fecsegő csodabogárrá változott, aki nevetgél és csókokat dobál az öröknek, és bizarrsága még inkább megnőtt, amikor azt kezdték el róla mesélni, hogy egyik látogatója, a fia – fekete! Legalábbis így fest Tuta a boszniai háború egy másik résztvevőjének Sefer Halilovićnak az emlékirataiban, aki egy ideig szintén a hágai börtön lakója volt.¹³

De amúgy is nehéz elhinni, hogy Tuta kitűnhetett volna a horvát ügyért szenvedő mártírok közül, mert a 2000-es években különösen nagy volt a konkurencia ezért a szerepért, amikor elkezdtek megérkezni Hágába a horvát háborús vezetők, köztük Ante Gotovina tábornok, és amióta Mirko Noracot, szintén a Horvát Katonáság tábornokát, egy horvátországi bíróságon bűnösnek mondták ki, és hét év börtönre ítélték. Mindketten megpróbálták eltűnni az igazságszolgáltatás elől, s ez sikerült is annyira, hogy folklorpatrióta hasonmásaik, Dalmát Ante¹⁴ és Mirko vajda némi hajdújellegel kapjanak. A horvát hazafias honlapok és internetes fórumok megkérdőjelezhetetlen sztárjaivá váltak, ahol a tiszteletükre írt dalok forognak, mint Marko Perković Tompsoné¹⁵ vagy más horvát népi(es) előadóké. És amíg úgy tűnik, hogy a romanijai szerb hajdúkról való éneklés alábbhagy, a horvát hajdúk, tündérek és farkasok még jól tartják magukat a Biokovó és a Velebit hegyein. Íme, itt vannak egy rakáson Tompson dalában: „Messze, messze, hét falun túl vagyok én, ahol a tündérek, farkasok és hajdúk, ott, ahol én születtem.” Egy másik helyen, amit egy bizonyos Niko Bete jegyez, a velebiti tündér a sinji Szűzanyától erősítést kér a csetnikekkel való leszámoláshoz, a Szűzanya pedig kételkedés nélkül működik együtt a pogánnyal, mert mindketten horvát nők, és ezt válaszolja a tündérnek: „Nem katonákat, nem katonákat, hanem a vajdát küldöm néked, és az én szent, az én szent áldásom adom rája.”

¹² Naletelić a bosznia-hercegovinai Horvát Védelmi Erők „büntető egységének”, egy külföldi zsoldosokkal teli félkatonai alakulatnak volt a parancsnoka. 2000-ben 22 évre ítélték, a harmadolás után 2013-ban szabadult. (*A ford. megj.*)

¹³ Ellene a bíróság 2001-ben emelt vádat a Boszniában horvát civilek ellen elkövetett háborús bűnök miatt. Önként adta fel magát, a bíróság aztán 2005-ben felmentette. A börtönben töltött 12 hónapról, a többi vádlottal – így Mladen Naletelićtel – való kapcsolatáról *Nem bűnös* című, 2010-es memorójában ír. L. Halilović, Sefer: *Nije kriv*. Sarajevo, 2010.

¹⁴ Ante Gotovina tábornok a horvátok egyik, ha nem a legnagyobb háborús hőse, akinek a nevéhez fűződik a Krajina egyes részeinek, így a horvátországi szerbek „fővárosának”, Kninnek a visszafoglalása. Az egykori légióست az egységei által ekkor szerb civilek ellen elkövetett háborús bűnökkel vádolták meg Hágában 2001-ben; 2005-ig szökésben volt. 2011-ben 24 évre ítélték, ám a következő évben jogerősen felmentették. Visszautazásakor több tízezren ünnepelték Gotovinat, kultusza máig nagy, miközben ő visszavonultan él. (*A ford. megj.*)

¹⁵ Az egyik legnépszerűbb horvát muzsikus, nemzeti radikális zenész, aki a koncertjein a régi usztasa köszöntéssel is élt, illetve azokon megjelentek az usztasa jelképek is. (*A ford. megj.*)

A muzulmán bosnyák háborús hősookról szóló történetek közül jól tartja magát – már ha az interneten megtalálhatókat nézzük – Juka legendája.¹⁶ Egy francia tévériportnak köszönhetően, amit a France 2 Szarajevóban készített a háború alatt – és amit a YouTube-on találtam –, láthatom a megsebesült Jusuf Prazinát, aki bottal jár, s hallom is, mit beszél. Ez a riport már akkor készült, amikor a hős Jukáról szóló hangok jól hallhatóak voltak Szarajevón kívül is, így jutottak el hozzá a francia újságírók, és ő látható elégedettséggel játszott a kamerák előtt a szarajevói Robin Hood szerepét. És láthatjuk azt is, amikor emberei átadnak egy úgymond „csetnik” kémet, aki – miközben Juka színleg a fejét veri – ezt kiabálja: „Juka, anyámra, nem vagyok az!”

A YouTube-on hallom először a „Szarajevó, az én városom, Juka, a hős a te fiad” kezdetű dalt, és itt találok meg az újabb videóklipet is: „Jusuf Juka Prazina in memory”. A figyelmemet a képi rész ragadta meg, ami azon az ötleten alapszik, hogy Juka a halála után farkassá vált. Ezt animációval oldották meg, miközben a „Juka farkasai” című dal szól, és egy német mondattal is aláfestik: „In uns Herrschen die Seelen der Wölfe...”¹⁷ Az interneten ellenőriztem, és megállapítottam, hogy Juka farkasai mellett további „farkasok” is megtalálhatóak, így „Kalesija Fekete Farkasai” vagy „Fika Farkasai”. Ez meggyőzött arról, hogy a farkas mint totemállat a kilencvenes évek háborús folklórájában nemcsak a szerb és a horvát oldalon jelenik meg, hanem a harcosok folklórszerű bemutatásának eleme a bosnyákoknál is.

Érdeemes lenne leellenőrizni, mi lett időközben a kilencvenes évek hőseivel, akik – noha sokan ezt feltételeznék – nem maguknak az egymással összevesző és háborúzó nemzeteknek az atyjai voltak (mint Sloba, Franjo és Alija). Ők voltak az akkor előállított, pontosabban az akkor felélesztett nacionalista narratívák legfontosabb *dramatis personae*-i. Alkalmam volt arra, hogy közelről szemléljem és kommentáljam az egyik ilyen előállított alakot, avagy hőst – a *Szerb Nép* néven futó heroszt, amely az 1980-as évek közepétől kezdett el fokozatosan alakot öltetni („felébredni”) úgy, hogy Szerbia politikai színpadáról letaszította a Munkások Népét.¹⁸ Ahogy észreveszem, még ma is a szerbiai politikai diskurzus kulcsfigurá-

¹⁶ A szarajevói Jusuf Prazina a háború előtt többször megjárta a börtönt. 1991-ben részt vett a horvátok oldalán a szlavóniai harcokban, majd 1992 tavaszán alapította meg szabadcsapatát, amely részt vesz a Jugoszláv Néphadsereg tagjai elleni vérfürdőben is, amikor azok elhagyták volna a várost. A szervezett bűnözést, a (háborús) nyerészkedést a háború alatt is folytatta, ezért került összetűzésbe a bosnyák hatóságokkal, és 1992-ben elszökött Szarajevóból, majd Hercegovinában bukkant fel, immár a horvátok oldalán. A szerbek ellen a fogolytáborokban elkövetett háborús bűncselekményekkel, illetve a muzulmánok elleni kegyetlenségekkel is megvádolták. 1993-ban Brüsszelben ölték meg, vélhetően a maffiák közti leszámolásban. Egyébként zsidó származású horvátnak vallotta magát egy interjúban. (*A ford. megj.*)

¹⁷ „A farkasok lelke lett úrrá rajtunk.” (*A ford. megj.*)

¹⁸ A délszláv területeken inkább a *radni narod* (azaz a munkások népe) kifejezést használták, s ritkábban a *radnička klasát*, azaz a munkásosztályt. (*A ford. megj.*)

ja maradt, többé-kevésbé ugyanazokkal a jellemzőkkel. Még ma is annak a népnek a megtestesítője, amely nemzeti identitását példamutató módon mártírkodó hőstetteivel erősíti meg. Továbbra is olyan exkluzív politikai-vallási közösségként jelenik meg, amelynek a tagjai spontán módon felismerik, és ha politikai témáról esik szó, magyarázat nélkül értik egymást, és gondolkodás nélkül követik vezetőjüket. Egy adott pillanatban – amikor 2000. október 5-én megbukott Milošević rezsimje – úgy tűnt, hogy a Szerb Nép, ha nem is veszíti el teljesen a jelentőségét a szerbiai politikai diskurzusban, legalább meg kell küzdenie a vezető szerepért még egy kollektív hőssel: a Szerb Társadalommal avagy Szerbia Polgáiraival. Ám ez csak rövid ideig tartott, a „polgárizmustól” való veszélyt gyorsan és kegyetlenül elhárították (Zoran Đinđić kormányfő meggyilkolásával).¹⁹ A polgárok olyan alakokká váltak, akik egérlyukakban laknak (ide helyezte el őket Emir Kusturica filmrendező²⁰), a hírhedt rigómezei fogadalomtól áthatott Szerb Nép pedig ismét az egyedüli, sérthetetlen kollektív hőssé vált. E hérosznak ma ismét kulcsszerep jut a politikai elbeszélésekben, ahogyan a jelenlegi hatalom a színpadra állítja, és előtte hajlong a bal- és jobboldali színes koalíció, a hazafias kulturális elit egésze. Ez állt az előző hatalomra, Boris Tadić köztársasági elnökre és pártjára, a Demokratikus Pártra is. Tadić kijelentéseinek – miszerint Szerbia nem lép be Európába nemzeti identitása nélkül – is csak akkor van értelme, ha megértjük vallási-nemzeti funkcióját, vagyis ha látjuk, miről van szó: meg kell adni a kellő tiszteletet a szerb nacionalista mitológia hősenek – a Szerb Népnek.

De a kilencvenes évek hősei nemcsak a politikai folklór irodalmának alakjai, hanem magának ennek az irodalomnak a szerzői, ezeknek az alakoknak a létrehozói is. Ott vannak a vidéki költők-dalnokok, mint a már említett Mirko Pajčin, azaz Baja Kis Knindzsa, Svetomir Ilić Siki, Božidar Vučurević és Dragutin Knežević Krunica, vagy éppen tükörképek az elismert, „magas” irodalomban (Matija Bećković, Rajko Petrov Nogo, Momo Kapor) vagy a publicisták sora.

Ahogy látom, Kis Knindzsa továbbra is sikert arat a vidékies dalok éneklésével, de ma már inkább békebeli témáknak ad előnyt, és ebben a keretben különösen a kocsmai heccelés és baszakodás műfaját ápolja, így például: „Kész van már, kész

¹⁹ 2003-ban egy mesterlövész elit kommandós, Zvezdan Jovanović gyilkolta meg, egykori főnöke, a szerb speciális egységek vezetőjének, Ulemek Legijának a megbízásából. A maffiával összeesküvő tettesek közül többeket a gyilkosság utána hajsza során ölték meg, másokat, mint Jovanovićot és Legiját több évtizedes börtönre ítélték. Más ügyek miatt még mindig folynak ellenük eljárások, de a gyilkosság politikai háttere nem tisztázódott. (*A ford. megj.*)

²⁰ A „Koszovó Szerbia része” elnevezésű tüntetésen, melyet 2008. február 21-én tartottak meg Belgrádban, Kusturica egyebek közt ezt mondta: „Hol vannak ma a hazai egerek, akik kis pénzért adják el magukat, akik az apróért lehajolva azt állítják, hogy a mi értékeink nem a nyugati civilizáció alapjaiban vannak? Az egérlyukakban! Hol vannak azok, akik a koszovói mítoszon gúnyolódnak, hol vannak azok, akik a koszovói mítosznál többre tartják a hollywoodi mítoszt?”

van már,²¹ megöli a felesége, elfogyott a harmadik karton Heinekenje”. Az újonnan komponált műnépdalok hőseinek galériájába nála bekerültek a csempészek és a pénzváltók (dílerek) is. Az egyik dalának címe „Daniella, a csempész”: „Daniella gázpalackkal dolgozik, nekem maradt a benzin meg a nafta. De Daniellának semmi sem elég, ott árul a Pavlović híd alatt.” De Kis Knindzsával ellentétben Siki kollégája, aki a kilencvenes években olyan dalokkal tűnt ki, mint az „Arkan daliái”²² vagy a „Szerb lány vagy, a homlokodra van írva”, maradt a hazafias témáknál, külön hangsúllyal Koszovóra. Ez utóbbi dalának egy újabb verziója megtalálható a YouTube-on is, és a klipben a slide show-n olyanok fotói jelennek meg, mint Ana Ivanović, Jelena Janković, és akik olykor Novak Đoković²³ társaságában mutatkoznak. És Ceca Ražnatović,²⁴ főképpen halott férje, Arkan mellett. Mindezt úgy foghatjuk fel, mint Siki hozzájárulását az általános amnesztia (és amnézia) és a mindent átfogó uralkodó koalíció politikájához.

Božidar Vučurević pedig visszatért háború előtti foglalkozásához, a fuvarozáshoz, de nem vonult vissza teljesen a politikai életből, és ma már inkább tanácsadóként működik, mint a boszniai Szerb Köztársaság Megalapítói Egyesületének elnöke, ami 2008-ban jött létre.²⁵ Ha az írói munkásságáról van szó, úgy tűnik, ma már nem ápolja az epikus költészet műfaját, ami egykor felkeltette a figyelmemet, és inkább az aforizmaírás felé fordult. Az egyik ilyen: „Van, aki azért szereti a nőt, mert az, ami; és van, aki meg azért, aminek gondolja.” A szarajevói *Oslobođenje*-nek 2008-ban adott interjújában idézte ezt saját magától Vučurević, és itt láthatjuk, hogy milyen témák is foglalkoztatják ma a hercegovinai Szerb Autonóm Körzet egykori elnökét.

A negyedik vidéki költővel, Krunicával még 1994-ben volt egy furcsa telefonbeszélgetésem, valahogyan megtalálta a számomat. Azért hívott, mint mondta, hogy meggyőzzön, nemcsak dicsekszik azzal, hogy ő adta a Szerb Demokrata Pártnak²⁶ a nevét („Ó, szerb párt, én adtam a neved” című dalában énekel erről), ahogyan azt én írtam egy újságcikkben, hanem valóban ő a keresztapja ennek a pártnak. Egyébként a cikkem érzékelhetően tetszett neki, hiszen – természetesen engem nem kérdezve – megjelentette mint recenziót hazafias, *Nem adom a hazámat* című verseskötetében.²⁷ Ez a recenzió ma megtalálható a Szerb Nemzeti Könyvtár katalo-

²¹ A dal eleje – *Kész van*, szerbül Gotov je – a Milošević-ellenes tüntetések kedvelt jelszava volt, ami falragaszokon is mindenütt látható volt. (*A ford. megj.*)

²² Arkan a leghírhedtebb szerb szabadcsapatokat vezette, így azt, amelyet a Crvena Zvezda futballhuligánjaiból, a Delijékből (Daliák) szervezett meg 1990/91-ben. (*A ford. megj.*)

²³ Világhírű, illetve (egykori) világszoros szerb teniszvezető. (*A ford. megj.*)

²⁴ A legismertebb szerb műnépdal-énekesnő. (*A ford. megj.*)

²⁵ Vučurević a hercegovinai Trebinje vezető szerb politikusa, hadura volt, akit a Dubrovnik környékén elkövetett bűnök miatt üldözött a horvát hatóság. (*A ford. megj.*)

²⁶ Ti. a boszniai szerbek pártjának. (*A ford. megj.*)

²⁷ A szerb eredeti címe: *Ne dam ognjište*. Az *ognjište* szó szerint tűzhely, a haza, a szülőföld értelmében használják. (*A ford. megj.*)

lógusában is a munkáim közt, ami arról tanúskodik, hogy „én is velük énekeltem”, de mindennek az eredetiségét nem fogom cáfolatokkal elrontani. Hogy ma mi is van Krunicával, nem tudom (nálam többé nem jelentkezett), de a dalai – amelyeknek szövegét egykor kazettákról szedtem le – ma megtalálhatók az interneten.

Mindarról pedig többször írtam, hogy azok a szerb irodalmárok és publicisták, akik a kilencvenes években hangosan ünnepelték a harcosokat és a népvezéreket, miképpen folytatták hazafias tevékenységüket Milošević bukása után is. Így most csak egy következtetést vonnék le. Ez tehát az, hogy a nacionalista jelképrendszer – illetve annak egyik extrém verziója –, amit Szerbiában a nyolcvanas években újjítottak fel, a kilencvenes évek háborúi során pedig megerősítettek, a későbbiekben is ereje teljében maradt, attól függetlenül, hogy milyen katasztrofális hatással volt Szerbiára a háborúk révén. Ez pedig azt jelenti, hogy e szimbolikus rend létrehozói és őrei ma is a „munkahelyükön” vannak, „a nemzet papjai”, a látnokok, jósok és egyéb néptribunok pedig most az új körülmények között azért felelnek, hogy a nacionalizmus újratermelésének folyamatát adaptálják ahhoz a hivatalos politikához, amit ma úgy neveznek, hogy „Szerbia európai útja”. A nacionalista erőszak időszakos megjelenése Belgrád utcáin – például 2008. február 21-én, a „Koszovó Szerbia része” tüntetés után is, amit a szerb kormány rendezett, miután Koszovó egyoldalúan kikiáltotta függetlenségét, vagy amikor is a neonáci szervezetek a Szerb Pravoszláv Egyház erkölcsi támogatásával tömeges rendbontásra kerítettek sort a Büszkeség menete kapcsán 2010. október 10-én – arra utal, hogy a szerb nacionalizmus fenntartásának munkája ma is egészen jól folyik, de arra is, hogy itt ideológiáról (pontosabban: vallásról) van szó, ami aztán erőszakhoz is vezet. Nem azért, mert a hívők elidegenedtek, hanem épp azért, mert az erőszak a fő eleme (pontosabban a fő szertartása).

Élősködő emlékezetek¹

A szerbiai domináns politikai emlékezés folyamata ma nem afelé tart, hogy a szerb fél elhatárolódjon az 1990-es évek háborúiban elkövetett bűntettektől. De azt sem mondhatjuk, mint ahogyan azt gyakran szóvá teszik, hogy e bűncselekményeket elhallgatják, hogy a hatalom és az azt támogató közvélemény egy része elkerülné az ezekkel való szembesülést. Ellenkezőleg, a ma hatalmon lévők és a hozzájuk közel állók már-már kényszeresen foglalkoznak ezekkel. Fáradhatatlanul erről beszélnek, még azoknak a ma is élő háborús bűnösöknek sem hagynak nyugtot, akik már leszolgálták büntetésüket, amelyekre a volt Jugoszláviával foglalkozó Nemzetközi Bíróság ítélte őket, és arra szólítják fel őket, hogy tanúskodjanak háborús tapasztalataikról. Érthetően nem arról, hogy mi nem stimmelt a háborúban, hanem arról, ami minden dicséretet megérdemel, bár igaz, hogy jobban is mehettek volna a dolgok, mint ahogyan az legközelebb majd történni is fog.

A múlttal való ilyesfajta tanúskodás és szembenézés ma általános, mondhatni mindennapos, mert Szerbiában, ha a kilencvenes évek háborúiról beszélünk, az az uralkodó vélemény, hogy a szerbek által elkövetett háborús bűnök elítélése annak az eredménye, ahogyan a nemzetközi közvélemény kikényszeríti a Szerbiával ellenséges álláspontot az összetűzések kapcsán. Szerbia az efféle látásmódot elutasítja, és harcosait magához öleli. Azokat is, akiket a világhatalmak, a médiák és a bíróságai üldöznek és elítélnek az úgymond általuk elkövetett bűnökért, miközben Szerbia az ország saját dicsőséges történelmébe „beírja” felejthetetlen hőstetteiket. Például a ceri csatát.² Mert az I. világháború elején lezajlott ütközetre való emlékezés mintegy ráakasztható, egyfajta memoriális parazitaként, a szerbek által a legutóbbi háborúkban Horvátországban, Boszniában és Koszovón kivívtatott állítólagos győzelmekre.

Az ötödik elem

A szerb nemzet ellen évszázadok óta igazságtalanságokat követnek el, de e nép ennek ellenére, vagy éppen ezért máig az igazság oldalán maradt, az egész 20. század során csodás, bibliai győzelmeket aratva érte. Ez volt az üzenete Zoran Đorđevićnek, a szerb kormány miniszterének, amikor beszédet tartott Tekerišen a ceri csata 105. évfordulóján, 2019. augusztus 19-én. Külön kihangsúlyozta, hogy a szerb

¹ A tanulmány címe, megjelenési helye: Parazitska sećanja. In: Čolović, Ivan: *Vírus u tekstu. Oglledi o političkoj antropologiji*, 4. [*Vírus a szövegben. Politikai antropológiai tanulmányok*, 4.] Beograd: Biblioteka XX vek, 2020. 61–73.

² A ceri, más néven jadari csata 1914 augusztusában zajlott a szerb és az osztrák–magyar hadsereg között. Utóbbiak Boszniából támadva meglepetésre vereséget szenvedtek, egyszersmind ez számít a szövetségesek első győzelmének az I. világháborúban. (*A ford. megj.*)

nép által elszenvedett igazságtalanságok és traumák csak megerősítették a nemzet egységét és eltökéltségét abban, hogy fáradhatatlanul küzdjön az igazságért, amit a természet „ötödik elemének” nevezett (talán a föld, a víz, a tűz és a levegő mellett?), és ami a szerb nemzeti karakter alapjában is megtalálható. „A történelem során ránk mért igazságtalanság – mondta Đorđević – valójában összekötő szövete népünk egységének és az igazságért folytatott harcban való kitartásának, ez az az ötödik elem, ami bibliai méreteken tette lehetővé a csodát, már oly sokadszorra a szerb nép és az állam történetében. Amikor a leginkább megsérülünk, éppen akkor vagyunk a legerősebbek, és akkor vívjuk ki legkönnyebben a győzelmet... Verhetetlenek vagyunk az igazságosságban.”

A miniszter magyarázatot is kínált az „ötödik elem”, a szerb nép karakterében jelenlévő igazságosság eredetére, amely a ceri győzelemben fejeződött ki, köszönhetően annak, ahogyan mondta, hogy „a szerb nép a 20. század során mindig a jó oldalon állt”. Ez az elem pedig faluról és a népi elbeszélő költeményekből ered. „Az egyszerű szerb paraszt, aki a győzedelmes szerb katonaság atommagját adta – magyarázta Đorđević –, nem látott bele a 20. század eleji imperialista világhatalmak összekuszálódott diplomáciai viszonyaiba, de fejből tudta az epikus dalok egész sorát, az etikát pedig jobban ismerte a legtekintélyesebb európai egyetemek bármely professzoránál”.³ Tehát a szerbek Ceren, ahogyan előtte és utána is, azért tudtak csodálatos győzelmet aratni az igazságosságért, mert mindig is a természetért és az igazságért voltak oda, mint ami a lételemük, és sohasem feküdtek le a dekadenciának és a természettől való elidegenedésnek, amit Európa számára az akadémiai tudományosság hozott el.

Đorđević miniszternek már nem volt módja elidőznie annál a kérdésnél, hogy a szerbeknek hogyan sikerül legyőzhetetlennek maradniuk az igazságosságért folytatott harcban ma is, amikor a száz évvel ezelőtti szerb paraszt már nem létezik, mert időközben megváltozott, urbanizálódott és iskoláztatta magát, és ha valamit tud is fejből, az aligha éppen a hősi elbeszélő költemények. Mindazonáltal a miniszter hisz abban, hogy a szerbek a lelkükben eléggé megőrizték a természetes egyszerűségüket és az elegendő távolságot az iskolai tudással szemben – erről tanúskodik szabad és a tudományosságtól meg nem terhelt eszmefuttatása a természeti elemekről –, ami tehát lehetővé tette a számukra, hogy minden csatát megnyerjenek Cer után is, beleértve az 1990-es évekbelieket is. Igaz, Đorđević ez utóbbi ütközeteket nem említi meg, de nem lehet kétség afelől, hogy amikor arról beszél, a szerbek a 20. században mindig a jó oldalon álltak, de ezért igazságtalanságokat szenvedtek el és sértegették őket, akkor a Hágai Nemzetközi Bíróság ítéleteire céloz, amelyeket a háborúban a szerb katonai és félkatonai alakulatok

³ IIIĆ, T.: Nepobedivi u pravičnosti: U Tekerišu obeležena 105. godišnjica Cerske bitke! [Legyőzhetetlenek az igazságosságban: Tekerísen megünnepezték a ceri csata 105. évfordulóját!] *Kurir*, 2019. augusztus 19. <https://www.kurir.rs/vesti/srbija/3305702/nepobedivi-u-pravicos-ti-u-tekerisu-obelezena-105-godisnjica-cerske-bitke> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 25.)

által elkövetett bűnök miatt hoztak meg, illetve az 1999 tavaszi bombázásokra utal, amikor a NATO-szövetség arra kényszerítette a szerb hadsereget és rendőrséget, hogy visszavonuljon Koszovóról.

Hogy enyhén szólva tendenciózus, amikor a kilencvenes évek háborúinak szerb oldalára való ellentmondásos emlékezést összekötik a dicső ceri csatára való kompromittálatlan emlékezéssel, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a miniszter a szerbeknek ezt az „igazságosságért szerzett győzelmét” bibliai csodaként mutatja be, mivel, ha az igazságért folytatott harcról van szó, a szerbek természetesen verhetetlenek. Ennek megfelelően, még ha Ceren katonailag le is győzték volna őket, morálisan győztesek maradtak volna, ahogyan állítólag azok maradtak a jugoszláviai háborúkban elszenvedett katonai vereségek során is. Mindez pedig azt jelenti, vagy azt kellene jelentenie, hogy a háborúkra való emlékezést – az „ötödik elemnek”, a szerb nemzeti jellemében meglévő természetes igazságosságnak köszönhetően – spontán módon kötik össze a ceri csatára való emlékezéssel, vagyis hogy ezek az egységes szerb nemzeti emlékezet részei.

Akárcsak az ivankováci csata, amelyben 1805. augusztus 18-án Karađorđe felkelői fontos győzelmet arattak a törökök felett. A 214. évfordulóra Ćupriján emlékeztek meg 2019. augusztus 18-án, egy nappal azelőtt, hogy Tekerišen megadták a tiszteletet a ceri csata harcosainak. Itt a vezérszónok Zoran Antić, a munkahelyteremtésért, a harcosokért és a szociális kérdésekért felelős minisztérium államtitkára volt, mely minisztérium élén egy szintén Đorđević nevezetű személy állt. Hogy a miniszter utasítása alapján-e, vagy éppen spontánul, az eszmei közelségnek köszönhetően, nem tudjuk, tény, hogy Antić a Karađorđe felkelőinek győzelmére való emlékezést azokkal az igazságtalanságokkal és lelki sebekkel kötötte össze, amelyeket napjainkban kapnak a szerbek a világtól. Ő sem említette meg a kilencvenes évek háborúit, sem a NATO-szövetséget és a hágai bíróságot, de ugyanannak a hazafias retorikának az eszközeit alkalmazta, amelyet Szerbiában már régóta használnak, ha a háborúkról és a szerbek mai ellenségeiről van szó. Ahogyan arról a *Politika* napilap beszámolt, Antić szerint „a dicső múltra való emlékeket ápolnunk és őriznünk kell, hogy az új nemzedékek felfrissíthessék a nagyvilágból⁴ eredő igazságtalanságok és rájuk mért balszerencsétlenségek által megbeszett lelküket.”⁵ Ez a példa azt mutatja, hogy a mai Szerbiában a domináns emlékezetpolitika attól sem vonakodik, hogy az első szerb felkelést használja fel, amikor aktiválni kell a szerbek és Szerbia szenvedéseire vonatkozó emlékezetet, amely szenvedéseket ismét csak az úgynevezett nagyvilági igazságtalanságok okoznak.

⁴ Az eredetiben *belosvetski*, ami szó szerint *fehér világit* jelent, valójában minden olyasmit, ami a nyugatról, szabadkőművesektől és más összeesküvő csoportoktól jön. A népnyelven jelenthet elkurvultat is. (*A ford. megj.*)

⁵ D. B.: Godišnjica boja na Ivankovcu. [Az ivankováci csata évfordulója.] *Politika*, 2019. augusztus 19.

A halhatatlan ezred

Erre a célra használható fel a II. világháborúra, a szövetségeseknek a fasiszmus feletti győzelméhez való szerb hozzájárulásra történő emlékezés is. Erről tanúskodik az a mód, ahogyan 2019-ben Nišben emlékeztek május 9-én, a Győzelem napján. Ebben és további tizenkét szerb városban a Győzelem napi megemlékezések része volt *A halhatatlan ezred* elnevezésű rendezvény, a fasiszmus feletti győzelemért küzdő harcosok leszármazottainak felvonulása, akik elődeik fényképtablóját vitték. *A halhatatlan ezred* felvonulását a szerb városokban először 2016-ban tartották meg, a hasonló oroszországi rendezvény mintájára, ami szintúgy nem régi, 2012-ből ered. Időközben Belgrádban létrehozták a Szerbia Halhatatlan Ezredének Alapítványát is.

A 2019-es niši díszszemle a közvélemény figyelmét leginkább azért vonta magára, mert a város utcáin áthaladó menetet Vladimir Lazarević nyugalmazott tábornok vezette, akit a volt Jugoszláviával foglalkozó Nemzetközi bíróság 14 év börtönbüntetésre ítélt az 1999-ben Koszovón folyó háborúban a civilek ellen elkövetett legsúlyosabb bűncselekmények felelőseként.⁶ A felvonulás után Lazarević az összegyűlt néphez e szavakkal fordult: *A halhatatlan ezred* Szerbiában „a szerb nép szabadságszeretétét és patriotizmusát jelképezi, amely független a támadó ellenség erejétől”, és kiemelte, hogy erről tanúskodnak a régebbi és újabb szerb történelemből származó példák, „kezdvé a szerb–török háborúktól a volt Jugoszlávia területén a szerb nép megmentéséért folytatott háborúkon át a legutóbbi, húsz évvel ezelőtti háborúig és a NATO-agressziótól való védelemig”.⁷ Ám sem az ő díszvendégként való megjelenése a menet élén, sem elmondott szavai nem jelenthettek újdonságot az összegyűltnek számára. Mert Lazarević szinte megismételte annak a beszédnek a főbb pontjait, amellyel az előző évben május 9-én Belgrádban üdvözölte a halhatatlan ezredet Nikola Selaković, a köztársasági elnök főtítkára. Aki ekkor külön hangsúlyozta, hogy a belgrádi masírozók nemcsak azoknak a harcosoknak a fényképeit viszik, akik elesetek a II. világháborúban, hanem azokét is, akik „a haza oltárán áldozták életüket az I. világháborúban, ahogyan azokét is, akik az anyaföldet védték a kilencvenes években, különösen az 1999-es évben”.⁸

⁶ Lazarevićet tíz év után engedték ki a börtönből. A niši Győzelem napi felvonuláson való részvétele miatti tüntetésekről I. Miladinović, Zorica: Osudjeni ratni zločinac general Lazarević na čelu zvanične parade. [Az elítélt háborús bűnös Lazarević tábornok a hivatalos parádé élén.] *Danas*, 2019. augusztus 24. <https://www.danas.rs/drustvo/osudjeni-ratni-zlocinac-general-lazarevic-na-celu-zvanicne-parade/> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 24.)

⁷ „Haški osuđenik na čelu besmrtnog puka.” Promocija ratnog zločinca na obeležavanju Dana pobe nad fašizmom juče u Nišu. [„Hágai elítélt a halhatatlan ezred élén.” Egy háborús bűnös bemutatkozása a fasiszmus feletti győzelem napjának megemlékezésén tegnap Nišben.] *Blic*, 2019. május 10. <https://www.blic.rs/vesti/politika/haski-osudjenik-na-celu-besmrtnog-puka-promocija-ratnog-zlocinca-na-obelezavanju-dana/szzsdw> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 23.)

⁸ Selaković szavait dr. Milan Subotić egyik tanulmánya alapján idézem, aki az orosz politikai hagyományok kutatója. Ő vette észre, hogy a II. világháború efféle összekötése a korábbi és

Mivel a nyilvánosság figyelme Lazarevićre fókuszált, szinte észrevétlen maradt az, amit ekkor Nenad Popović miniszter mondott, aki egyben a Szerbia Halhatatlan Ezrede Alapítvány díszelnöke. Kár, hiszen beszéde – az ilyeneket a médiában „ihletettnek” szokás nevezni – több figyelmet érdemel. Mert a szerb nép karakterében ő is mély, mondhatni ősi kötődést talált a legmagasabb erkölcsi értékekhez, azt, amit Zoran Đorđević „az ötödik elemnek” nevezett. Popović számára is ezek azok az értékek, amelyeket a szerb fél az 1990-es évek háborúiban megvédett. Ám Đorđevićyal ellentétben ő a legyőzhetetlen szerb igazságosságérzetet nem emelte ki külön, hanem a szerb néplélekben ugyanilyen mértékben látta a szabadságszeretetet és az istenhitet, továbbá a térdre kényszeríthetetlenség és a legyőzhetetlenség elemét is.

Popović miniszter Nišben még inkább eltért Đorđević tekerísi beszédétől, amennyiben a néplélek ugyanazon konfigurációját, ugyanazokat az erkölcsi értékeket fedezte fel még egy nemzetnél, az oroszoknál. „A szerb és az orosz nép lelkében – mondta – mélyen ott van a szabadságszeretet, amely a szenvedés legnehezebb pillanataiban a patriotizmus és a hazaszeretet [sic! – *a ford. megj.*] megállíthatatlan erejét váltja ki, amelyet egyetlenegy ellenség sem győzhet le”. Két nép, egy lélek, egy harc, ellenük meg az ellenségnek ugyanaz a fajtája, ugyanaz a lelketlenség: az erkölcstelen nagyhatalmi erőszaktevőké. „A világpolitika miatt – magyarázta meg Popović miniszter –, amely kicsinyes érdekei miatt amoralitásba süllyedt, az egykori fasiszta agresszorok szellemi utódai az agresszió áldozataivá válnak, a szövetségesek pedig, a szerbek és az oroszok, a náci agresszió igazi áldozatai és a valódi győztesek pedig agresszorrá, akiket meg kell alázni és össze kell törni szabadságszerető szellemiségüket. Mert nem adjuk a szabadságunkat és hazánkat, Szerbiát, mert saját politikánkat akarjuk és visszük tovább, és saját érdekeinket és saját népünket védjük, mert húsz évvel ezelőtt vadállat módjára bombáztak bennünket, és mert el akarják venni tőlünk a mi Koszovónkat, nemzetünk, államunk és egyházunk szülőhelyét. Orosz testvéreink ellen civilizálatlan szankciókat vezetnek be...”⁹

A lelkek orosz–szerb közössége, az ebből eredő ugyanolyan történelmi sors és ugyanazon politikai helyzet a világban Popovićot arra is felbátorította, hogy felszólalását ne csak a kilencvenes évek háborúi szerb hősei iránti tiszteletadással fejezze

későbbi háborúkkal *A halhatatlan ezred szerb verziója*, mert az oroszok nem lépnek ki a fasiszta Németország feletti győzelemre való emlékezés keretei közül. „Ilyen módon a belgrádi megemlékezés – írja Subotić –, noha ikonográfiaiban hasonlít a moszkvai Győzelem napi ünnepségre, már nem kötődik szigorúan 1941–1945-höz.” L. Subotić, Milan: *Izmišljanje tradicije: primeri „Georgijevske lente” i „Besmrtnog puka”*. [A hagyomány kitalálása: a „Szent György szalag” és a „Halhatatlan ezred” példái.] In: Subotić, Milan: *Napred u prošlost. Studije o politici istorije u Poljskoj, Ukrajini i Rusiji*. [Előre a múltba. Tanulmányok a lengyelországi, ukrán és oroszországi történelempolitikáról.] Beograd: Fabrika knjiga, 2019.

⁹ Popović: *Srpski narod je ponosan i slobodan*. [A szerb nép büszke és szabad.] Besmrtnipuk, 2019. május 9. <http://www.besmrtnipuk.rs/popovic-srpski-narod-je-ponosan-i-slobodan/> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 23.)

be, akik úgymond ugyanazon eszmékért harcoltak, mint elődeik a II. világháborúban, orosz testvéreikkel együtt áldozva fel életüket, hanem hogy bejelentse az új háborút is. Ez valamiféle megismétlődése az 1941–1945 során a Balkánon folyó háborúnak, amelyben a szerbek ismét a nácik, usztasák és baliják¹⁰ ellen küzdenek, és ami ismét hatalmas győzelemmel végződik, mert „az orosz testvérek” ismét jönni fognak, és segítenek a háború megnyerésében, és abban – ami Popović számára a legfontosabb –, hogy Koszovó ismét szerb legyen. „Szerbiát soha senki sem tudta összeroppantani – üzente felemelt hangon a miniszter beszéde végén –, sem a német nácik, sem a horvát usztasák, sem az albán ballisták. Mindig legyőztük őket, mert a mi oldalunkon állt az igazság, a hit, az igazságosság¹¹ és Oroszország! Már legyőztük őket egyszer, legyőzzük őket újra! Visszontlátásra Prizrenben!¹² Boldog Győzelem napját! Éljen Szerbia! Éljen Oroszország!”¹³

Kis Zejtinlik

A szaloniki fronton elesett szerb harcosokra való emlékezés is már évek óta úgy honosodott meg újra, hogy azt minimum gyanús etikai és politikai módon használják fel az 1990-es háborúban résztvevő szerbekre való emlékezés során. A boszniai Szerb Köztársaság Katonasága szarajevói-romanijai hadtest azon tagjaira való emlékezésről van szó, akik a háború során Szarajevó környékén estek el. A háborús bűnök, elsősorban a civil lakosság feletti terror miatt a Hágai Nemzetközi Bíróság a hadtest három parancsnoka közül kettőt ítélte el: Stanislav Galićot életfogytiglani börtönre, míg Dragomir Miloševićet 29 évre. A bíróság tanácsának Radovan Karadžićról hozott ítéletében szintén szó esik azokról a bűntettekről, amelyekért ez a katonai egység a felelős. „A tanács – áll itt az ítéletben – megállapítja, hogy 1992 májusától 1995 októberéig Szarajevó lakosságát gránátokkal lőtték, és mesterlövészek támadásainak volt kitéve a boszniai szerbek erői, pontosabban a szarajevói-romanijai korpusz (SZRK) részéről. Az egész időszak alatt az SZRK egységei a város feletti hegyekben foglalták el állásaikat, bekerítve a várost és blokádtartva azt. Az összes állásból szándékosan célozták meg a mesterlövészek a civileket, de lőtték a villamosokat is. A távcsöves puskákból való lövöldözés gyakorlati szokásos és állandó volt. Szinte mindennaposnak számított, és az összetűzések

¹⁰ A *balija* a törökök gúnyneve volt, de így nevezték gunyorosan a szerb nacionalisták a bosnyákokat/muzulmánokat is az 1990-es évek háborúiban. A *balija* nem azonos az albán *ballistával*, amely az albán *Balli Kombëtarból* (Nemzeti Front) származik. (*A ford. megj.*)

¹¹ Az *istina* és a *pravda* szó a szerb nyelvben az igazság szinonimái. A *pravdához* hasonló *pravo* szó ugyanakkor jog(osság)ot jelent. (*A ford. megj.*)

¹² Prizren Koszovó második legnagyobb városa, amely szerb cári főváros is volt. (*A ford. megj.*)

¹³ Popović: Srpski narod je ponosan i slobodan. [A szerb nép büszke és szabad.] *Besmrtni puk*, 2019. május 9. <http://www.besmrtnipuk.rs/popovic-srpski-narod-je-ponosan-i-slobodan/> (Leöltés ideje: 2019. augusztus 23.)

során általában ugyanazzal az intenzitással ment végbe. A szarajevói civileket akkor lőtték, amikor vízért mentek, a városban jártak vagy tömegközlekedéssel utaztak. Emellett a mesterlövészek a házaik előtt játszó gyerekeket is megcélozták, vagy ha szüleikkel sétáltak, vagy az iskolából mentek gyalog hazafelé, és még ha bicikliztek is. Az SZRK egységeinek mesterlövészei számos hírhedtté vált állásból tüzet nyitottak a civilekre, az egész városra professzionálisan kiépített, hosszasan fennmaradó mesterlövész-fészkekből.”¹⁴

Ezek és más ítéletek, amelyek a szarajevói civilek a város ostroma alatti szenvedéseiről tanúskodnak, nem akadályozták meg a boszniai Szerb Köztársaság vezetőit abban, hogy rögtön a háború befejezése után elkezdjék megszervezni az emlékező és gyászrituálékát a szóban forgó egységek elesett parancsnokairól és katonáiról, ahogyan a többi hősről is, akik nélkül nem lenne boszniai Szerb Köztársaság. E boszniai-hercegovinai entitásban ezért minden év június 16-án megtartják a Szarajevói-romanijai régió megvédésének napját, az alkalmi program legfontosabb része pedig az 1996-ban kialakított Katonai Emléktemetőben zajlik Sokocon, a Romanija hegyén lévő kisvárosban. 2019-ben a gyászünnepek szónoka a korpusz katonái előtt Milan Torbica, a boszniai Szerb Köztársaság Hadseregének tábornoka volt. „A szarajevói-romanijai korpusz első parancsnoka, Stanislav Galic tábornok és a vezérkar sikeres vezetésének köszönhetően – mondta Torbica – sikerült megőriznünk ezt a területet és a népet, és megteremteni a feltételeket a Szerb Köztársaság megteremtésére.”¹⁵

Ám sem ő, sem más szónokok nem említették meg ekkor a szaloniki fronton zajló csatát, amely hasonló hegyes terepen zajlott le, mint a Szarajevó környéki, amelyben az SZRK tagjai harcoltak. Erre nem is volt szükség. Mert amikor a sokoci Katonai Emléktemetőben találkoznak, akkor valójában a szaloniki fronton vannak, ahogyan azok a szerb katonák is, akiknek itt most megadják a tiszteletet, voltaképpen azon a fronton estek el.

Ugyanis megközelítőleg tíz évvel korábban (a pontos adatot sajnos nem táltam meg) a sokoci Katonai emléketemető, ahol az SZRK mintegy ezer harcosát eltemették, a Kis Zejtinlik nevet kapta. Állítólag erre spontán módon került sor, amikor a háború után a boszniai Szerb Köztársaságból érkező turisták meglátogatták az I. világháborús szerb temetőt Szalonikiben, és a látottak hatására kezdték el a sokoci temetőt Kis Zejtinlikként emlegetni.

¹⁴ Haški sud: Presuda Radovanu Karadžiću. [Hágai bíróság: Ítélet Radovanu Karadžićról.] *Vreme – Vesti*, 2016. március 24. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1379535> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 23.)

¹⁵ Torbica: odbrana sarajevsko-romanijske regije podvig i herojski čin. [Torbica: a szarajevói-romanijai régió megvédése győzelem és hőstett.] *Srna*, 2019. június 16. <http://www.srna.rs/novosti/700424/torbica-odbrana-sarajevsko-romanijske-regije-podvig-i-herojski-cin.htm> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 22.)

De mindez nem maradt csak annyiban, hogy úgymond egy spontán módon kicúsított név révén kössék össze a korpusz szerbjeit a szaloniki front szerbjeivel, annak az eszmének a jegyében, hogy mindannyian ugyanazért a szerb ügyért harcoltak. A boszniai Szerb Köztársaság „emlékezetpolitikai vállalkozói” addig sosem látott módon húztak meg egy lépést a memorialis élőködés politikája terén. Ugyanis az az ötletük támadt, hogy a sokoci Katonai Emléketetőben a zejtinliki síremlékek másolatait helyezték el, kőből készült keresztekkel, ugyanabban az úgynevezett szerb-bizánci stílusban. Ezzel azt akarták elérni, hogy a sokoci temetőt, amelyben tehát a szarajevói-romanijai korpusz elesett harcosait temették el, ne csak névleg kössék össze a szaloniki fronton elesett szerb harcosokkal, akik az I. világháború egyik legfontosabb csatájában vettek részt, amiért a szövetségesek [antant v. szövetségeseik] osztatlan elismerését is megkapták.

Az, hogy a szerbek egykori szövetségesei az 1991 és 1995 közt a Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában folyó háborúban, majd 1998–1999 során Koszovón éppenséggel Szerbia ellen voltak, majd e háborúk után azzal is törődtek, hogy az elkövetett bűntettek miatt a felelősök (így a legfőbb szerb politikai és katonai vezetők is) a nemzetközi bíróság elé kerüljenek, szembetűnő módon nem jelent különösebb problémát az élőködő emlékezetpolitika képviselőinek, akik a Szarajevót ostromló és terrorizáló szerbek „sikereit” mintegy átültetik a híres szerb szaloniki harcosokra való emlékezésbe. Nem probléma e politika számára ez más esetekben sem, ha a szerb erők más, a kilencvenes években elkövetett, erkölcsileg is kétséges tetteinek emlékezeti (memorialis) feldolgozásáról van szó, tehát amikor ezekre a szerb nemzeti történelem kompromittálatlan eseményeit „kapcsolják rá” parazita módon, így az első szerb felkelés, az I. és a II. világháború dicső csatáit. A szerbek – mondják azok, akik mindezt kitalálták, és akik ma is gyakorolják a nemzeti emlékezés e formáját – ezekben az esetekben az összes fronton az igazságért és a szabadságért harcoltak és estek el. És az, hogy ma egykori szövetségeseik ezt nem értik meg, az az utóbbiak erkölcsi süllyedésének a következménye, akiket ma már csupán skrupulus nélküli „nagyvilági maffiaként” emlegetnek.

A számtalan, az élőködő emlékezés kapcsán feltehető kérdésből kettő tűnik számomra a legfontosabbnak. Először is: meddig lehet az az emlékezetpolitika sikeres, amely a háborús bűnöket a kompromittálatlan nemzeti történelembe integrálja, és várható-e, ha eljön annak az ideje, hogy a szerbiai hatalom megszerezhető és megtartható lesz a bűntettekre és a bűnösökre való támaszkodás nélkül. A második kérdés valójában az első folytatása: a múltban szerzett erkölcsi és politikai tőke, amiért Szerbia és a szerbek sokáig elismertek és tisztelték voltak Európában, és amelyen önbecsülésük alapszik, meddig tarthat ki, ha azt könyörtelenül elherdálják, ha annak számlájára már régóta így emlékeznek az 1990-es évek háborús bűntetteire és a bűnösökre. Attól tartok, hogy a tartalékok már a végét járják.

A košarai tündér¹

2019. szeptember 14-én a belgrádi Népszkupstina épülete előtt ünnepélyesen felavatták Szerbia Katonasága kadétjainak új nemzedékét. Ebből az alkalomból mutatták be Neven Milaković bari irodalmár addig nemigen ismert, *A košarai tündér* című dalát, amit a košarai csata hőseinek szentelt. Ma e néven Szerbiában azokat a harcokat nevezik, amelyek 1999 tavaszán a košarai karaula (helyőrség) környékén a jugoszláv–albán határon Szerbia Katonaságának (SZK) alakulatai – amelyeket kevés kivétellel a Szerbiából érkező tisztek és (sor)katonák alkottak – és a Koszovói Felszabadítási Hadsereg (KFH) között folytak. Ezekben az összecsapásokban az SZK 108 katonája esett el, zömében 18 és 20 év közötti fiatalok, akik katonai szolgálatukat töltötték, míg a KFH tagjai közül, ahogyan azt egyes szerb médiák hírül adták, több mint kétszázan haltak meg. A harcok június 14-én értek véget, amikor a kumanovói egyezmény alapján az SZK kivonult Koszovóról.

A néptől a košarai tündéren át a költőig

Milaković dalát, amelynek zenéjét barátja, Vuk Popović komponálta, Katarina Božić énekelte el a Beli anđeo [Fehér angyal] nevezetű etnoegyüttessel, a Katonai Akadémia női kadétjai és a „Stanislav Bibnički” dalárda kíséretében. Ahogyan arról a *Večernji novosti* tudósított, ez volt a szerb tisztek avatásának csúcspontja. „Amikor Katarina Božić – áll az újság tudósításában – a Katonai Akadémia női kadétjaival együtt elénekelte *A košarai tündért*, senki sem maradt közönyös. Sokaknak eleredt a könnye, amíg a megrázó versszakokat hallgatták a hősokról, akik hazánk szabadságáért estek el.”²

Noha *A košarai tündér* előadásai közül a Szerbia legfelsőbb katonai és civil hatóságai előtti – a fiatal tisztek és katonazenekar kíséretében – volt az eddigi legfigyelemreméltóbb, e dal már korábban is gyakran szerepelt az úgynevezett kulturális-művészeti programokban, amelyeket a szerb állam, a katonaság, az egyház vagy más fontos nemzeti intézmény szervezett ünnepi alkalmakra. Ma legalább tizenöt (legalábbis ennyit találtam meg) énekes szólista és együttes repertoárján szerepel, amelyek közt Katarina Božić és a Fehér angyalok mellett ott az Első belgrádi énekes társaság, a Szerb pravoszláv dalnokok, a Koszovói bazsarózsa, a Simonida etno együttes, Danica Crnogorčević és a Vezak etno együttes. A közönség hallhatta e dalt 2019. január 14-én a spiritualitás és népzene újévi jótékonysági koncertjén is, amit a Zsinati gyülekezet szervezett a belgrádi Népszínház nagyszínpadán.

A košarai tündér népszerűségéről tanúskodik az is, hogy egyes sorait – *Térjetekek vissza, sasok, térjetekek vissza oda. Ősapáink kérik, hogy az ellenséget űzzétek el*

¹ A tanulmány címe, megjelenési helye: Vila sa Košara. In: Čolović, Ivan: *Vírus u tekstu. Oglеди o političkoj antropologiji*, 4. [Vírus a szövegben. Politikai antropológiai tanulmányok, 4.] Beograd: Biblioteka XX vek, 2020. 75–86.

² *Novosti*, 2019. szeptember 14.

– a Crvena zvezda fociklub szurkolói a niši Radnički elleni meccsen 2019. március 13-án transzparenst tüzték ki. Így aztán Milaković dala nemcsak a szkupstina előtti katonai parádén és a belgrádi Népszínházban volt jelen, hanem az ország legnagyobb futballstadionjában is. Így teljesen érthető, hogy a szerző büszkén állítja: *A košarai tündért* a nép a sajátjaként, tehát népiként fogadta el. Ez várható is volt, magyarázta Milaković, mert a dal valódi szerzője ténylegesen a szerb nép, míg neki a dal megszületésekor csak mellékszerep jutott: a médiumé. A nép valamiért éppen őt szemelte ki erre a szerepre, aztán megfelelő módot talált arra is, hogy a szöveg eljusson hozzá, mégpedig a legmegfelelőbb futárt szemelve ki erre a feladatra – a hegyi tündért, akiről szó is esik. A kézbesítés kerülő úton történt, mert a tündér először egy košarai veteránnak jelent meg az álmában, de ő nem érezte magát képesnek arra, hogy leírja, mit is mond a tündér, ezért felhívta költő barátját, és elmesélte neki: „Tündérrel álmodtam, testvérem, de ez nem álom volt. Itt volt. Láttam őt, testvér. Košarát is láttam. Ott voltam vele együtt. Ott volt. Le kell ezt írnod, én ezt nem tudom.” És amíg így beszélt hozzá, a tündér egyszerre csak Milakovićnak is megjelent. „És láttam a tündért, eljött hozzám – mesélte. – Elhozta a dalt, nem tudom, miért nekem. Pontosabban akkor nem tudtam. Ma, amikor mindenki énekel, és amikor szinte senki sem tudja a szerző nevét, amikor már az életemben népivé vált, megértettem, hogy ez nem is az én dalom. Én a zokogást írtam meg.”³

Az új emlékezetpolitika

De mit is üzen ma *A košarai tündér* az egyházi, katonai és más jellegű szerbiai összejövetelek, mérközések és ünnepek résztvevőinek? Kétségtelenül ez vált a fő témává, mert az 1999 tavaszán a KFH-val való összetűzések idején a košarai határőrvidéken elesett szerbiai katonákra való emlékezés mára különösen fontossá alakult, talán az emlékezetpolitika legfontosabb momentumává, amit a szerb hatalom felhasznál a koszovói háborúra vonatkozó narratívájában. Sokáig ez a politika a szerb hadsereg és rendőrség akcióinak elhallgatásán alapult, hogy így elkerülhessék a büntettekről való beszédet, amelyeknek az elkövetőit és a parancsnoki vonalon felelős katonatiszteket a Hágai Nemzetközi Bíróság többéves börtönbüntetésre ítélte. A szerb akciókat többnyire nem emlegették, hanem a koszovói háború

³ Srbski pravoslavni poji Vila sa Kosara. „Haški osuđenik na čelu besmrtnog puka.” Promocija ratnog zločinca na obeležavanju Dana pobeđe nad fašizmom juče u Nišu. [„Hágai elítélt a halhatatlan ezred élén.” Egy háborús bűnös bemutatkozása a fasizmus feletti győzelem napjának megemlékezésén tegnap Nišben.] *Blic*, 2019. május 10. <https://www.blic.rs/vesti/politika/haski-osudjenik-na-celu-besmrtnog-puka-promocija-ratnog-zlocinca-na-obelezavanju-dana/szzsdw> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 23.) ravosláv egyházi dalok – a košarai tündér.] *Youtube*, 2017. július 8. <https://www.youtube.com/watch?v=a0ubj16-VLI> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 20.)

kapcsán az emlékezés fókuszra irányult, hogy a KFH által a szerb civilek ellen elkövetett bűntényekről szóló tanúskodásokat megtalálják, majd azokat propagandacélokra használják fel. Különösen fontos volt ebből a szempontból az állítólagos szervkereskedelemtől szóló tanúskodások kiaknázása, amikor is a rabul ejtett szerbek belső szerveit használták fel az észak-albániai ún. „sárga házakban”. Vagyis elősorban a szerb fél viktimizációján alapuló emlékezetpolitikán volt a hangsúly.

Szinte húsz évig hallgattak Košaráról is, aminek fő oka – nagyon is úgy tűnik – az volt, hogy megkerüljék azt a kellemetlen kérdést, miért küldték oda és hagyták ott harcolni a KFH-val hónapokig az elégtelenül kiképzett és tapasztalatlan munkás- és földműves [családokból származó] fiatalokat. Ezt a kellemetlen kérdést Cérna Katalin tette fel, Cérna Tibor, a húszéves magyar nemzetiségű autóbádogos édesanyja. A Belgrád melletti Kovilovórol⁴ származó fiatal a Szerb Katonáság tagjaként 1999. április 27-én esett el a košarai hegyekben. Koporsóját a hadsereg a szülők torontálvásárhelyi házáig szállította el, majd a kapu előtt hagyták, egy rövid „fogadják részvétünket” mondattal. Elkecseregettségében, mert fiát a helyi hatalom részvétele és katonai tiszteletadás nélkül temették el, mintha dezertőr lett volna, nem pedig a fronton elesett katona, Cérna Katalin elment fia egységének székhelyére, a közép-szerbiai Kruševáczra, hogy tiltakozzon és magyarázatot kérjen. „Dragan Živanović ezredes és más tiszték vártak – mesélte az újságíróknak. – Mondtam, szégyelljék magukat, hogy ennyi gyereket a halálba taszítottak, kérdeztem, hol voltak az ő fiaik, amikor az enyém elesett. Azt mondtam nekik: Az én fiam számotokra marsall! Mindannyian hallgattak.”⁵

Pár éve azonban feltűnő, ahogyan egyre határozottabban elhallgatják, mit tettek a szerb erők Koszovón a háború alatt, és áttérnek arra, hogy megtalálják, majd narratív módon [narratívájukban?] megformálják és propagandacélokra kihasználják a háború egyes eseményeit, amikor a szerb harcosok úgymond hősiességgel harcoltak és estek el. Teszik ezt úgy, hogy a koszovói háborúra való emlékezés politikájában a viktimizáció helyét a heroizáció foglalja el. A korábban elhanyagolt és elhallgatott szerb hősiesség paradigmájának és szimbólumának helyét éppen a košarai csata foglalja el, Cérna Tibort pedig, akit húsz éve szinte titokban temettek el, akár egy katonaszökevényt, ma a csata legnagyobb hőseként ünneplik. Egyes harcostársai visszaemlékezései szerint úgy esett el, hogy szándékosan kiment a fedezék mögül, hogy láthassák, pontosan honnan lő rájuk a mesterlövész, aki pontos lövéseivel

⁴ A dél-bánsági, Duna-parti település magyar neve Borcsarét. A Cérna család torontálvásárhelyi, amit többnyire az ottani magyarok is inkább Debelyacsának hívnak a falu szerb neve, Debeljača után, és ami Borcsarétől légvonalban alig tíz kilométerre helyezkedik el. (*A ford. megj.*)

⁵ Ekskluzivno, koje bio Tibor Cerna, heroj sa Košara: Ne mogu da ostavim drugove, ako mi je sudeno vratiti se, ako nije neću! [Ekskluzív: ki volt Cérna Tibor, a košarai hős: Nem hagyhatom ott a bajtársaimat, ha arra ítéltetem, visszajövök, ha nem, nem!] *Ekspres*, 2017. július 6. <https://www.ekspres.net/drustvo/ekskluzivno-ko-je-bio-tibor-erna-heroj-sa-kosara-ne-mogu-da-ostavim-drugove-ako-mi-je-sudeno-vratiti-se-ako-nije-necu> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 20.)

veszélyeztette őket, és miután halálos sebet kapott, azt mondta: „Érdemes ezért a hazáért meghalni!”⁶ Így a košarai háborús történetnek meglett a hőse, majd a hős az államtól szobrot kapott.

Cérna Tibor szobrát 2017-ben emelték Torontálvásárhelyen, ennek politikai jelentőségéről pedig az tanúskodik, hogy maga Aleksandar Vučić elnök sietett oda felavatni az emlékművet. Ez alkalommal azt mondta, hogy Tibor szavai a hazáról, amiért érdemes meghalni, „a legnagyobb mondat a kis, piszkos és leírhatatlanul szörnyű háborúból, amit az agresszor ránk kényszerített”, a košarai csatát pedig nem másnak, mint a szerb Thermopülainak nevezte, és – ha véletlenül esetleg valaki nem tudná, mit jelent Thermopülai – a második rigómezei csatának is.⁷ Ez az alkalom számít azon tétel bejelentésének, miszerint a koszovói háborúban megmutatott szerb hősiességnek ez a csata a jelképe, és ezt követően minden oldalról igyekeztek is, hogy e programot kidolgozzák. Marko Đurić, a Koszovó-metohijai Iroda igazgatója is azon volt, hogy Košarát felemelje a szerb háborús nemzeti eposzok magaslatára, mégpedig *Košara a szerb Thermopülai* című cikkében, bizonyítva, hogy ha a metaforáról van szó, hűen követi Vučićot. Azt írta, hogy erről a dicső csatáról beszélni és énekelni kell, filmeket kell forgatni és előadásokat tartani, és maga is példát mutatott, milyen hangon és milyen irányban kell ezen dolgozni, mire kell kihegyezni a témát, vagyis a košarai hősökől hogyan kell eljutni az egész szerb hadseregnek a koszovói háborúban tanúsított hőstetteiről szóló történetig. „Pár száz katonánk – írja ihletetten Đurić – hetekig ellenállt a többszörös túlerőnek. A stratégiai repülőket kazettás bombákkal szórták meg őket, az ’apacsok’ és az albán tüzérség lötték őket, terrorista és zsoldos hordák támadták, majd a végén a Prokletijéről⁸ büszkén és emelt fővel vonultak le, győztesekként és hős elődeik méltó utódaiként. E fiatal emberek és hősi hadseregünk sikerét Szerbia védelmében mindörökké dicskoszorúval kell körbefonnunk, és az eljövendő nemzedékek kollektív emlékezetének a részévé kell válnia.”⁹

Eleget szégyenkeztünk már a hőseink miatt!

A košarai csatára való emlékezés kulcseseménye a háború befejezésének 20. évfordulója alkalmából rendezett ünnepség volt. A belgrádi Sava Központban 2019.

⁶ Otkriven spomenik Tiboru Cerni heroju sa Košara. [Felavatták Cérna Tibor, a košarai hős szobrát.] *Politika*, 2017. június 14. <http://www.politika.rs/sr/clanak/382877/Otkriven-spomenik-Tiboru-Cerni-heroju-sa-Kosara> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 20.)

⁷ Uo.

⁸ A koszovói hegyvonulatról. (*A ford. megj.*)

⁹ Autorski tekst direktora Kancelarije KiM Marka Đurića za Večernje novosti: Košare su srpski Termopili. [A koszovói iroda igazgatója, Marko Đurić szerzői cikke a Večernje novostiban: A Košara a szerb Thermopülai.] *Kancelarija za Kosovo i Metohiju, Vlada Republike Srbije*, 2019. április 9. <http://www.kim.gov.rs/lat/v3126.php> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 20.)

június 14-én ebből az alkalomból ünnepi akadémiai ülést tartottak. Ám ahogyan az várható is volt, az emlékezés csupán a háború egyetlenegy eseményére, a košaraira korlátozódott, amely csatában – mint azt nemrégiben felfedezték – katonaságunk példamutatóan hősiess, hazafiás, mondhatni spártai módon járt el. Ennek megfelelően az ülés – mely az *Akadémia a košarai csata 20. évfordulója alkalmából* nevet viselte – főszoneka, ismét csak előreláthatóan, maga Vučić elnök volt. Megismételte a szerb Thermopülaira és a második rigómezei csatára vonatkozó gondolatait, de ez alkalommal sokkal bővebb szónoklatot tartott, részben összefüggéstelenül, de azzal a világos céllal, hogy a košarai helyőrségről és fiatal védelmezőinek elestéről szóló drámai előadását az egész koszovói háború metonimiájaként használja fel, amely tehát – hisz Košara példája nem ezt mutatja? – Szerbia hősiess megvédése volt az „albán terroristáktól” és a NATO agressziójától.

A legfelsőbb állami, katonai és egyházi tisztségviselők előtt Aleksandar Vučić ünnepélyesen befejezettnek nyilvánította azt az emlékezetpolitikát, amely a szerb hősök koszovói hőstetteinek elhallgatásán alapszik, a felfoghatatlan és méltatlan szégyenen azért, amit a katonaság ott tett. Nem csak Košarán, hanem mindenütt, ahol Koszovón harcoltak. „Az elnök megismételte – tudósított a Tanjug –, hogy Szerbia sosem fog szégyenkezni hősei miatt, és a jövőben, ahogyan az Nišben¹⁰ is megtörtént, a katonai parádén a veteránok is masírozni fognak... Mi, az itt jelenlévők, nemcsak hogy nem szégyenkezünk. Ti vagytok köztünk a legjobbak. Büszkék vagyunk rátok... A húsz év hallgatás túl sok volt, túl sok a szégyenkezés...” De Vučić nemcsak a koszovói hősiességről való hallgatás és a szégyenkezés végét jelentette be, hanem figyelmeztette a szerbek ellenségeit: Szerbia, ha kell, készen áll arra, hogy minden próbálkozásukat, ami arra irányul, hogy térde kényszerítsék, hősiessen visszaverje, és hogy erre a válaszra már morálisan mobilizálódott is. Azt is elmondta, „hogy mindazoknak, akik azt hiszik, hogy Szerbia gyenge, mert békét akar, hogy üldözhetik és megölhetik a szerbeket, azt üzeni, a szerb válasz sokkal erőteljesebb lesz, mint bármikor a történelemben”.¹¹

Van, van, van!

A koszovói háborúhoz kapcsolódó új emlékezetpolitika, aminek kulcseleme Košara, a fő oka annak, hogy Milaković dala, *A košarai tündér* azoknak a különféle ünnepi programoknak és parádéknak a része, amelyeket a szerbiai világi és egyházi

¹⁰ A 2019-ben május 9-én Nišben, a győzelem napja alkalmából *A halhatatlan ezred* néven megtartott felvonulásról van szó. L. bővebben az Élősködő emlékezetek c. írást.

¹¹ Sećanje akademije povodom 20 godina bitke na Košarama; Vučić: Vi se najbolji deo Srbije. [Az akadémia megemlékezése a košarai csata 20. évfordulójáról.] *Blic*, 2019. június 14. <https://www.blic.rs/vesti/politika/secanje-akademija-povodom-20-godina-od-bitke-na-kosarama-vucic-vi-ste-najbolji-deo/3htzj8e> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 20.)

hatalmak ma a népnek felkínálnak, és hogy megjelentek más szerzők, költők, regényírók, újságírók, filmesek is, készen arra, hogy meglovagolják ezt a konjunktúrát, és maguk is hozzájáruljanak a saját műveikkel a košarai hősök megénekléséhez.¹² A rövidebbek közül népszerűvé vált Milutin Popadić *Košarai hősök* című dala. Ez olyan átokkal végződik, amit úgy is felfoghatunk, mint a szerb hatalom koszovói háborúra vonatkozó emlékezetpolitikájának összefoglalását: „Aki nem emlékszik a košarai hősök sikereire / Értje utol a koszovói hősök átka”.¹³ Ám ebben mégsem hangsúlyozzák ki eléggé e politika támadó, mobilizáló dimenzióját, amire Vučić akadémiai beszéde utalt a csata 20. évfordulója alkalmából. Nem csak annak kapcsán, hogy igazságtalanul elhanyagolták a koszovói háborúban részt vevő szerb erők hősiességét – és ezáltal alulértékeli azok hősiességét is, akik odaküldték őket. A hősiességre való emlékezésnek ösztönzőnek kell lennie, a szerbeket újabb hőstettekre kell serkentenie, és ha Koszovóról van szó, az oda való visszatérésre és az ellenséggel való végső leszámolásra. A koszovói háborúra való emlékezésnek Milaković dalában ez az explicit mobilizációs funkciója.

Két üzenet kerül itt előtérbe. Az egyik a fiataloknak szól, hogy ismét induljanak „Kosmet”¹⁴ védelmére, és számoljanak le a „kutyákkal” és a „dušmanokkal”¹⁵. A másik pedig azoknak figyelmeztetés, akik a katonai behívóknak nem tettek eleget – azaz azokat ítéli el, akik 1998–99 során kikerülték a mobilizációt, és a lehetőséget, hogy hősként essenek el Koszovón, s ezért lelki halálra ítéltettek, vagyis hogy „halottként járjanak a világban”, csontjaik pedig „rohadtabbak” legyenek az elesett hősök csontjainál. Ezért Milaković tündére az egyszer már elesett hősöket feltámadásra szólítja fel, s hogy újra elessenek, mert „nincs, ki Kosmetet óvja”.¹⁶ De a

¹² Nenad Milković irodalmár trilógiában regényesítette meg a témát: *Mi smo branili Košare (Poslednja straža 2014, Zov karaula 2016, Besmrtni bataljon 2018.)* [Mi védtük Košarát – Az utolsó őrség 2014, A helyőrség hívása 2016, A halhatatlan ezred 2018.] *Mrtva straža Košare* [Košara halott őrsége] című dala bekerült Veselin Dacić népi guszlás repertoárjába. A rapper Milan Milenković (Eldorado) és Nikola Stanojev (Uncle Joe) is felvette a dalát Košaráról, és ezzel bebizonyították, hogy a témát nem csak a folklór kulcsa tudja megnyitni. *A Ratne priče sa Košare* [Háborús történetek Košaráról] című dokumentum-játékfilm premierje 2019. április 9-én volt a szerb állami televízió egyes csatornáján. A filmet azonban már korábban ünnepélyesen levetítették a topčideri Gárdaotthonban a kiválasztott közönség előtt.

¹³ Pesma posvećena najboljim srpskim sinovima: „Junaci sa Košara”. [A legnagyobb szerb fiainknak szánt dal: „A košarai hősök.”] *Vidovdan*, 2018. január 26. <https://vidovdan.org/istorija/pesma-posvecena-najboljim-srpskim-sinovima-junaci-sa-kosara/> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 20.)

¹⁴ Koszovó másik szerb neve. (*A ford. megj.*)

¹⁵ Török eredetű szó, a jelentése összeesküvő, megátalkodott ellenség. (*A ford. megj.*)

¹⁶ Aleksa Šantić *O zemljo moja* [Ó, hazám] című verse a legismertebb szerb alkotás, amely a halott harcosokat arra szólítja fel, keljenek fel sírjaikból, és áldozzák fel magukat újra, mert nincsenek már élők, akik készek lennének háborúba menni. A költő kérdésére, hogy mi bántja őt, a föld ezt válaszolja: „Én a halottakat ébresztem álmukból a lélegzetemmel. Mert nincsenek már élők, akik értem halnának.” Erről bővebben l. Čolović, Ivan: *Politika simbola*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2000. 72–73.

tündér, és ebben biztos vagyok, örömmel fogja elismerni, hogy tévedett, amikor meghallja az egyre erőteljesebb kiáltásokat a Népszkupstina elől, a Népszínházból, a politikai gyűlésekről, a templomokból és a stadionból: Van, van, van! Akad, aki Kosmetet védje! És meglehet, a szerb nép nevében a tündér – akinek az üzenetét a költő Milaković közvetítette –, éppen azért találta ki ezt a mesét a košarai halott hősokról mint az egyedüli hadseregről, amelyre Szerbia ma számíthat, hogy mindenki meghallhassa ezeket a mennydörgő cáfolatokat? Mert nem oly naivak a mi népi tündéreink, sem a költőink, mint azt általában gondolják.

Új leszámolások a balkáni identitások közt¹

Nehéz az életük az úgynevezett nemzeti identitásoknak a Balkánon. Mintha azért születtek volna meg, hogy szenvedjenek és veszélybe keveredjenek. A 20. század nyolcvanas éveitől, mióta sűrűbben beszélnek róluk, nem szűnik a siránkozás nyomorúságos sorsukról, sorra érkeznek a pánikfelhívások, hogy a védelmükre kell kelni. Ez a kortárs politika egyik konstans eleme a Balkánon. Mondhatni, a balkáni államok politikai vezetői, a kulturális elitiek hivatalos vagy önhatalmú képviselői legfontosabb feladatukat abban látják, hogy elsirassák az úgymond súlyos szerencsétlenségeket szenvedett nemzeti identitásokat, és kétségbeesve kérik azok megóvását a további balesetektől.

Amíg tartott a rendkívüli állapot a koronavírus-járvány miatt,² a balkáni nemzeti identitások őrzői nem hagyták el őrhelyeiket, és továbbra is figyeltek, feljegyezve mindent, ami az identitást veszélyezteti, és erre figyelmeztették is hazai nyilvánosságukat. Mégis, miután az élet ezekben az országokban egy időre lassan visszatért a normális kerékvágásba, megsokszorozódtak a hírek ezen nemzeti identitások újabb veszélyhelyzeteiről, és mintha őrök nyelvzetében több lenne a harag és a gyűlölet is. Az az érzésünk támad, hogy attól félnek, mivel a hatalom és a nép a járvánnyal van elfoglalva, a nyilvánosságban leesik az ellenség iránti gyűlölet szintje. Ezért arra törekednek, hogy ezt feljavítsák – már ahogyan azt ők gondolják – a vitális nemzeti érzelmek újabb dózisaival a közéletbe való beoltásával. Csak 2020 májusában és júniusában több hír érkezett a balkáni nemzeti identitások súlyos összecsapásairól. Megtudhattuk, hogy folyamatban vannak a leszámolások a szerb és az albán, az albán és a macedón, a macedón és a bolgár, a bosnyák és a horvát, a szerb és a bosnyák, a bolgár és a szerb, a szerb és a montenegrói, a horvát és a szerb nemzeti identitások közt. *Bellum omnium contra omnes.*³

A kulturális népirtás és az amputáció metafizikája⁴

Az egyik újabb ütközetre a balkáni nemzeti identitások közt akkor került sor, amikor Albániában bemutatták *A nagy szerb történelmi család – hogyan lopták el a szerbek az albán történelmet* című tévéfilmet. Ebben egyebek mellett azt állítják, hogy Stefan Nemanja óta az albán nemzet az identitása tagadásának és meglopásának

¹ A tanulmány címe, megjelenési helye: Novi balkanski identitetski obračuni. In: Čolović, Ivan: *Virus u tekstu. Oglledi o političkoj antropologiji*, 4. [Vírus a szövegben. Politikai antropológiai tanulmányok, 4.] Beograd: Biblioteka XX vek, 2020. 151–165.

² Az utalás 2020 tavaszára vonatkozik, Szerbiában a szigorú kijárási tilalommal járó rendkívüli állapotot májusban oldották fel. (*A ford. megj.*)

³ Mindenki háborúja, mindenki ellen. (*A ford. megj.*)

⁴ I. István (Szent Simon) Szerb fejedelem 1166–1196 között. (*A ford. megj.*)

az áldozata, a szerbek elrabolták egyházukat – így a gračanica kolostort, a prizreni Sveta Petka (Szent Paraszkiva) templomot és a peći patriarsiját⁵ –, a népet és a papságot pedig vagy megkeresztelték, vagy elüldözték. Erre válaszolt a szerbiai Kulturális Minisztérium egy nyilatkozattal, miszerint a film sajnálatos és veszélyes hamisítvány, de a felelősséget nemcsak az albán fél viseli ezért, hanem balkáni szövetségeseik is, ami annak a következménye, „hogy a régióban a szomszédos országok sovinszta köreinek szervezett tevékenysége arra irányul, hogy megsemmisítsék, a történelemből kitöröljék és elrabolják a szerb kulturális örökséget, legyen az anyagi vagy szellemi”. A minisztérium rávilágított a szerb nemzeti identitás ellenségeinek végső céljára is: „Az effajta próbálkozások – írják a nyilatkozatban – magukon viselik a kulturális genocídium minden jegyét, ami, ahogyan arra a történelem tanít bennünket, gyakran bevezetés a fizikai népirtásba”.⁶

2020 májusában pedig újra összecsaptak a bolgár, a macedón és a szerb nemzeti identitások is. A bolgár közvéleményt azért riadóztatták, mert hirtelen támadás érte nemzeti identitásukat, amikor a macedón kormányfő, Oliver Szpaszovszki és az ellenzéki VMRO DPMNE⁷ elnöke, Hrisztian Mickoszki – kihasználva Szent Cirill és Metód ünnepét, amit május 24-én ünnepelnek a szláv írásbeliség napjaként – azt a tézist ismertették, hogy Cirill és Metód a macedón felvilágosodás vezetői, és a cirill írás a macedón nyelv standardizációja miatt jött létre, továbbá a bolgárok – akárcsak a többi szláv nép – a macedónoktól vették azt át. Ahogyan erre egy bolgár politikai kommentátor reagált, ez „a bolgár történelem és kultúra kisajátítása”, illetve „antibolgár tüzéségi támadás”, ami miatt Bulgária nem fogja támogatni Macedónia EU-ba való felvételét.⁸

⁵ A legnevesebb koszovói szerb kolostorról, illetve templomról és az egyházmegyeről van szó. (*A ford. megj.*)

⁶ Prava istina o filmu koji su Albanci emitovali u kom je sva srpska istorija i imovina albanska, ali su je Srbi ukrali! [A valódi igazság az albánok által közvetített filmről, amiben az egész szerb történelem és tulajdon albán, a szerbek pedig ellopták!] *Naši u svetu*, 2020. június 3. <https://www.nasiusvetu.com/izdvajamo/101353/prava-istina-o-filmu-koji-su-albanci-emitovali-film-u-kom-je-sva-srpska-istorija-i-imovina-albanska-ali-su-je-srbi-ukrali-foto-video/> (Letöltés ideje: 2020. június 20.)

⁷ Belső Macedón Forradalmi Szervezet– Demokratikus Párt a Macedón Nemzeti Egységért. A VMRO a 19. század végén és a 20. század elején volt ismert titkos forradalmi mozgalomként, amely mintegy száz ismert szerb ellen követett el merényletet. A VMRO részt vett a jugoszláv király, Karadorđević Sándor elleni 1934-es marseille-i merényletben is. (*A ford. megj.*)

⁸ Stručnjak iz Sofije uputio otvorenu pretnju Makedoniji: Ako ne prihvate bugarske korene jezika koga su veštački stvorili Srbi, otačete pred vratuma EU! [A szófiai szakértő nyíltan megfenyegette Macedóniát: Ha nem fogadjátok el a bolgár nyelv gyökereit, amit a szerbek mesterségesen hoztak létre, az EU kapui előtt maradtok]. *Novosti.rs*, 2020. május 25. <https://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:866869-Strucnjak-iz-Sofije-uputio-OTVORENU-PRETNJU-Makedoniji-Ako-ne-prihvate-bugarske-korene-JEZIKA-koga-su-vestacki-STVORILI-SRBI-otacete-PRED-VRATIMA-EU> (Letöltés ideje: 2020. május 25.)

Körülbelül ugyanebben az időben a Bolgár Tudományos Akadémia kiadásában jelent meg egy tanulmánykötet *A hivatalos nyelvről Észak-Macedónia Köztársaságban* címmel, ami viszont a bolgár és a szerb médiát helyezte készütségekbe. A könyv – írják a 2020. május 7-i szófiai bemutató meghívójában – a bolgár nyelvészek igyekezetének azon eredménye, hogy egységes álláspontra jussanak a macedón nyelvről. Egyetértően és véglegesen arra a végkövetkeztetésre jutottak, hogy ez a nyelv a bolgár nyelv délnyugati variánsa.⁹ Ez több mint elég volt a macedón nyelvészeknek ahhoz, hogy bekapcsolják a vörös riadólámpát, és figyelmeztessék közvéleményüket arra, hogy a macedón nemzeti identitás újabb keresztútra [vagy keresztúthoz – ha vallási töltete is van] érkezett. Mert először antik gyökereit tépték ki, ahogyan azt Katica Čulavkova nyelvész mondta, amikor is „a macedón identitás metafizikai amputálást élt át”. Most pedig, fejezte ki fájdalmát, a végső megsemmisítés fenyegeti. „Amikor azt hittük, vége az identitásultimátumoknak, Bulgária arra törekszik, hogy amputálja a macedón történelem másik részét is, a szlávot, a 9. századtól 1945-ig.”¹⁰

Brutális támadások, rajtaütések és rohamok

Az identitások közti macedón–bolgár leszámolásba szálltak a szerb nyelvészek is, a szerb nemzeti identitás védelmezői, mert a Bolgár Tudományos Akadémiának a macedón nyelvről szóló könyvében a bolgár nyelv szerbiai jelenlétére is utalnak, ti. hogy azt a népek a Dunától a Kopaonikig¹¹ mind beszélik. A szerb nyelvőröket a macedóniai „Spona” szerb kulturális-tájékoztató központ riadóztatta, jelentve, hogy „brutálisan megtámadták a szerb nyelvet, és így a nemzeti, történelmi és kulturális teret is”. A vészcsengő megszólalt a szerb médiákban is, így a *Večernje novosti*-ben megjelent egy kommentár, *A szerb nyelv megtépázása. Akcióban a bolgárok* címmel.¹² A cikkben megszólalt Slobodan Remetić, a boszniai Szerb Köztársaság akadémikusa: „a bolgárok régóta támadják a szerb nyelvet, és egy idő után újra elkezdték ütni.” De a nyelvben rejtőző szerb nemzeti identitást – sajnálkozott tovább az olvasóknak Remetić – nemcsak a bolgárok támadják, hanem

⁹ Представяне на книгата „За официалния език на Република Северна Македонија”. [Bemutatták „*A hivatalos nyelvről Észak-Macedónia Köztársaságban*” című könyvet.] 2020. május 7. www.bas.bg/2020/05/представяне-на-книгата-за-официални/ (Letöltés ideje: 2020 június 20.)

¹⁰ Šajn, Željko: Lingvistički rat Skoplja i Sofije. [Szkopje és Szófia lingvisztikai háborúja.] *Politika*, 2020. május 31.

¹¹ Dél-szerbiai hegység. (*A ford. megj.*)

¹² Begenišić, Ljiljana: Čerupanje srpskog jezika. Bugari u akciji. *Večernje novosti*, 2020. május 27.

a bosnyákok, a montenegróiak és a horvátok is. „Minden ellen, ami szerb, rohamokat indítanak” – figyelmeztetett.¹³

Azok közül, akik felkeltek a szerb nyelv és nemzeti identitás védelmében, ki-tűnt Viktor Savić, a szerb akadémia Szerb Nyelvi Intézetének tudományos munkatársa. A *Srbija danas* portálnak azt nyilatkozta, hogy „abban az időben, amikor a szerb nyelv formálódott, a bolgárok még nem is voltak szlávok”, hanem egy nomád nép a török csoportok közt, amely a szerbek után érkezett a Balkánra, és egyes metohijai¹⁴ szerb nyelvjárások a migráció révén egészen Szófiáig eljutottak, de azokat a bolgárok a bolgár nyelvhez csatolták, csak azért, mert hasonlítanak hozzá. A portál Savić nyilatkozatának ezt a címet adta: „A bolgárok ismét hátra szűrnak bennünket: el akarják foglalni a szerb földeket, akadémikusunk mindent megmagyarázott nekik.”¹⁵

A macedón és szerb nemzeti identitások őrei a bolgárok elleni harcban szövetséget kötöttek ugyan, de ez nem akadályozta meg őket abban, hogy egymás közt is háborút robbantsanak ki. Az ürügy az a postabélyeg volt, amit a macedón posta Horvátország térképével adott ki 2020-ban. Ezen Szerbia nagy része Horvátország határain belül helyezkedik el, mert a macedónok tévedésből a Független Horvát Állam¹⁶ térképét jelenítették meg a bélyegen. Ám ezt egyes szerb médiák provokációként értelmezték, amely mögött szerintük a macedón kormányzat áll, s az a célja, hogy megrontsa a szerb és a macedón nemzet közti jó viszonyt. Minderről a *Kurir*nak adott interjújában – amelynek címe: „Nem az FHÁ zavarja őket, hanem a Nemanjićok¹⁷ és a szerb harcosok” – Jasmina S. Ćirić művészettörténész azt mondta, hogy ebben az országban a szerb középkori örökséget „a bizánci Macedónia részeként mutatják fel”, a szerb kolostorokat pedig „a megszállók bázisaként”, magának „a szerbségnek a fogalmát pedig a szerbmánia fogalmával helyettesítik”.¹⁸

¹³ Begenišić, Ljiljana: I na Kopaoniku se nekad govorilo na bugarskom? [Egykor a Kopaonikon is bolgáruul beszéltek?] *Večernje novosti*, 2020. május 25.

¹⁴ A mai Koszovó nyugati fele, szerbül hivatalosan a tartomány/köztársaság neve Koszovó és Metohia. (*A ford. megj.*)

¹⁵ Bugari nam ponovo zabijaju nož u ledja: Hoće da prisvoje srpske zemlje, naš akademik im objasnio sve. [A bolgárok ismét hátra szűrnak bennünket: el akarják foglalni a szerb földeket, akadémikusunk mindent megmagyarázott nekik.] *Srbija danas*, 2020. május 26. <https://www.srbijadanas.com/vesti/region/bugarska-akademija-udarila-na-srpski-koreni-su-nam-na-srpskoj-zemlji-dr-savic-otkrio-bolnu-istinu-2020-05-26> (Letöltés ideje: 2020. június 20.)

¹⁶ Ti. a II. világháború alatti usztaza államét. (*A ford. megj.*)

¹⁷ A 12. és 16. század közt, a leghosszabban uralkodó szerb uralkodói dinasztia. (*A ford. megj.*)

¹⁸ Vlasti Makedonije sistematski kradju i uništavaju srpsku baštinu: ne smeta im NDH, smetaju im Nemanjići i srpski ratnici. [A macedón hatóságok szisztematikusan meglopják és megsemmisítik a szerb örökséget: nem az FHÁ zavarja őket, hanem a Nemanjićok és a szerb harcosok.] *Kurir*, 2020. május 9. Időközben a kétséges bélyeget visszavonták a forgalomból, Észak-Macedónia postája pedig bocsánatot kért „a figyelmetlenségből elkövetett hibáért és a technikai gondatlanságért”.

Kálváriák a szerb és a montenegrói nemzeti identitások határán

2020 tavaszán újabb összetűzésekre került sor a szerb és a montenegrói nemzeti identitás őreinek már régóta megkezdődött háborújában, ami Montenegró önálló államiságának létrejöttével, 2006 óta vált intenzívebbé. Az erősebb tűzharcra és a szenvedő nemzeti identitások feletti újabb jajongásra akkor került sor, amikor megjelent a hír, hogy a montenegrói rendőrség előállította Joanakija püspököt a Szerb Pravoszláv Egyház további hét papját, mert május 12-én Nikšićben imamenetet tartottak, noha a járvány miatt betiltották a nyilvános rendezvényeket. Belgrádban több tüntetést tartottak az előállítottakat támogatva, az SZPE pedig úgy állt ki mellettük, hogy külön istentiszteletet tartottak a vračari Szent Száva templomban, amit Stefan püspök vezetett. „Külön imádkozunk – mondta az összegyűlteknél – népünkért Montenegróban, ahol ma a leginkább szenvedünk. Egy nép vagyunk, hívja azt bárki bárhogyan, ezért imádkozunk a szentekhez, hogy békítsék ki a hivatalos Montenegrót és a nemzetet, és hogy közösen védjék szentségeinket és mindazt, ami a legszentebb a számunkra. A nép ebben sok sikert ér el, Montenegróba visszatér a tiszteletreméltóság, ezért a szenvedés nemsokára feltámadássá változik át”.¹⁹

Ez újabb alkalmat adott a montenegrói oldalnak újabb és újabb vádaskodásokra, hogy a szerbek továbbra is tagadják nemzeti identitásukat. Marković kormányfő amiatt sajnálkozott, hogy „a montenegrói identitás és a saját államra való jog tagadása... radikálisabb, mint másfél évtizeddel korábban”. Keményebben reagált Željko Šoškić, a Montenegrói Népszínház igazgatója, aki a montenegrói *Dnevne novine* napilapnak adott interjújában azt mondta, hogy a montenegróiak „láthatón a klerofasizmussal szembesülnek”, a nemzetük és államuk elleni „ellenséges letámadással”. „Mi vagyunk az egyetlen nemzet a világon – magyarázta –, amely ellen arra vetemednek, hogy azt mondják rá, nem vagyunk azok, akik vagyunk, nem azon a nyelven beszélünk, amelyen beszélünk, nem az a nevünk, amink van, és valahová máshová tartozunk, úgyhogy ezt mi valójában nem is tudjuk”.²⁰

A szerb–horvát fronton

A háború fellángolt a szerb és a horvát identitásalakulatok közt is. Szinte egy időben több ütközet kezdődött el. Az egyik a „Nikola Tesla” nevezetű identitás-határmezsgyén. Az alkalmat az újabb összetűzésre az Európai Unió egyik honlapján

¹⁹ U Beogradu održan moleban i skup podrške sveštenstvu SPC u Crnoj Gori. [Belgrádban misét és tüntetést tartottak a montenegrói SZPE papságának támogatására.] *Radio Slobodna Evropa*, 2020. május 14. <https://www.slobodnaevropa.org/a/30612303.html> (Letöltés ideje: 2020. június 6.)

²⁰ 2020. május 5. <https://bit.ly/3dgRtE3> (Letöltés ideje: 2020. június 20.)

– amelyen a gyerekeknek nyújtottak érdekes adatokat a tagállamokról – megjelenő egyik hír adta, amelynek Horvátországról szóló részében azt írták, hogy Tesla „ismert horvát”. Ez a szerbiai kulturális minisztérium számára a horvátok alattomos támadása volt a szerb nemzeti identitás ellen, és rögtön nyilatkozatot adtak ki, miszerint „újra egy számtalanszor megismételt hamisításról van szó, amit bizonyos horvátországi körök kitarotán terjesztenek, hogy szégyentelen módon kisajátítsák és horvátosítsák a szerb kulturális-történelmi identitást”.²¹ A szerb belügyminiszter, Ivica Dačić a horvát félre még nagyobb kaliberű fegyverrel lőtt, kijelentve, hogy Tesla szerb, aki, ha a II. világháború idejében Horvátországban él, „a jasenováci koncentrációs táborban végezte volna. No hát, ennyire horvát ő”.²² Amikor az EU kérdéses honlapjának szerkesztői a Tesláról szóló vitatott mondatot kicserélték, úgy, hogy már nem írják, milyen nemzetiségű, hanem csak annyit, hogy „Nikola Tesla, született Smiljanban (a mai Horvátországban)”, a szerb fél valami miatt ezt saját identitása győzelmeként értelmezte, a horvátok pedig sokként élték meg, és a fordulatért az alattomos szerbeket vádolták. „Mindent a szerbek szerveztek meg, a horvátok sokkban” – áll az egyik cikk címében a *Dnevno.hr* honlapján.²³

Az újabb incidenst a szerb–horvát identitásfronton a zágrábi *Večernji list*ben megjelent cikk váltotta ki, amely 2020. május 21-én jelent meg *Az amerikaiak az egész világon ünnepelt horvátról írnak, míg nálunk elfelejtődött* címmel. A Horvátországban elfelejtett híres horvát geofizikusról, klimatológusról és asztronómusról, Milutin Milankovičról (1879–1958) van szó, aki szerb családban született Dályán, a mai Horvátország területén, ahol kívánságának megfelelően el is temették. Amikor ezt a hírt meghallották a szerb akadémián, a végrehajtó bizottság elhatározta, hogy külön nyilatkozatban reagálnak a legújabb esetre, „amikor szerb tudósokat és művészeket sajátítanak ki”, amit a bizottság „hosszabb ideje hitetlenkedve és elkeseredetten követ figyelemmel”.²⁴

²¹ Nastavljaja se bestidno svojtatanje i kroatizacija Nikole Tesle. [Tovább folyik Nikola Tesla szégyentelen kisajátítása és kroatizálása.] *B92.net*, 2020. május 8. https://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2020&mm=05&dd=08&nav_id=1681971 (Letöltés ideje: 2020. június 22.)

²² Dačić: Srbija uputila protestnu notu Evropskoj komisiji zbog predstavljanja Tesle kao Hrvata. [Dačić tiltakozójegyzéket küldött az Európai Bizottságnak, mert Teslát horvátként mutatták be.] *Blic*, 2020. május 30–31. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/dacic-srbija-uputila-protestnu-notu-evropskoj-komisiji-zbog-predstavljanja-tesle-kao/nmx2h39> (Letöltés ideje: 2020. június 21.)

²³ EU izbrisala da je Tesla bio Hrvat! Sve su organizirali Srbi: Hrvati u šoku. [Az EU kitörölte, hogy Tesla horvát volt! Mindent a szerbek szerveztek meg: a horvátok sokkban.] *Dnevno.hr*, 2020. május 9. <https://www.dnevno.hr/vijesti/eu-izbrisala-da-je-tesla-bio-hrvat-sve-su-organizirali-srbi-hrvati-u-soku-1468414/> (Letöltés ideje: 2020. június 22.)

²⁴ SANU reaguje na tvrdje da je Milutin Milanović 'hrvatski znanstvenik'. [Az SZTMA reagál az állításokra, hogy Milutin Milanović 'horvát tudós'.] *Politika*, 2020. június 6. <http://www.politika.rs/sr/clanak/456228/SANU-reaguje-na-tvrdnje-da-je-Milutin-Milankovic-hrvatski-znanstvenik> (Letöltés ideje: 2020. június 22.)

Nagyobb összecsapásra került sor akkor, amikor a Szerb Matica *A szerb irodalom tíz évszázada* című sorozatában megjelentette a dubrovnikai író, Marin Držić (1508–1567) műveit. Nyilatkozataikkal a horvát közvéleményt a Horvát Matica és a Horvát Írók Egyesülete riadóztatták. A Matica szerint „mint az egész horvát kultúra őrzőjének és ápolójának kötelessége reagálnia erre a szemtelen lopásra/rablásra”. A szerbek részéről „a horvát irodalmi korpusz”, azaz a 16. és 17. századi dubrovnikai írók „bekebelezésének” az okát a Horvát Matica abban a törekvésben találta meg, hogy a szerb kulturális elit „felszámolja a szerb irodalomtörténeti diszkontinuitást, ami érthető nemzeti frusztrációt vált ki”. Más szóval, a szerbeknek nincsenek íróik, akik a két említett évszázadban alkottak volna, ezért a horvátoktól rabolják el őket, hogy betöltsék ezt az űrt... De a Matica észrevételezi, a szerbekeket nem is az frusztrálja, hogy irodalomtörténetük nem folytonos, hanem az, hogy nincs tengerük. A horvát írók és műveik a szerbek számára egyáltalán nem fontosak, írják a nyilatkozatban, hanem „a horvát terület a fontos számukra, amit sosem tudtak meghódítani és elfoglalni, sem kultúrával, sem háborús műveletekkel. A horvát írók látszólagosan elsődleges érdeke mögött azonban ott áll a kizárólagos ok: a horvát terület, a horvát tenger iránti érdek.”²⁵

A Horvát Írók Egyesülete pedig nyilvános tiltakozó levelet küldött Szerbia zág-rábi nagykövetségének. Horvátország, áll a levélben, „a kulturális öröksége után kalózkodók áldozatává vált”, ami mögött „a nagyszerb hegemonia politikai eszméje” rejlik. Külön kihangsúlyozták, hogy az egyesületnek kötelessége elsősorban a horvát irodalmi örökség védelme, mert – magyarázták a horvát írók a szerb nagykövetnek – „az irodalom fontos része az etnikai identifikációnak minden nemzetnél, és így az egyik legfontosabb eleme a nemzeti öntudatnak is”.²⁶

Miért is verekednek és szenvednek a keresztúton?

Az új balkáni identitás-összetűzésekről szóló hírek nem független forrásokból érkeznek, hanem a szemben álló felek teszik őket közzé, azokra a konfliktusokra szorítkozva, amelyekben részt vesznek. De az összetűzések kétségtelenül összefüggnek, egymásba fonódnak, és jobban érthető, ha együttesen szemléljük ezeket. Így vehető észre, hogy a konfliktusok fő okai – amit aztán a pánik és a gyűlölködés

²⁵ Matica hrvatska: Izjava Matice hrvatske o prisvajanju hrvatske knjižne baštine u izdanjima Matice srpske. [Horvát Matica: A Horvát Matica közleménye a horvát irodalmi örökség ki-sajátításáról a Szerb Matica kiadványaiban] *Vijenac*, 684. 2020. május 21. <https://www.matica.hr/vijenac/684/izjava-matice-hrvatske-o-prisvajanju-hrvatske-knjizevne-bastine-u-izdanjima-matice-srpske-30381/> (Letöltés ideje: 2020. június 22.)

²⁶ Društvo hrvatskih književnika: Protestno pismo. [Horvát Írók Egyesülete: Tiltakozó levél.] *Novosi DHK*, 2020. május 11. <http://dhk.hr/novosti/detaljnije/protestno-pismo> (Letöltés ideje: 2020. június 22.)

kísér – nem a híres balkáni különbségek (az etnikaiak, kulturális és vallásiak), hanem az, hogy a balkáni politikai és kulturális elitek ugyanúgy fogják fel a nemzeti identitást, és használják azt ugyanolyan jellegű céljaik elérésére. Mindnyájan felnagyítják és felülértékelik, a politikát az úgynevezett identitáspolitikára szűkítve le, és a kultúrára is a nemzeti identitáson alapuló politika eszközeként tekintenek. Ahogyan azt Stef Jansen észrevette a mai bosznia-hercegovinaiak életét tanulmányozva, „az (etno)nemzeti ’kultúra’ kihangsúlyozásával a lakosok elsősorban, és szinte kizárólagosan is, az identitásregiszterben szerepelnek”, ami „az élet megértésének legfontosabb kritériumai közé tartozik”. Ezen alapul a nacionalista retorika, aminek a segítségével „sokakat mobilizálhattak, ám ami révén a politikához való alternatív hozzáállást viszont demobilizálhatták”.²⁷ A bemutatott identitás-összetűzések arról tanúskodnak, hogy az „identitásregisztereken” alapuló politika a domináns más balkáni országokban is, ami azt követeli a népektől, amelyek szeretnék a nemzet státusát elnyerni, hogy autonóm és homogén kultúrával bírijanak. Ami egyben azt jelenti, hogy az alapfeladat az érte való áldozathozatal, a harc és a szenvedés abban az összetűzésben, amit azokkal folytatnak, akik veszélyeztetik a nemzeti identitást. Hogy ez a feladat megvalósíthatatlan, nem igazán izgatja a balkáni politikai és kulturális eliteket, mert éppen a nemzeti identitásért folytatott állandó harc biztosítja hatalmukat és privilégiumaikat.

Ha ezeket az identitáscsatákat együtt szemléljük és összehasonlítjuk őket, láthatjuk, hogy a felek többnyire ugyanolyan stratégiát alkalmaznak. Ez abból áll, hogy nem annyira az identitáshatáron szolgáló harcosok győzelmeiről és sikereiről beszélnek, hanem a nemzeti identitás elleni támadásokról és az áldozatokról. A viktimizáció itt előnyben van a heroizációval szemben. Ha ezeknek az ütközeteknek vannak hősei, akkor ezek azok, akik az identitáshatárokon járőrözve jelentik az ellenséges támadásokat és rajtaütéseket. A nemzeti identitás szinte kizárólag ebben a kontextusban létezik: a veszélyeztetettségben, a kereszúton szenvedve és a kulturális-politikai térben pánikolva. A felhozott példákban a nemzeti identitás a népirtás, az amputáció, a rablás, tolvajlás, lopás, a megtépdésés, a gyökerektől való megfosztás, a megerőszakolás, az átszabás, átnevezés, hamisítás, kiirtás, megsemmisítés, az elcsatolás és a kizárás áldozata. Ha nem történnének meg velem ezek a szörnyű dolgok, szinte nem is tudnának róla semmit.

Még sincs minden balkáni nemzeti identitás szenvedésének ugyanakkora súlya. Mert nem ugyanaz, amikor arról hallanak, hogy valamit elvettek, elloptak hogy szegényebbekké tegyék önöket, vagy ha azt tudják meg, hogy a szomszédok azt állítják önökről, tévedésben vannak, ha azt hiszik, hogy léteznek. Amikor a nemzeti identitás őrei az elrabolt kincsek miatti veszteségeket siratják, és szinte minden szomszédjukat lopással vádolják, nem a nemzeti identitásért kell aggódnunk,

²⁷ Jansen, Stef: Čeznja u medjuvremenu. „Normalan život” i država u jednom sarajevskom naselju. Beograd: Biblioteka XX vek, 2020. 24–25. (Az angol eredeti címe: *Yearnings in the Meantime. 'Normal Lives' and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. Berghahn, 2015.)

mert a veszteségek miatti lamentációik célja nem annak bemutatása, hogy a rablók milyen pusztaságot hagytak maguk után, hanem hogy nemzeti identitásuk kimeríthetetlen gazdagságáé, amit az ellenség még úgy sem tud elszegényíteni, hogy ezt az örökséget folyton „megtépdesi” és „fosztogatja”. Ám ha az identitásharcokban a teljes tagadás fegyverét használják, amiből a leginkább lőnek ma a balkáni nemzetekre, amelyeket nemzetközileg nem is olyan rég ismertek el – tehát az albán, macedón, montenegrói és bosnyák esetében –, akkor mégis fel kell tennünk a kérdést, hogy vajon ezekre a csatákra érvényes-e az, amit Milošević mondott Koszovón 1989. június 28-án: „Ezek még nem fegyveresek, de azok sincsenek kizárva.”

Egy balkáni nemzet létét két alapvető módon tagadják. Az egyikben elmagyarázzák, hogy ugyan a nemzet megfogant, de még nem született meg, vagy nem nőtt fel, vagy még mindig inkubátorban van, vagy éppen még csak pubertáskorban. A másik, gyakoribb esetben azt állítják, hogy mindaz, ami a nemzetet teszi, az valójában ezekben az esetekben mesterséges képződmény igazi élet és jövő nélkül. Amikor éppen ezt írom, a kezemben van a *Večernje novosti* speciális melléklete *Egy anya három nemzetet szült* címmel, amiben azt magyarázzák, hogy „Tito Jugoszláviája az új nemzetek létrehozásának gyakorlóterévé vált”.²⁸ Külön adalékokban mutatják be a „nemzeti mérnökösödést”, amelynek során előállították a macedón, a bosnyák és a montenegrói nemzetet. De hozzácsaptak egy cikket az albán nemzet létrejöttéről is, amelynek az anyja – ahogyan azt Ivan Miladinović újságíró megfogalmazta – nem Jugoszlávia volt, hanem a bécsi udvar, de – ahogyan a melléklet olvasója ezt leszűrheti – mindkét anya mesterséges balkáni államokat szült (a bécsi udvar császármetszéssel?), csak azért, hogy az embereket, akik valójában az övé, elválasszák igazi anyjuktól – Szerbiától.

A bosnyák nemzet kierőszkolt létrehozása pedig, ahogyan azt Nenad Kecmanović politológus és politikus elmagyarázta cikkében, „az új nemzet elhúzódozó inkubációjához vezetett, amely egyetlen emberöltő alatt is többször változtatta meg a nevét”, vagyis „a muzulmánok a túl korai nemzeti kamaszkorba érkeztek meg”. Dr. Stevan Gajić, a belgrádi Európai Tanulmányok Intézetének kutatója a macedónoknak szentelt írásában pedig azt magyarázta el, hogy a macedón nemzet „Macedónia elszerbtenítésével” jött létre, és maguk a macedónok a legnagyobb áldozatai az effajta nemzetépítésnek. „Azáltal, hogy megkapták a nemzet státusát a második Jugoszláviában – mondja Gajić –, hosszú bizonytalanságra ítéltettek, ami azzal végződhet, hogy a macedónokat végképp letörlik a kortárs európai nemzetek térképéről”.

„A montenegrói nemzetnek az egységes szerb nemzetből való, kényszerített mesterséges kiválásáról” Aleksandar Ranković történész írt e mellékletben. Akár azt is mondhatnánk, hogy neki éppenséggel tetszett a nemzeti identitásnak az a kompromisszumos megoldása, amit egyes montenegróiak vallottak a szocialista

²⁸ Miladinović, Ivan (ur.): Jedna majka radja tri nacije. Kako je Titova Jugoslavija postala poligon za stvaranje novih naroda. [Egy anya három nemzetet szül. Hogyan vált Tito Jugoszláviája az új nemzetek létrehozásának gyakorlóterepévé.] *Specijalni dodatak Novosti*, 2020. június 29. – A belgrádi orgánium a nacionalista szerb erők egyik napilapjának számát. (*A ford. megj.*)

Montenegróban. Ők, írja Ranković, azt hitték, hogy „két szerb nemzetet” kellene elismerni, egyet Montenegróban, egyet pedig „a szerbség többi részében”. Ez az eszme úgymond 1988–1989-ben valósult meg az ún. antibürokratikus forradalomban, amely a történész véleménye szerint „szerb jellegű volt”.²⁹

A kérdés, vajon mégis lehetséges-e, hogy a balkáni identitások egymás kínzása, a lopás vádja és egymás tagadása nélkül inkább tiszteljék egymást? Az akadémiai körökben akadnak olyanok, akik szerint ez lehetséges, és többféle választ kínálnak fel az „együttélésre”, arra, hogyan lehetne békés módon felosztani a közös örökséget, aztán mindenki mehetne a saját dolgára. De akadnak olyan vélemények is – és ezek állnak hozzám közelebb –, miszerint ahelyett, hogy letérdepelnénk a nemzeti identitások előtt mint olyan példát mutató eszmék előtt, amelyek úgymond a világban elfoglalt helyünket jelképezik és őrzik, azon kellene inkább dolgozni, hogy azok ára a politikai piacon minél alacsonyabb legyen. Ahogyan azt Elias Canetti írta, a haláltól meg kellene vonni azt a hatalmas tekintélyt, amit élvez, és azt gondolom, hogy ez a balkáni nemzeti identitásokra is igaz. Egyébként ezek tekintélye is a halálos szenvedés túlértékelésén alapul, ami nélkül állítólag nem lehetünk azok, akik vagyunk.

Fordította: Szerbhorváth György

FELHASZNÁLT IRODALOM

Autorski tekst direktora Kancelarije KiM Marka Đurića za Večernje novosti: Košare su srpski Termopili. *Kancelarija za Kosovo i Metohiju, Vlada Republike Srbije*, 2019. április 9. <http://www.kim.gov.rs/lat/v3126.php> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 20.)

Begenišić, Ljiljana: Čerupanje srpskog jezika. Bugari u akciji. *Večernje novosti*, 2020. május 27.

Begenišić, Ljiljana: I na Kopaoniku se nekad govorilo na bugarskom? [Egykor a Kopaonikon is bolgáruul beszéltek?] *Večernje novosti*, 2020. május 25.

Bugari nam ponovo zabijaju nož u ledja: Hoće da prisvoje srpske zemlje, naš akademik im objasnio sve. *Srbija danas*, 2020. május 26. <https://www.srbijadanas.com/vesti/region/bugarska-akademija-udarila-na-srpski-koreni-su-nam-na-srpskoj-zemlji-dr-savic-otkrio-bolnu-istinu-2020-05-26> (Letöltés ideje: 2020. június 20.)

Čolović, Ivan: *Etno. Priče o muzici na internetu*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2006.

Čolović, Ivan: *Politika simbola*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2000. 72–73.

²⁹ Slobodan Milošević szervezett tüntetésekkel buktatta meg a vajdasági és koszovói, autonómistának mondott vezetését, illetve a montenegrói hatalmat, azaz a helyi kommunista pártvezetőket. (*A ford. megj.*)

- D. B.: Godišnjica boja na Ivankovcu. *Politika*, 2019. augusztus 19.
- Dačić: Srbija uputila protestnu notu Evropskoj komisiji zbog predstavljanja Tesle kao Hrvata. *Blic*, 2020. május 30–31. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/da-cic-srbija-uputila-protestnu-notu-evropskoj-komisiji-zbog-predstavljanja-tesle-kaonmx2h39> (Letöltés ideje: 2020. június 21.)
- Društvo hrvatskih književnika: Protestno pismo. [Horvát Írók Egyesülete: Tiltakozó levél.] *Novosi DHK*, 2020. május 11. <http://dhk.hr/novosti/detaljnije/protestno-pismo> (Letöltés ideje: 2020. június 22.)
- Ekkluzivno, koje bio Tibor Cerna, heroj sa Košara: Ne mogu da ostavim drugove, ako mi je suđeno vratiću se, ako nije neću! *Ekspres*, 2017. július 6. <https://www.ekspres.net/drustvo/ekskluzivno-ko-je-bio-tibor-terna-heroj-sa-kosara-ne-mogu-da-ostavim-drugove-ako-mi-je-sudeno-vraticu-se-ako-nije-necu> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 20.)
- EU izbrisala da je Tesla bio Hrvat! Sve su organizirali Srbi: Hrvati u šoku. *Dnevno.hr*, 2020. május 9. <https://www.dnevno.hr/vijesti/eu-izbrisala-da-je-tesla-bio-hrvat-sve-su-organizirali-srbi-hrvati-u-soku-1468414/> (Letöltés ideje: 2020. június 22.)
- Halilović, Sefer: *Nije kriv*. Sarajevo, 2010.
- „Haški osuđenik na čelu besmrtnog puka.” Promocija ratnog zločinca na obeležavanju Dana pobeđe nad fašizmom juče u Nišu *Blic*, 2019. május 10. <https://www.blic.rs/vesti/politika/haski-osudjenik-na-celu-besmrtnog-puka-promocija-ratnog-zlocinca-na-obelezavanju-dana/szzzsdw> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 23.)
- Haški sud: Presuda Radovanu Karadžiću. [Hágai bíróság: Ítélet Radovanu Karadžićról.] *Vreme – Vesti*, 2016. március 24. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1379535> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 23.)
- Ilić, T.: Nepobedivi u pravičnosti: U Tekerišu obeležena 105. godišnjica Cerske bitke! *Kurir*, 2019. augusztus 19. <https://www.kurir.rs/vesti/srbija/3305702/nepobedivi-u-pravicnosti-u-tekerisu-obelezena-105-godisnjica-cerske-bitke> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 25.)
- Jansen, Stef: Čeznja u medjувremenu. „Normalan život” i država u jednom sarajevskom naselju. Beograd: Biblioteka XX vek, 2020.
- Matica hrvatska: Izjava Matice hrvatske o prisvajanju hrvatske knjižne baštine u izdanjima Matice srpske. *Vijenac*, 684. 2020. május 21. <https://www.matica.hr/vijenac/684/izjava-matice-hrvatske-o-prisvajanju-hrvatske-knjizevne-bastine-u-izdanjima-matice-srpske-30381/> (Letöltés ideje: 2020. június 22.)
- Miladinović, Ivan (ur.): Jedna majka radja tri nacije. Kako je Titova Jugoslavija postala poligon za stvaranje novih naroda. *Specijalni dodatak Novosti*, 2020. június 29.

- Miladinović, Zorica: Osudjeni ratni zločinac general Lazarević na čelu zvanične parade. *Danas*, 2019. augusztus 24. <https://www.danas.rs/drustvo/osudjeni-ratni-zlocinac-general-lazarevic-na-celu-zvanicne-parade/> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 24.)
- Nastavlja se bestidno svojatanje i kroatizacija Nikole Tesle. https://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2020&mm=05&dd=08&nav_id=1681971 (Letöltés ideje: 2020. június 22.)
- Otkriven spomenik Tiboru Cerni heroju sa Košara. *Politika*, 2017. június 14. <http://www.politika.rs/sr/clanak/382877/Otkriven-spomenik-Tiboru-Cerni-heroju-sa-Kosara> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 20.)
- Pesma posvećena najboljim srpskim sinovima: „Junaci sa Košara”. *Vidovdan*, 2018. január 26. <https://vidovdan.org/istorija/pesma-posvecena-najboljim-srpskim-sinovima-junaci-sa-kosara/> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 20.)
- Popović: Srpski narod je ponosan i slobodan. *Besmrtni puk*, 2019. május 9. <http://www.besmrtnipuk.rs/popovic-srpski-narod-je-ponosan-i-slobodan/> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 23.)
- Prava istina o filmu koji su Albanci emitovali u kom je sva srpska istorija i imovina albanska, ali su je Srbi ukrali! *Nasi u svetu*, 2020. június 3. <https://www.nasiusvetu.com/izdvajamo/101353/prava-istina-o-filmu-koji-su-albanci-emitovali-film-u-kom-je-sva-srpska-istorija-i-imovina-albanska-ali-su-je-srbi-ukrali-foto-video/> (Letöltés ideje: 2020. június 20.)
- Представяне на книгата „За официалния език на Република Северна Македония”. 2020. május 7. www.bas.bg/2020/05/представяне-на-книгата-за-а-официални/ (Letöltés ideje: 2020. június 20.)
- Šajn, Željko: Lingvistički rat Skoplja i Sofije. *Politika*, 2020. május 31.
- SANU reaguje na tvrdje da je Milutin Milanović 'hrvatski znanstvenik'. *Politika*, 2020. június 6. <http://www.politika.rs/sr/clanak/456228/SANU-reaguje-na-tvrdnje-da-je-Milutin-Milankovic-hrvatski-znanstvenik> (Letöltés ideje: 2020. június 22.)
- Sećanje akademije povodom 20 godina bitke na Košarama; Vučić: Vi se najbolji deo Srbija. *Blic*, 2019. június 14. <https://www.blic.rs/vesti/politika/secanje-akademija-povodom-20-godina-od-bitke-na-kosarama-vucic-vi-ste-najbolji-deo/3htzj8e> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 20.)
- Srbski pravoslavni pojci Vila sa Kosara. *Youtube*, 2017. július 8. <https://www.youtube.com/watch?v=a0ubj16-VLI> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 20.)
- Stručnjak iz Sofije uputio otvorenu pretnju Makedoniji: Ako ne prihvatite bugarske korene jezika koga su veštački stvorili Srbi, ostaćete pred vratuma EU! *Novosti.rs*, 2020. május 25. <https://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:866869-Strucnjak-iz-Sofije-uputio-OTVORENU-PRETNJU-Makedo->

niji-Ako-ne-prihvatite-bugarske-korene-JEZIKA-koga-su-vestacki-STVORILI-SRBI-ostacete-PRED-VRATIMA-EU (Letöltés ideje: 2020. május 25.)

Subotić, Milan: Izmišljanje tradicije: primeri „Georgijevske lente” i „Besmrtnog puka. In: Subotić, Milan: *Napred u prošlost. Studije o politici istorije u Poljskoj, Ukrajini i Rusiji*. Beograd: Fabrika knjiga, 2019.

Torbica: odbrana sarajevsko-romanijske regije podvig i herojski čin. *Srna*, 2019. június 16. <http://www.srna.rs/novosti1/700424/torbica-odbrana-sarajevsko-romanijske-regije-podvig-i-herojski-cin.htm> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 22.)

U Beogradu održan moleban i skup podrške sveštenstvu SPC u Crnoj Gori. *Radio Slobodna Evropa*, 2020. május 14. <https://www.slobodnaevropa.org/a/30612303.html> (Letöltés ideje: 2020. június 6.)

Vlasti Makedonije sistematski kradju i uništavaju srpsku baštinu: ne smeta im NDH, smetaju im Nemanjići i sprski ratnici. *Kurir*, 2020. május 9.

VJEKOSLAV PERICA*

Oszd meg és sajnáld!

A balkáni egyházak és nemzetek megbékélésének gyakorlatai 2019 és 2021 között

Ritkán történik meg az a történelem során úgy, ahogyan az utóbbi két esztendőben: a szerb és a horvát elitek oly szép szavakkal kommunikáltak egymással. Az itteni nemzetek és vallások szimbolikus megbékélését 2019 elején a korábban egymással haragban lévő szerb pravoszlávság és a horvát katolicizmus klerikális elitjei kezdték el serkenteni. Ám emlékeztessünk arra, hogy ezek ugyanazok a püspökök, akik 1984-ben, a szarajevói olimpiai évében még egymással szemben, ellen-megemlékezéseket tartottak Jasenovácon és Marija Bistricán. A horvát katolicizmus akkor saját győzelmét ünnepelte „a horvát kereszténység 13 évszázadának” évfordulóján, a szerb pátriárka pedig Jasenovácon a szerbek ellen ott elkövetett usztasa bűnökre emlékeztetett, azzal az üzenettel, hogy „meg kell bocsátanunk, de nem fogunk felejteni”. Kérdés, van-e értelme felvetni, hogy ha akkor a pápa az összes horvát püspökkel együtt letérdel Jasenovácon, megbocsátást kér és a békére hív fel, akkor vajon elkerülhető lett volna-e a háború? Ez nehezen elképzelhető. A vallások, különösen a nagy egyházi szervezetek – amelyek ez esetben államegyházi monopóliummal is bírnak – ambivalens társadalmi erők, amelyeknek a provokálás és a konfliktusok elmélyítése összességében jobban megy, mint a helyzetmegoldás, akármennyire is igyekeznek az ilyen értékelés ellen a liberális hívők azokban az esetekben reklamálni, ha az egyházak mégis sikerrel járnak a béketeremtésben.² Ha a Balkánon a megbékélés folyamatát mondjuk a mennoniták, a kvékerek vagy a buddhisták vezetnék, sokkal nagyobb lenne az esély a sikerre.

* A szerző horvát–amerikai történész, a balkáni vallások, egyházak kutatója, horvát és amerikai egyetemek professzora, jelentős a közírói munkássága is. E-mail: vic.perica@gmail.com

¹ A tanulmány eredeti címe: *Zavadi pa zažali. Vježbanje pomirenja balkanskih vjera i naroda, 2019–2021*. Az írás egy később megjelenő tanulmánykötet számára készült, elsőként magyarul közöljük.

² Appleby, R. Scott: *The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2000.

A nagy egyházak megtörik a jeget

Mégis, a legnagyobb egyházak lépései felkeltették a béketeremtők lelkesedését. A horvátországi Požegában 2019. január 17-én a horvát püspökök és a szerb püspökök a békéért és a kereszténység egységéért imádkoztak. Ebből az alkalomból történelmi sajtónyilatkozatot adtak ki, amelyben többek közt a következők állnak:

„Mélyen sajnáljuk bármely nemzet, egyház ártatlan áldozatait, továbbá azokat, akik politikai okokból váltak azzá a közelmúltban, és imádkozunk azért, hogy a megbocsátás révén mindegyikük nagyobb legyen az elkövetett gonoszánál, amely megalázott bennünket... Tudatában vagyunk annak, hogy egymás megvádolásával, a történelmi igazság manipulálásával, a háborús események napi politikai célokra való fölhasználásával, a szitkozódásokkal és mások megalázásával, mert egy meghatározott nemzethez vagy egyházhoz tartoznak, a múlt rabjai maradunk és vesztesek a jelenben... hogy a bosszúálló gondolatok és a gyűlölet érzése nélkül tiszta emlékezettel őrizzük ártatlan áldozataink emlékét, gyógyítsuk a megsebzett lelkeket, segítsük elő az egyének és a nemzetek közti bizalmat és megértést... ”³

A közleményben a püspökök szorgalmazták, hogy tudományosan kutassák és adatokkal igazolják az igazságot a II. világháború és a Horvátországban 1991 és 1995 közt zajló háború áldozatairól, hogy megszűnjön a licitálás az elesettek számáról, és hogy az áldozatok visszakaphassák méltóságukat.⁴

A mérsékelt szerb és horvát püspökök személyes találkozásai során évek alatt készítették elő ezt a fordulatot. A požegai Dr. Antun Škorčević és a pakraci pravoszláv püspök, Jovan (Ćilibrk) vezette a két szomszédos püspökséget a két ország határának közelében, elindították és megszervezték a požegai találkozót. Porfirije Perić, a zágrábi-ljubljanoi metropolita⁵ pedig azon dolgozott a kanonokokkal együtt, hogy Horvátországban csökkenjen az ellenségeskedés a szerbekkel szemben. A dubrovnikai katolikus püspök, Mate Uzinić és a hercegovinai pravoszláv püspök, Grigorije Durić a háború utáni, egyházak közti párbeszéd és a megbékélés úttörőiként váltak ismertté. Az említett Škorčević a Horvátországi Püspöki Konferencia titkáráként az első horvát püspökök közé tartozott, akik nyíltan és egyértelműen elítélték a horvátországi szerbek elleni relatíve gyakori fizikai támadásokat. Miután 2019-ben Kninben szégyenteljes módon megtámadták az ottani

³ Episkopi i biskupi zajedno protiv nacionalnih podjela i mržnje. [Az episzópok és a püspökök együtt a nemzeti megosztottság és a gyűlölet ellen.] *Novosti*, 2019. január 17. <https://www.portalnovosti.com/episkopi-i-biskupi-zajedno-protiv-nacionalnih-podjela-i-mrznje>.

⁴ Perica, Vjekoslav: Pomirenje i posljednji dani. [A megbékélés és az utolsó napok.] *Peščanik*, 2019. február 13. <https://pescanik.net/pomirenje-i-posljednji-dani/>

⁵ 2021. február 18-án öt választották meg a Szerb Pravoszláv Egyház pátriárkájának. (*A ford. megj.*)

szerbeket, csak azért, mert egy nemzetközi labdarúgó mérkőzést nézve a helyi kávézóban a szerbiai egyesületnek szurkoltak, Škvorčević püspök a templomban hirdetett ígét, illetve a médiában a következő véleményét hangoztatta, aminek aztán a külföldi katolikus sajtóban kapott nagy teret:

„Elfogadhatatlan a horvát hazafiságnak a gyűlölet és az erőszak ideológiájává való átforgalmazása. A horvát hazafiság olyan értékrendszer, amely az evangélium elveit foglalja magában. Ha valaki egy más nemzetiség tagjait gyűlöli és erőszakot követ el rajtuk, megsérti a kereszténység örökségét, és az Isten emberiségre vonatkozó tervei ellen cselekszik.”⁶

Škvorčević elhatárolódott azoktól is, akik a nemzetek közti összetűzéseket saját politikai céljaikra használják fel, álságosan nagy jelentőséget tulajdonítva az általános és állandó gyűlöletnek, amikor a tapasztalható incidensek révén fenntartják az emberek közti bizalmatlanságot, ami pedig hosszútávon a társadalomban nagyobb problémákat okoz, mint az alkalmankénti elszigetelt esetek.

A jasenováci megemlékezés és egyéb béketeremtő összejövetelek

Minden év májusában különösen nagy a zaj az emlékezés balkáni arénájában. Ekortájt egymásnak feszülnek a bleiburgi és jasenováci szimbólumok, rituálék és üzenetek, a két ellenmítosz, amelyeket a hidegháborús antijugoszláv emigrációban komponáltak meg. Megemlékeznek a jasenováci tábor foglyainak kitöréséről, majd nem sokkal később az usztasa katonaság lemészárlásáról Bleiburgban.⁷ A 2019-es „békeévben”, köszönhetően az Ausztriai Katolikus Egyház és az Európai Unió fellépésének, Bleiburgban elmaradt a korábban évente megrendezett usztasa revizionista ceremónia. Ugyanakkor Jasenovácson az egyik legjelentősebb multikonfeszionális

⁶ Croatian bishop condemns outbreak of “unacceptable” anti-Serb violence. *Novena*, 29, 08. 2019. augusztus 29.

⁷ 1945 májusának elején az ausztriai Bleiburgban, mely közvetlenül az osztrák–szlovén határ mellett fekszik, brit egységeknek adták meg magukat a náci Németország egykori szövetséges katonái, illetve civilek. A britek azonban visszaadták őket Tito partizánjainak. Hetekig-hónapokig tartó leszámolás során a legtöbbször Szlovénia területén végeztek, a nemzetközileg elismert adatok szerint 70 és 80 ezer áldozata volt az esetnek, így 45 ezer horvát, 4 ezer muzulmán, 8–10 ezer szlovén, 2 ezer szerb és montenegrói csetnik. A számok, a becslések azonban nagyon eltérőek, hiszen ennél jóval többen menekültek, majd a britek nyomására tértek vissza a keresztúton avagy a halál útján, ahogyan később elnevezték. Különösen nehéz megbecsülni a civil áldozatok számát, akik a katonákkal egy menetben menekültek, majd kényszerültek visszaindulni. Az esemény a 20. századi horvát történelem legtraumatikusabb eseményének számít, jóval több áldozata volt, mint az 1991 és 1995 között zajló horvátországi háborúnak. (*A ford. megj.*)

megemlékezés zajlott le. 2019. május 2-án az emlékhelyen a régió legnagyobb egyházai jelentek meg. A Szabad Európa Rádió balkáni regionális adójának tudósítása szerint „a négy nagy vallási közösség képviselői – a zsidók, pravoszlávok, katolikusok és muzulmánok – a megemlékezésen a jasenováci emlékmű kriptájában megadták a tiszteletet a holokauszt hatmillió zsidó áldozatának”, felhasználva az alkalmat arra is, hogy elítéljenek minden jelen és jövőbeli erőszakot, amelyeket a kizárólagosságra törekvő, „extrém ideológiák” nevében követnek el”, és „a megbékélésre, a megbocsátásra és a jövő felé fordulásra” hívtak fel.⁸

A zágrábi rabbi, Kotel Da-den imája után Aleksandar Cvjetković, a Bet-Izrael Zsidó hitközösség elnöke elmondta, hogy „Európa-szerte halottak millióinak csak egy bűne volt – másokként jelölték meg őket”, és megemlítette – ahogyan arról a horvát állami hírügynökség, a HINA tudósított – az azokra a zsidókra való állandó emlékezés fontosságát is, akik a háború sújtotta Európában a fegyveres ellenállás tagjai voltak.⁹ A rendezvény elején egyébként a Bet Israel Zsidó hitközösség által alapított Hugo Kon Általános iskola és a požegai Katolikus Általános Iskola tanulói hat gyertyát gyújtottak a holokausztban megölt hatmillió zsidó emlékére, és a Jasenovácon megölt zsidók névsorát olvasták fel. Fellépett a zágrábi zsinagóga énekkara is, a Horvát Rádió-Televízió pedig az egész megemlékezést élőben közvetítette.

Ezen a megemlékezésen felszólalt minden jelenlévő egyházi közösség képviselője. Így a Szerb Pravoszláv Egyház részéről a zágrábi-ljubljana-i Porfirije a megbánás útjára hívott mindenkit, a tömegsírok felkeresésére, „ahol mindnyájunknak azt kell mondanunk, hogy »bocsáss meg, és legyen neked könnyű a föld«”. A horvát katolikus püspöki konferencia titkára, Škvorčević pedig azt hangsúlyozta Jasenovácon, hogy „itt nincs helye semmiféle bosszúálló szónak, a gyűlölet kimutatásának és az áldozatok számával való manipulációnak, mert az azt jelentené, hogy a bűntetteket kiváltó gonosz fogságában vagyunk, nem pedig a lélekében – a bűntudatot, a megbocsátást, a könyörületet, a megbékélést kell kimutatnunk”.¹⁰ Végezetül a muzulmánok képviselője, a horvátországi Iszlám Közösség mesihátjának¹¹ elnöke, Hasanović efendi is beszélt: „Igazságos Isten, kérünk, hogy az erőszakoskodóktól vedd el kardjukat, a gyengéknek meg ajándékozd az igazságba és

⁸ Katolici i pravoslavni zajedno u Jasenovcu. [A katolikusok és a pravoszlávok együtt Jasenovácon.] *Radio Slobodna Evropa*, 2019. május 2. <https://www.slobodnaevropa.org/a/jasenovac-prastanje/29916904.html>

⁹ Židovski Bet Israel s vjerskim zajednicama obilježio Dan sjećanja na holokaust. [A zsidó Bet Israel a vallási közösségekkel megtartotta a Holokausztra való emlékezés napját.] *HINA*, 2. maj/svibanj 2019. <https://hr.n1info.com/vijesti/a399141-zidovski-bet-israel-s-vjerskim-zajednicama-obiljezio-dan-sjecanja-na-holokaust/>

¹⁰ Katolici..., 2019.

¹¹ A mesihat a tartományi jellegű iszlám közösség vezetőségének neve. A horvátországi a bosznia-hercegovinainak a része. (*A ford. megj.*)

az igazságosságba vetett hit erejét. Bocsáss meg nekünk, és taníts bennünket arra, hogy mi is megbocsássunk másoknak. Istenünk, kérünk, hogy a fájdalom remény-nyé váljon, a bosszú igazsággá, a könny imává, hogy soha senkivel sehol se történ-jék meg Jasenovac és ennek a világnak egyetlen bünténye sem.”¹²

Egy évvel később Jasenovácra érkezett Giorgio Lingua érsek, a horvátországi pápai nuncius. A megbékélés szempontjából igen jelentős eseményt a horvátországi katolikus egyház azzal tette tönkre, hogy Alojzije Stepinac¹³ szentté avatásának reklámozására használta fel, továbbá a „minden totalitárius rezsim” – értsd: első-sorban a kommunizmus – elítélésén alapuló ideológia eladására. Giorgio Lingua érsek kétnapos látogatását a požegei püspökségben 2020. október 14-én kezdte meg Jasenovácba érkezésével, ahol Antun Škvorčević požegei püspökkel és a par-kaci-szlavóniai Jovan püspökkel találkozott. Škvorčević püspök kihangsúlyozta, hogy Jasenováccon még ma is nyomasztja az embereket az erőszak és a gyilkossá-gok súlya, amelyeket ártatlanok ellen követtek el, és – mint mondta – ezt Alojzije Stepinac már 1943-ban a gyilkosok okozta szégyenfoltnak, Horvátország legna-gyobb szerencsétlenségének nevezett. Ám azt elfelejtette megemlíteni, hogy Stepi-nac a nyilatkozata után még két évvel később is együttműködött a gyilkosokkal, és a legnagyobb állami kitüntetést vette át tőlük.

Škvorčević megkérte a nunciust, köszönje meg Ferenc pápának azt, hogy *Fra-telli tutti* című új enciklikájában emlékeztetett arra, a horvát püspökök 1995-ben – a II. világháború lezárásának fél évszázados évfordulója kapcsán – hangsúlyoz-ták: minden ártatlan áldozat emlékének tisztelettel tartozunk, és nem lehet köztük különbséget tenni faji, nemzeti, vallási és párhovatarozás alapján sem.

A püspök és külön a nuncius érsek is üdvözölték Jovan püspököt, aki „az em-lített evangéliumi törekvéseket testvéri módon támogatja, és együttműködik ve-lünk”, a nuncius pedig hangsúlyozta azt is, hogy „Jovan püspök jelenléte, továbbá a plébánosok, a plébániák és a kolostorokban élő apácák jó viszonya a remény jelei, hogy nemcsak építkezni, de élni is lehet egy olyan közösségben, amely kü-lönösen Jézus Krisztusban, a halál legyőzőjében való hiten alapszik”. A nuncius meglátogatta a Szent jasenováci mártírok pravoszláv templomát és az ottani ko-lostort is, kiemelve, hogy nem ítélni jött, hanem „imádkozni, térdre ereszkedni, azokkal sírni, akik sírtak, türtek és Istenhez fohászokdtek... Azért jöttem ide, mert egy másfajta világ valósággá válhat, ha mindenki hozzájárul, ha minden egyén,

¹² Katolici..., 2019.[ua]

¹³ Alojzije Stepinac bíboros 1937-ban lett Zágráb érseke. 1941-ben előbb támogatta az usztasa államot, annak vezetőjét, Ante Pavelićot, de a faji, vallási és etnikai üldözések miatt részben szembefordult a rezsimmel. A II. világháború után a titói hatalom háborús bűnök miatt ítélte meg, végül 1960-ban halt meg otthonába, házi őrizetben. Megítélése azóta is ellentmondásos: az izraeli kormány több alkalommal elutasította, hogy megkapja a Világ Igaza címet, Horvát-országban viszont valóságos szentté, nemzeti szimbólummá vált már a kommunista rendszer-ben is, 1990 után pedig elsősorban az usztasa mozgalom tartja pozitív személyiségnek. 1998-ban János Pál pápa avatta boldoggá, de szentté avatása máig problematikus. (*A ford. megj.*)

a lehetőségeihez képest, megbocsát...“ Jovan pedig arra helyezte a hangsúlyt, hogy a könyörületességnek kell uralkodnia az emberiségen, „különösen népeink és egyházaink fölött, amelyek most ezen az egykor szörnyű helyen találkoznak, ám amely Krisztus második eljövételével a feltámadás és a könyörület helye lesz.”¹⁴

2020 februárjában Zágrábban tartották meg a katolikus–muzulmán nemzetközi találkozót, amelyet a Horvát Köztársaság Európai Unió elnökségének a programjaként szerveztek meg. Az egyházak közti és multietnikus dialógus kétnapos konferenciáját „Emberi testvériség – a béke és stabilitás alapja a világban” címmel a horvátországi Iszlám Közösség mesihatja, a Muzulmán Világ Ligája (Rabit) és a Horvát Püspökség szervezte. Ezzel Horvátország a vallási pluralizmus és tolerancia országaként kívánta magát megmutatni. A megnyitóra eljöttek a horvátországi Szerb Pravoszláv Egyház és a Zsidó Közösség képviselői is, de nem vettek részt a konferencia hivatalos részén. A programból kiemelhetnénk az antiszemitizmus, az iszlamofóbia és vallási szélsőségeség minden formája elleni üzenetet.¹⁵

A vallás nevében elkövetett mindenféle erőszak elítéléséről szóló okmányt aláírták a legfelsőbb katolikus és iszlám tekintélyek, és ez azt tanúsítja, hogy a nagy egyházak Isten nevében igyekeznek elhatárolódni a vallási szélsőségesektől és a terrorizmustól, amelyek a vallásokat a modern világban elhiteltelenítik, és amelyek a kommunista rezsimek összeomlása után sosem látott módon oly befolyásossá váltak a modern világban.

Megbékélés Kninben és Vukováron

2020 második felében a hívők és a nemzetek közti szimbolikus megbékélésnek a horvát állami vezetők új lendületet adtak. A választási győzelem hullámain Andrej Plenković, az új horvát kormányfő és a legnagyobb horvát párt elnöke egy új, mérsékelt, „európai” Horvát Demokratikus Közösséget¹⁶ igyekszik létrehozni. Élvezi az EU és a Vatikán támogatását, de a horvátországi szerbek nélkül nem lenne sikeres. Plenković megváltoztatta az évente Kninben megtartott győzelmi parádé imidzsét is, amelyen az 1995-ös „Vihar” nevezetű katonai-rendőrségi akció

¹⁴ Uo.

¹⁵ DIJALOG MUSLIMANA I KRŠĆANA: SKUP „LJUDSKO BRATSTVO - TEMELJ SIGURNOSTI I MIRU U SVIJETU” Međunarodna konferencija u Zagrebu u ozačju dvaju dokumenata - iz Abu Dhabija i Mekke. [A muzulmánok és a keresztények dialógusa: „Az emberi testvériség – a biztonság és a béke alapja a világban”. Nemzetközi konferencia Zágrábban, két dokumentum alapján, amelyek Abu Dhabiból és Mekkából származnak. HINA, 2020. április 4. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/skup-ljudsko-bratstvo-temelj-sigurnosti-i-miru-u-svijetu-medunarodna-konferencija-u-zagrebu-u-ozracju-dvaju-dokumenata-iz-abu-dhabija-i-mekke-9935002>

¹⁶ Horvátul: Hrvatska Demokratska Zajednica. A jobboldali, nacionalista párt alapító elnöke Franjo Tuđman, a független Horvátország első elnöke volt. (A ford. megj.)

győzelmét és a szerb szeparatista mozgalom legyőzését ünnepelték. Most ez a háború végére való emlékezés és minden ártatlan áldozat előtti tisztelgés helyévé válik. Ezzel legyőzték a szélsőjobboldal horvát nacionalistáit is, akik Kninben masíroztak és provokáltak. A kormányfő baráti üzenetet küldött a horvátországi szerbeknek és a szerbiai hatalmon lévőknek is, miután utóbbiak a korábbi knini ünnepségeket jellemző provokatív horvát győzelmi hivalkodásra panaszkodtak. „Kötelezően meg kell hajolnunk minden ártatlan áldozat emléke előtt, legyen az horvát, szerb vagy bármely más nemzetiség tagja” – emelte ki ebből az alkalomból Plenković kormányfő. A megemlékezésen az első sorban – a „Vihar” óta először – ott ült a horvátországi szerbek politikai képviselője, Boris Milošević, a szabor eddigi képviselője és a Szerb Nemzeti Tanács elnöke, aki most a horvát kormány négy alelnökének egyike. Majd 2020. augusztus 25-én a horvát államvezetés Zoran Milanović köztársasági elnökkel, illetve Tomo Medved és Boris Milošević kormányfő-helyettesekkel az élen részt vett a Knin melletti Gruboriban a szerb civil áldozatokra történő megemlékezésen. Plenković kormányfő pedig 2020. szeptember 27-én katonai tiszteletadás mellett koszorút helyezett el kilenc szerb civil emlékművénel, akiket a „Vihar” után másfél hónappal, 1995-ben öltek meg Varivodában, Šibenik körzetében. „Mint a horvát kormány elnöke, mély gyászomat fejezem ki emiatt, és a kormány nevében részvétemet nyilvánítom azok családjának, akiknek az életét a horvát állam sajnos nem tudta megvédeni” – mondta Plenković a megemlékezésen.¹⁷

Még egy lépéssel tovább mentek novemberben Vukováron, amikor a szerb–horvát háború első nagy csatájára emlékeztek. Boris Milošević ekkor ezt nyilatkozta a médiának: „Jövetellemmel szeretnék meghajolni az összes vukovári áldozat előtt, és a megbékélés üzenetét küldeni. Örök emlékezet¹⁸ az ártatlan vukovári áldozatoknak!” Vukováriban más-más helyeken megemlékezéseket szerveztek a baloldali horvát pártok és az emberjogi szervezetek. Ezek emlékeztettek azokra a szerb civilekre is, akiket megkínóztak, kivégeztek és a Dunába dobtak Vukovárnál. Továbbá különösen fontos volt szerb részről az a kommemoráció, amit a vukovári horvát áldozatoknak szentelt Belgrádban a „Nők feketében” elnevezésű, közismert béke- és emberjogi mozgalom.

A leglátványosabb lépést a vukovári megemlékezésen saját kezdeményezésére Veran Matic tett meg. A közismert békeaktivista, belgrádi újságíró Szerbia elnökének különleges küldöttként az eltűnt személyek felkutatásáért és a Horvátországgal való kapcsolatok normalizációjáért felel. Matic egyébként részt vett az összes

¹⁷ Croatia Commemorates Wartime Massacre of Serb Civilians in Varivode. *Balkan Insight*, 2020. szeptember 28.

<https://balkaninsight.com/2020/09/28/croatia-commemorates-wartime-massacre-of-serb-civilians-in-varivode/>

¹⁸ Boris Milošević itt a pravoszlávok által használt archaikus „vječnaja pamjat” kifejezést használta. (*A ford. megj.*)

megemlékezésen Knintől Gruboron át Varivodáig, Vukováriban pedig még tovább ment. Willy Brandt történelmi mintáját követve, amikor a német kancellár a varsói gettóban letérdepelt (*genuflectio* vagy *Kniefall*), így fejezve ki megrendülését a németeknek a zsidók ellen elkövetett bűnei miatt, Veran Matic is letérdepelt az emlékmű előtt, amit azoknak a horvát foglyoknak és civileknek emeltek, akiket a szerb erők és a Jugoszláv Néphadsereg tagjai végeztek ki Vukovár eleste után. Lépését Szerbiában és Horvátországban mindenütt üdvözölték a békepártiak, míg a nacionalisták támadták. Matic *genuflectiója* valóban látványos és példa nélküli lépés volt; Willy Brandt jelent meg a balkáni gettóban. Mivel Matic a szerb elnök képviseletében lépett fel, a köztársasági elnökök esetében megállapíthatjuk a folyamatosságot is a béketörekvések terén, amiben korábban Ivo Josipović és Boris Tadić vettek részt.¹⁹

De milyen is volt ezeknek a jelképes lépéseknek a hatása Vukováron, ahol 1991 óta nem szűnt meg a gyűlölködés és a nemzetiségek közti konfliktusok sem? Pár héttel később huligánok támadtak a helyi szerbekre a városban. A jobboldali politikusok továbbra is fegyverként használják a gyűlöletet, a szerb írásmód, a cirill írásmód sehogy sem tudja kiharcolni az egyenrangúságát a latinnal, a fociklubok horvát és szerb szurkolói továbbra is összetűznek egymással, a helyi iskolákban pedig éppen úgy jelen van a szegregáció, mint az amerikai Délen Martin Luther King mozgalma előtt. Mégis, a horvátországi szerbek képviselője, Milorad Pupovac 2021 februárjának végén, amikor ellátogatott az épülő vukovári Szerb Otthonhoz, úgy értékelte, hogy összességében az előző fél évben némiképp javult a helyzet, mert az incidensek intenzitása és gyakorisága csökkent.

Vajon eljön-e Ferenc pápa Jasenovácra?

A pápának a remélt szerbiai látogatása mellett talán sor kerülhetne egy közös katolikus–pravoszláv megemlékezésre is Jasenováccon. Egyesek erről azt gondolják, hogy ez a régi szerb nacionalista ötletek megvalósulása lenne, mintha például a már szentté avatott Nikolaj Velimirović püspök ötlete, illetve elmélete valósulna meg, amely szerint a Vatikán részben felelős a vallási háborúért az usztasa népirtás motiválásával. Ez az elképzelés már a hidegháború óta közkeletű, a szerb emigráns körökben jött létre, Jugoszláviába pedig a Szerb Pravoszláv Egyház hozta be 1984-ben.

De aligha történnek majd úgy a dolgok, ahogyan azt a szerb nacionalisták elképzelik. Ha a pápa meglátogatja Jasenovácot, és a horvát püspökökkel együtt térdepel le, az az emberek, a nemzetek és a hívők közti megbékélés célját szolgálja, nem pedig az egyik nacionalizmusnak a másik feletti győzelmét bizonyítaná.

¹⁹ Ivo Josipović 2010 és 2015 közt volt Horvátország elnöke, míg Boris Tadić Szerbiáé 2004 és 2012 közt. (*A ford. megj.*)

A római katolikus egyház feje mellett ott lehetne a szerb pátriárka is a püspökökkel, és az ő *genuflectió*juk ugyanúgy elvárható és magától értetődő.

Vajon a pápa a balkáni háborúk összes ártatlan áldozatát gyászolni fogja? Megemlíti a szerbek és a Szerb Pravoszláv Egyház szenvedéseit a Független Horvát Államban, elítéli a büntetteket, és megkapja-e az említett pátriárkától az 1984-ben felkínált megbocsátást? A közelmúltbeli kommemorációk és a megbékélést jelző találkozók után, melyeket Požegától kezdve Kninen át Vukovárig megtartottak, a pápa jasenováci látogatása megvalósítható. Ám előfordulhat, hogy a horvát püspökök azt fogják tőle kérni, hogy keresse fel Vukovárt is. Noha a pápának a város nem esne éppen útjába Jasenovac és Belgrád közt, de megfelelő logisztikával akár egy napon is megszervezhető lenne a két megemlékezés. A szerb pátriárkától és a püspököktől pedig Vukováron ugyanúgy elvárható volna az a szerep, ami a pápától és a horvát püspököktől Jasenovácon. Mégis, vajon Stepinac kanonizációja megzavarhatja-e ezt a tervet?

A Stepinac körüli összetűzések elhatalmasodása

Alojzije Stepinac kardinális kanonizálásának eljárása 1980-ban indult el az országban, majd később az emigrációban is. Jelenleg boldogként a szentté avatási folyamatát szüneteltetik Ferenc pápa döntése nyomán, ami sokakat felháborított a horvát kléruson belül. A szerb elnök pedig azzal büszkélkedik, hogy erre Ferenc pápát a nemrég elhunyt szerb pátriárka, Irinej beszélte rá, mert a pápa őt vele egyenrangú egyházi tekintélynek és személyes barátjának tekintette. Mintha megismétlődne a történelem, a Szerb Pravoszláv Egyház (SZPE) ismét blokkolja a katolikusok konkordátumát, mint már egyszer, 1937-ben megtette. Akárhogyan is, a szerb egyháztól senki sem vitatja el az uztaskák büntetteinek felidézését, és az ezekben részt vevő katolikus klérus tagjainak elítélését, ám sok szempontból okosabban tenné az SZPE, ha nem avatkozna be más egyházak belügyeibe, így a katolikus egyház szentjeinek kongregációjába sem. Mert mindez már többszörösen elvtelen és átgondolatlan ötletnek tűnik. Először is, az SZPE saját szuverenitását, autokefál voltát szentnek tartja, nem akarja, hogy mások beavatkozzanak a dolgaiba, és ebbe beletartozik az egyházi és a nemzeti érdekek összekapcsolása is – ami, röviden, a *szentszávaiság*.²⁰ Így aztán tisztességes lenne elismerni más egyházak szuverenitását és érdekeit is, főképpen, ha az etnovallásos nacionalista kollégákról van szó.

²⁰ Szerbül *svetoslavlje*. A Szent Száva (Sveti Sava) nevéből eredő fogalom a pravoszláv kereszténység szerb verziója, amelynek erős nacionalista konnotációja van. Szent Száva szerb herceg, irodalmár volt, nem mellesleg a független Szerb Pravoszláv Egyház első archiepiskópja (érseke).

Továbbá Irinej pátriárka²¹ – ahogyan elődje is az SZPE trónján – azt várta el, hogy a katolikusok kérjenek elnézést a szerb egyháztól az usztasa büntettek miatt, miközben a Stepinacról szóló 2014-es levelében, de később sem kért elnézést Ferenc pápától (akitől ő viszont szívességet várt el) a Vatikán ellen régóta folytatott, túlzó és főképpen megalapozatlan kampányért. A Vatikánról ugyanis a szerb nacionalisták azt állítják, hogy felhergelte a Független Horvát Állam usztasáit a szerbek elleni népirtásra, és ebben a csomagban található a horvátok kollektív népirtó hajlamáról szóló tézis is, ti. hogy a horvátok azért gonosztevők, mert katolikusok.

Továbbá a szerb egyház a horvát katolicizmusnak felrója a horvát etnikumú politikai szentekre vonatkozó konstrukciót is, akiből egyébként összesen négy van. Miközben a 76 szerb szent közül az SZPE sokakat politikai funkcióik miatt kanonizált, nem pedig a keresztény élethez való hozzájárulásuk miatt – mint például szinte az összes szerb uralkodót. Szerb szent és kanonizált lett nemrégiben két ismert antiökumenikus, bizonyítottan antikatolikus teológus, Nikolaj Velimirović (2003) és Justin Popović (2010) is, akikért a Vatikán bizonyosan nem lelkesedik. Hogy Jovan Dučićot, az emigráns költőt és diplomatát ne is említsük, az extrém nacionalistát, aki gyűlölte a horvátokat és a katolikus egyházat, és akinek maradványait 2000-ben vitték haza Amerikából Szerbiába. Dučićot azóta is a szentté avatandók egyikeként tartják számon, amikor pedig a tetemét hazahozták, a Szerb Pravoszláv Egyház és Vojislav Koštunica rezsimje egyházi és állami tiszteletadások és megemlékezések sorát szervezte meg. Nemrégiben kérvény érkezett a 2020 végén elhunyt Amfilohije Radović püspök kanonizálására is, akit a világ közvéleménye is háborús uszítóként ismer, s aki a nyolcvanas évektől kezdve a szerb nacionalista politikai mozgalmakba és a háborúba is belekeveredett. Amfilohije vladika sokkal szorosabb kapcsolatban állt a kilencvenes évek szerb háborús bűnöseivel, mint Stepinac az usztasákkal. Végezetül, noha Stepinac és a katolikus klérus többsége a II. világháború alatt támogatta a Független Horvát Államot, Stepinacról sem alkotható meg a háborús bűnös és náci párti együttműködő olyan profilja, mint Milan Nedčićről, Dimitrije Ljotićról és Draža Mihailovićról,²² akik ma a szerb nacionalisták számára nagy hazafiak, és akiknek a rehabilitációját a szerb egyház is támogatja. Röviden, a horvát katolicizmus Stepinac kanonizációjától nem fog elállni, a Vatikán pedig kanonizálni fogja a kommunizmus elleni harcban betöltött szolgálataiért, miképpen megtették azokkal az egyházi személyekkel is, akik így küzdöttek

²¹ Az 1930-ban született Miroslav Gavrilović 2010-től haláláig, 2020-g volt Irinej néven a Szerb Pravoszláv Egyház legfelsőbb vezetője. (*A ford. megj.*)

²² A II. világháború alatt Milan Nedić a szerb bábkormányt vezette, majd a bírósági tárgyalása előtt öngyilkos lett. Dimitrije Ljotić szerb fasiszta politikus kollaboráns szerb (szabad)csapatokat vezetett, és autóbalesetben hunyt el 1945-ben. Draža Mihailović a II. világháború alatt az ún. királyi hadsereget vezette, de inkább az olasz és a náci megszállókkal kollaboráló csetnikmozgalom irányítójaként híresült el, akit 1946-ban háborús bűnösnek ítélték halálra. Őt viszont 2015-ben rehabilitálta a szerbiai bíróság. (*A ford. megj.*)

Kelet-Európában a hidegháború alatt, vagy azokkal a papokkal, akiket a köztársaságiak halálra ítélték a spanyol polgárháborúban, mert a nacionalisták oldalán álltak, és aktívan harcoltak a demokratikus alapokkal bíró köztársaság ellen.²³

Ám jelenleg, azaz legalábbis az elkövetkező egy-két évben a kanonizációra nem fog sor kerülni Ferenc pápa miatt, aki úgy véli, hogy előbb a horvát katolicizmus és a szerb pravoszlávság közti megbékélés terén kell előrébb jutni ahhoz, hogy végül Stepinac kiérdemelje a szentséget, és nem fordítva. Más szóval, ha tényleg szent, és segített az áldozatoknak, Stepinac békítheti ki a horvátokat és a szerbeket. Ezért mondta nemrégiben a *Slobodna Dalmacijának* Giorgio Lingua horvát főpap, apostoli nuncius a következőket: „Ha valamelyik kanonizációnak a kockázata – az egység megvalósítása helyett – a még több összetűzés kialakulása, jobb nem sietni, s megvárni, amíg megérik rá az idő. (...) A Stepinac sírjánál való imádkozás után úgy érzem, a boldog által fel vagyok jogosítva arra, hogy a nevében kijelentsem: »Mondd meg a horvátoknak, ne törődjenek a szentté avatással. Boldogabb leszek, ha a saját szentségükkel foglalkoznak, semmint hogy engem avassanak szentté!«” A horvát lap elemzője ezek után leszögezte: „Ferenc pápa két felhatalmazott képviselője nem véletlenül üzeni szinte ugyanazt a türelmetlen horvátoknak valakinek a szentté avatása kapcsán: nem azok szentek, akiknek az erényeiről az emberek vitatkoznak, hanem akik egyesítik őket. Amíg a nacionalista szellemek a horvát klerusban és körülötte a Stepinac szentté avatása körüli eljárást a Szerb Pravoszláv Egyház szupremáciájára szűkítik, mert az megkérdőjelezi Stepinac történelmi érdemeit – addig a katolikus egyház első embere az ökumenikus párbeszédet és a szentté avatásra vonatkozó konszenzust sokkal többre tartja a sebélyes, haszonleső szenvedélyeknél.”²⁴

A muzulmán áldozatokra való emlékezés és Bosznia-Hercegovina sorsa

Husein Kavazović reis-I-ulema,²⁵ a régió legnagyobb muzulmán egyházi tekintélye a knini megemlékezés után egy különnyilatkozatban, amit hivatala bocsátott

²³ A köztársaság csak a saját támogatóira vonatkozóan ismerte el a demokratikus jogokat, jóval korábbra visszamenően pro és kontra terrorakciók és jogfosztások voltak mindkét részről. Lásd pl. Orwell Katalónia-könyvét és az új feldolgozásokat. (*A ford. megj.*)

²⁴ Krile, Davor: Analiza: hoće li Papa Franjo kardinala Stepinca proglasiti svetim? Teško. Zadnje izjave vatikanskih dužnosnika sve govore... [Ferenc pápa szentté fogja nyilvánítani Stepinac kardinálist? Nehezen. A legutóbbi hivatalos vatikáni nyilatkozók mindent elmondanak...]. *Slobodna Dalmacija*, 2021. január 26. <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/analiza-hoce-li-papa-franjo-kardinala-stepinca-proglasiti-svetim-tesko-zadnje-izjave-vatikanskih-duznosnika-sve-govore-1073524>

²⁵ Magyarul olykor nagymuftinak nevezik, e szövegben maradunk a bosznia-hercegovinai megnevezésnél, a *reis*nél (ejtsd: reisz). (*A ford. megj.*)

a média rendelkezésére, azt mondta, hogy követi „a szerb–horvát megbékélésre vonatkozó kezdeményezést”, és támogatja a pozitív gesztusokat és az összes áldozatnak a kegyeletadást. De úgy tartja, hogy mindennek nincs értelme addig, amíg a muzulmán áldozatoknak nem adják meg a tiszteletet, mert a konfliktusok e vidékeken ugyanúgy összekapcsolódnak, akár a nemzetek és a hitközösségek. Kiemelte, hogy a kilencvenes évek háborúiban a bosnyákok fizették a legnagyobb árat, és hogy Horvátország és Szerbia „a négyéves agresszió során, gyakran együttes erőfeszítéseket téve, megpróbálták felosztani Bosznia-Hercegovinát, és »etnikailag megtisztított«” területeiket hozzácsatolni saját nemzetállamaikhoz.”²⁶

A megbékélés szekuláris látásmódját adta meg 2021 elején a horvát nemzetiiségű Ivo Komšić, az egykori szarajevói polgármester és Bosznia-Hercegovina elnökségének volt tagja. Számára elérkezett a megbékélés ideje, ahogyan egykor a legismertebb európai és világtörténelmi példa esetében, ami Willy Brandté volt a varsói gettóban 1970-ben. Komšić úgy véli, mivel 26 év elmúlt a háború óta, „ideje letérdelni”.²⁷ De azt nem fejtette ki, hogy kinek és hol kellene ezt megtennie. Kavazović mondandójából világosabban következik, hogy ezeknek a szerbek és horvátok egyházi és állami vezetőinek kellene lenniük, mégpedig a legnagyobb bosznia-hercegovinai háborús események színhelyein, de természetesen a bosnyákok is képviseltetnék magukat politikai és vallási vezetőik révén, és kifejeznék sajnálatukat az összes civil áldozat iránt. Az *Autograf* portálon megjelent Komšić-cikkéből pedig az következik, hogy az eljövendő megemlékezéseket Bosznia-Hercegovina mindhárom népe demokratikusan megválasztott képviselőinek kellene vezetniük, Szerbia és Horvátország demokratikus vezetőinek jelenlétében.

A bosnyákok kételkedése azon alapszik, ahogyan ők maguk emlékeznek háborús szenvedéseikre, továbbá Szerbia és Horvátország háború utáni Bosznia-Hercegovina-politikájára, amely a leggyakrabban sem őszinte nem volt, sem baráti, annál inkább nacionalista. Számukra ugyanis az eddigi, 2019–2020-as rituális és szimbolikus megbékélés sorozat főképpen szerb–horvát, illetve katolikus-pravoszláv affér. Mert a külső szemlélők, de a bosnyákok is (belülről) mindezt úgy látják, mint valami új zavarosban halászást a szerbek és a horvátok részéről az egységes Bosznia-Hercegovina és a bosnyákok kárára. Az iszlám közösség részt vett az egyházak közös megemlékezésein, és ezzel megmutatta készségét az együttműködésre, de a közeljövőben a muzulmánok elvárják, hogy ilyesfajta megemlékezésekre

²⁶ Poruka iz Sarajeva. Kavazović: Pomirba u regiji potrebna ali nije moguća bez BiH. Bošnjaci su platili najveću cijenu ratova 90-ih. [Üzenet Szarajevóból. Kavazović: A régióban szükséges a megbékélés, de nem lehetséges Bosznia-Hercegovina nélkül. A bosnyákok fizették a 90-es évekbeli háborúért a legnagyobb árat.] *Novi list*, 2020. augusztus 11. <https://www.novolist.hr/novosti/hrvatska/kavazovic-pomirba-u-regiji-potrebna-ali-nije-moguca-bez-bih-bosnjaci-su-platili-najvecu-cijenu-ratova-90-ih/>

²⁷ Komšić, Ivo: Prošlo je 26 godina od rata, vrijeme je da se klekne. [26 év elmúlt a háború óta ideje letérdepelni.] *Autograf*, 2021. február 28. <https://www.autograf.hr/proslo-je-26-godina-od-rata-vrijeme-je-da-se-klekne/>

kerüljön sor Bosznia-Hercegovinában is, a muzulmánok legnagyobb vesztőhelyein, Srebrenicában, Szarajevóban, Omarskában, Ahmiciben és így tovább. Az ideális az lenne, hogy olyasmit szerveznének Srebrenicában is, mint Vukováron. De ahogyan ma a dolgok állnak, a szerb egyház, Szerbia és a bosznia-hercegovinai szerb kormányzat ebbe nem menne bele. A kompromisszum talán egy közös szarajevói megemlékezés lenne az 1992–1995-ös háború összes ártatlan áldozatáról. Vagy meg kellene várni a pápa második látogatását Bosznia-Hercegovinába.

Nemrégiben viták folytak a daytoni szerződésről, amely sokak szerint a normális élet legfőbb akadályá, illetve Bosznia-Hercegovina mint állam vonatkozásában is a legproblematisabb.²⁸ Az online konferencia – amit a békeszerződés aláírásának 25. évfordulója alkalmából tartottak meg 2020 novemberében – szinte minden résztvevője megegyezett abban, hogy elérkezett az ideje a dokumentum – amelyen a mai Bosznia-Hercegovina alapszik – alapos megújítására.²⁹ A nemzetközi jog amerikai professzora, Francis A. Boyle még élesebb és pontosabb: Bosznia-Hercegovinának magának kell összeszednie az erejét ahhoz, hogy elutasítsák az ország felosztásának tervét Szerbia, Horvátország és egy leendő kis bosnyák ország között, amely ötletet egyébként az összes nemzetközi fő erő támogatott, a daytoni egyezmény pedig szerinte a kezdetektől ebbe az irányba mutatott.³⁰ A német történész, Marie-Janine Čalić pedig azt írta: „Bosznia-Hercegovina a békére vár, a daytoni szerződés nem tudta meghaladni azokat a ellentéteket, amelyek a háborúhoz vezettek. Csak befagyasztotta azokat. 25 évvel a háború vége után Bosznia-Hercegovina összeomlásban lévő állam...” Čalić végkövetkeztetése: „A daytoni békeegyezménynek nagy hatása volt az öldöklés, a menekülés és a rombolás befejezésére. Ám komoly hátránya, hogy a keretei lehetővé teszik a feleknek a háború folytatását békés eszközökkel. A hatalmas külső segítség ellenére Bosznia-Hercegovina

²⁸ Az észak-amerikai Daytonban 1995. november 1–21. között folytattak tárgyalásokat az 1992 tavasza óta tartó boszniai háború lezárásáról és az azt követő politikai berendezkedésről. A résztvevők Alija Izetbegović, elnök, Bosznia-Hercegovina elnöke, Slobodan Milošević, a Szerb Köztársaság, Szerbia és Montenegró, elnöke, Franjo Tuđman, Horvátország elnöke valamint az amerikai és az orosz külügyminiszter és a EU különmegbízottja. Megegyeztek a bosnyák-horvát államszövetség konszolidálásáról valamint a baranyai-kelet-szlavóniai kérdésről. A 11 cikkből és 11 mellékletből álló megállapodás tisztázta a boszniai-hercegovinai rendezés katonai vonatkozásait, a választások rendjét, a menekültek helyzetét, az alkotmány, a döntőbíráskodás, a belső etnikai határok kérdéseit. A szerződés aláírására 1995. december 14-én Párizsban került sor. (*A ford. megjegyz.*)

²⁹ Mišić, Goran: Je li dejtonska Bosna (ne)uspjio eksperiment. [A daytoni Bosznia sikeres (vagy sem) kísérlet?] *Al Jazeera Balkans*, 2020. november 21. <https://balkans.aljazeera.net/teme/2020/11/21/je-li-dejtonska-bosna-neuspjio-eksperiment>

³⁰ Boyle azt is nyilatkozta, hogy: „Igen, úgy gondolom, az USA és Európa terve Bosznia-Hercegovina felosztása volt Horvátország és Szerbia között.” L. Prvi agent BiH u Haagu Francis Boyle: Podjela Bosne još uvijek nije završen posao. [Francis Boyle, BH első ügynöke Hágában: Bosznia felosztása még mindig nem befejezett munka.] *Bhrajá*, 2019. november 5. <https://bhrajá.ca/prvi-agent-bih-u-haagu-francis-boyle-podjela-bosne-jos-uvijek-nije-završen-posao-video/>

továbbra is etnikailag, politikailag, intézményesen és mentálisan is mélyen megosztott. Daytonban befejezték a háborút. De igazi béke nem jött létre.”³¹

Kik vallják magukénak az antifasiszta mozgalom áldozatait?

A délszláv népek számos tagja nemcsak azért állt ellen aktívan a fasiszmusnak, hogy azt legyőzzék, hanem hogy személyes áldozatot hozva mossák le nemzetük-ről a mocskot, amit az usztasák, a csetnikek, a nedíciisták, ljotíciisták és hasonlók büntetnei kentek rá. Antifasiszta harcosokból és civil áldozatokból, akik az antifasiszta mozgalomhoz egymiliónál többen tartoztak. Ezt világszerte elismerik – de nem a Nyugat-Balkánon, ez alól kivétel valamelyest Szlovénia. És nehéz elképzelni, hogy a balkáni etnonacionalista egyházak közösen fognak kommemorálni az antifasiszták nagy vesztőhelyein. Még a szekuláris elitiek, de a mérsékelt nacionalisták körében is az antifasizmus kényes téma. A titói Jugoszláviában az egyházak és a nemzetek–nemzetiségek közti szimbolikus megbékélés lezárására nem került sor, mert úgy vélték, hogy a multinacionális antifasiszta harc kibékítette és egyesítette őket, miközben a megszállók és a hazai árulók megpróbálták összeugrasztani és a testvérháborúba taszítani őket. A testvériség-egység ideológiája szerint a titóizmus alatt, 1945-től nem volt szükség a kollektív bűnhődésre és a rituális megbékélésre, hiszen a délszláv népek testvérré váltak a közös harcban. Ezért az antifasiszta harcra és a fasiszta terror áldozataira emlékeztek, nem pedig az etnikai és a vallási kulcs szerint számolgatták őket, tehát nem úgy, ahogyan azt ma a nacionalisták teszik azért, hogy a II. világháború balkáni eseményeit elsősorban etnikai és vallásháborúként mutathassák fel. Ma már nem létezik a JSZSZK, így aztán a fasiszmus áldozatait gyakran kitorlik a történelemből, vagy posztumusz etnicizálják őket, hogy a közös harc eredményét eltöröljék, és elfeledjék őket.

Egyes klerikális struktúrák is, felfogva, hogy az antifasiszták és a fasiszmus áldozatainak száma meghaladja az egymilliót, utólagosan próbálnak belőlük „mai” szerbeket és horvátokat kreálni. Így aztán a halott proletárokat „átkeresztelve” az SZPE többször is pópákat küldött a partizán tömegsírokhoz, a boszniai Szerb Köztársaság pedig bejelentette, hogy pravoszláv templomot építenek a sutjeskai csata emlékközpontjánál. Csakhogy ott az összes régióbeli nép partizánjai estek el egymás mellett. És éppen itt a legnagyobb az elesett horvátok száma. A szerb nacionalizmus legújabb trendjét pedig 2015-ben figyelhettük meg szintén a boszniai Szerb Köztársaságban – amely a muzulmánok és a horvátok elleni etnikai tisztogatás révén jött létre –, oly módon, hogy a Kozarán, a Sutjeskán és másutt elesetteket posztumusz szerbekké „keresztelik”, akik csakis etnikai és vallási hovatartozásuk

³¹ Čalić, Marie-Janine: Bosna i Hercegovina i danas čeka na mir. [Bosznia-Hercegovina még ma is a békére vár.] *Deutsche Welle*, 2020. november 21.

<https://www.dw.com/hr/bosna-i-hercegovina-i-danas-%C4%8Deka-na-mir/a-55675496>

miatt váltak áldozattá. A kortárs bosnyák író és újságíró, Amir Sužanj ezt így kommentálta: „Ahogyan egykor az antifasiszta harc jelképe volt, Sutjeska ma minden abszurdumnak és az antifasizmus elértéktelenítésének a szimbóluma... Sutjeska éveken át a partizánok és antifasiszták gyülekezőhelye volt, akik az egykori ország minden részéről jöttek ide, ezért is világos az a próbálkozás egyes politikai körök részéről – az egyházak támogatásával –, hogy a helyet elidegenítsék, vagy konkrétan mondva, elrabolják azoktól, akik az antifasiszta és partizán örökséget ápolják. Számos történész, még Bosznia-Hercegovina határain túl is, ezt a lépést olyan kontextusba helyezi, hogy a II. világháborús partizánmozgalom elé kizárólagos módon a szerb jelzõt teszik, vagy mint Milorad Dodik, Bosznia-Hercegovina elnökségének szerb tagja, minimalizálja a más nemzetiségekből álló partizánegységek jelentőségét, az antifasizmus partizánmozgalom-jellegének a meghamisításával. Ez a dimenzió azonban még értelmetlenebb Sutjeskán, ahol minden nemzetiség partizánjai együtt és szó szerint egymás mellett estek el. Sutjeska az aktuális horvát hatalom részéről pedig még inkább paradox. Az ország szábor a bleiburgi évforduló megemlékezésének védnöke, de a horvát intézmények nem védnökei annak a csatának, ahol Dalmácia ifjúsága elesett. Csak Šibenikből és környékéről Sutjeskán 1316 partizán harcolt, akik közül 787-en estek el. Splitből és környékéről e nagy csatában 1091 partizán vett részt, és 688-an haltak meg. Ehelyett Horvátországban az antifasizmus minden egyes megemlézése a »minden totalitárius rezsím bűntetteiről« szóló vitává fajul, miközben senki sem próbálja megmagyarázni azt, hogy a dalmáciai partizánoknak – akik a Neretvánál, a Sutjeskán és más csatatereken estek el – ugyan mi közük volna a totalitárius rendszerekhez. Ők az emberi történelem során megjelenő legnagyobb gonosszal való összecsapásokban estek el, még mielőtt megélhették volna a szocialista Jugoszlávia és Tito rezsímjének megszületését, nevezzük utóbbiakat akárhogyan, attól függetlenül, ki hogyan élte meg...³²

Noha a jugoszláv antifasizmusra vonatkozó történettudományi, irodalmi, művészeti örökséget és emlékezetkultúrát nem semmisítették meg, ma nincs se állam, se egyház, amely támogatná annak továbbélését, mindez pedig a felejtést és az emlékezetkultúra pusztulását hozza magával. Mert úgy tűnik, hogy ma a világban egyetlenegy történelmi vállalkozás, eszme vagy emlékezetkultúra sem élheti túl a felejtést, a mitologizációt és a revizionizmust, ha azokat nem őrzi és a megemlékezést nem örökségesíti egy állam vagy egyház.

³² Sužanj, Amir: Sutjeska – ogledalo apsurdna ovdašnjih antifašizama. [Sutjeska – az itteni antifasizmus abszurd tükré.] *Al Jazeera Balkans*, 2020. június 7. <http://balkans.aljazeera.net/blog/sutjeska-ogledalo-apsurdna-ovdasnjih-antifašizama>

A múlttal való szembesülés problémája és a történelmi revizionizmus

Az egyházi és nacionalista elitok szimbolikus és rituális megbékélésének alternatívájaként már régóta ott áll a polgári szekuláris hozzáállás, az emberi jogok, a civil társadalom, illetve a dicstelen múlttal való szembesülés imperatívusza. Az önálló polgári békepártiság e térségekben már több mint harminc éve aktívan jelen van, és elkötelezett a béke és az emberi jogok irányában. Az olyan független polgári egyesületek, mint a zágrábi Documente – A múlttal való szembenézés központja vagy a belgrádi Emberi Jogok Szerbiai Helsinki Bizottsága nagyobb tekintélyre tettek szert a nemzetközi nyilvánosságban, semmint a posztjugoszláv államocskákban.³³ Veran Matic, a már említett belgrádi újságíró, aktivista és elnöki megbízott megpróbálta összekötni az eliteket és a civil társadalmat, de magát ez utóbbival azonosította: „Magamat az eltűntek családjainak küldöttjeként látom, és nem csak Vučićéként” – hangsúlyozta a Szabad Európa Rádióknak adott interjújában.³⁴ Az újságírók elleni erőszak kutatására alakított bizottság volt elnöke a REKOM típusú regionális megbékélést szorgalmazza. Az interjúban így beszélt: „...nagyon fontos a REKOM ajánlata a regionális bizottság létrehozására (a háborús bűnök tényeinek megállapítására), amely aztán teljes körűen próbálna meg minden áldozatot dokumentálni, és megállapítani az összes tényezőt, ha magáról a felelősségről van szó, hogy megteremtődjön a megbékélés lehetősége az egész régióban.”³⁵ Az viszont nem kérdés, hogy annak a fajta megbékélésnek, amit nem régen az állami és egyházi elitok gyakorolnak, nincs olyan erkölcsi ereje és hitele, mint amilyen a civil társadaloména, ám mégis jobb, ha az előbbi erők kihasználják a hatalmukat és a befolyásukat, hiszen azok mindig erősebbek a civil társadalomnál, ha a megbékélésről van szó, és nem a konfliktusok folytatásáról.

Mint a REKOM és a civil társadalom aktivitásának megerősítése jelent meg a múlttal való szembesülés során, 2020 nyarán a kulcsfontosságú belgrádi deklaráció *Védjük meg a történelmet: történészek a revizionizmus ellen* címmel. A nyilatkozatban hangsúlyozzák a történelmi revizionizmus problémáját, „amelyen azt kell értetni, hogy a múltat a mai politikai szükségletekhez igazítják, a kívánatos adatokat kiválasztják és ezeket hangsúlyozzák, nemlétező adatokat fabrikálnak, válogatnak a történelmi források között, kidobnak mindent, ami nem felel meg

³³ Fink-Hafner, Danica (ed.): *The Development of Civil Society in the Countries on the Territory of the Former Yugoslavia since the 1980s*. Ljubljana: Faculty of Social Sciences, 2015.; Biserko, Sonja – Perović, Latinka et al.: *20 godina na vetrometini*. [Húsz év a szélviharban.] Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2015.; Kardov, Kruno – Lalić, Dražen – Teršelić, Vesna: *Suočavanje s prošlošću u Hrvatskoj*. [A múlttal való szembenézés Horvátországban.] Zagreb: Documenta, 2010.

³⁴ Matic: Sebe vidim kao izaslanika porodica nestalih, a ne samo Vučića. [Matic: Magamat mint az eltűntek családjának képviselőjét látom, és nem csak Vučićéként.] RFE/RL, 2018. szeptember 1. <https://www.slobodnaevropa.org/a/intervju-veran-matic/29465413.html>

³⁵ Uo.

az uralkodó politikai eszméknek és programoknak... A történelemtudományt arra használták fel, hogy a háborúkat pszichológiailag előkészítsék, továbbá arra is, hogy a háborúk után fennmaradhassanak a nemzeti érzelmek kizsákmányolására alapozott politikák. A történelemtudományt fölhasználták a politikusok, a médiák, az érdekcsoportok, de maguk a történészek is. A történelmi revizionizmust arra alkalmazzák, hogy fenntartsák a régi mítoszokat, és újakat hozzanak létre, megerősítsék és tovább fejlesszék a sztereotípiákat, akárcsak a szomszédokkal szembeni gyűlöletet: »mi« mindig csak áldozatok vagyunk, mindenért »mások« a bűnösök. Az önviktimizációra épül az a paranoid tudás a történelemről, ami az áldozatot minden erkölcsi kötelesség alól felszabadítja, és a bosszúéhséget növeli. Az önsajnálát révén homogenizálják a nemzetet, összetartják a sorait, elnyomják a pluralitást, az egyéneket és a társadalmi csoportok pedig beolvadnak az elképzelt »biológiai« vagy »szellemi« kollektivitásba... A revíziós eljárással a történelemből kidobják a tudományos módszerrel megállapított tényeket, viszont beleviszik azokat, amelyeknek semmiféle alapjuk sincs a történelmi forrásokban. Így társadalmainkban eltörlik a világos erkölcsi koordinátákat, elvész a határ a fasizmus és az antifasizmus között, és újra az a veszély támad, hogy megismétlődnek a múltból ismert büntettek. Ma a történelem az a tér, amelyben a Jugoszlávia szétesésekor létrejött háborúkat »más eszközökkel« folytatják. Az évfordulókat a nacionalista mobilizációra és az autoriter kormányzatok megerősítésére használják fel. Sem gyászt, sem empátiát nem mutatnak az »idegen« áldozatok iránt. Arra sincs kísérlet, hogy a háborúk kezdete óta eltelt harminc év távlatából minden oldal a saját szerepével és felelősségével nézzen szembe“ – áll a deklarációban.³⁶

A knini és vukovári rituális megbékélés után az optimisták mellett megjelentek a szkeptikus polgári aktivisták is, akik észrevették, hogy mindezt átpolitizálják, és az egész nem meggyőző, már ami a világos béke-, erkölcsi és humanitárius célokat illeti. Így például a horvát író, Ivana Bodrožić, aki átélte a vukovári tragédiát, és a legközelebbi hozzátartozóit veszítette el, úgy véli, hogy az elitek a megbékélés rituáléját főleg saját maguk érdekében végzik el. Bodrožić nem fogadja el a kollektív megbocsátást és a nyilvános bocsánatkérést sem, mert szerinte a tragédiák az egyénekben élnek tovább, a közösségesítés politikája ellenére: „Nálunk valahol az az elfogadott vélemény, hogy ha voltak háborús traumáid, vagy az egyik olyan oldalon állsz, amelyet megkárosítottak, a te fájdalom és frusztrációid átvihetőek a nemzet összes tagjára, ami így teljesen eszelős dolog. Emellett, hogy valakinek megbocsáss, előtte valakinek meg is kellene kérnie téged a megbocsátásra, ez lenne ennek a dinamikája, és ez teremtene egyensúlyt. De itt erre nincs lehetőség, ám ennek nincs köze ahhoz a nacionalizmushoz, ami a kilencvenes évektől

³⁶ Povjesničari bivše Jugoslavije: Niste samo žrtve niti su drugi za sve krivi! [A volt Jugoszlávia történészei: Nemcsak áldozatok vagytok, és nem mindenért mások a bűnösök!] *Večernji list*, 2020. június 17. <https://www.vecernji.hr/kultura/nakon-one-o-zajednickom-jeziku-povjesnicari-bivse-jugoslavije-donijeli-deklaraciju-o-povijesnom-revizionizmu-1410514>

uralkodik Horvátországban és Szerbiában.” Azokra a békéltető politikai hangokra, amelyek újabban hallhatók a nyilvánosságban, Bodrožić azt mondja: „Úgy gondolom, a gesztusok jólesnek, üdvözlöm őket, de ha csak az emberek gesztusainál maradunk, abból nem származik semmi konkrétumot.” Majd hozzátette azt is: „Sajnos nálunk a gesztusok végtelenül cinikusak maradnak, azok pedig, akik őszinték, céltáblává válnak egyik és másik oldalon is.” Bodrožić sohasem vett részt Vukováriban *Az emlékezés menetén*, és ezt így magyarázza: „Az apámra való emlékezés és a személyes gyászom sokkal intimebb és értékesebb annál, semmint hogy megosszam a menetben lévő korrumpált politikusokkal... akik számára Vukovár és a Menet a politikai poénok megszerzésének terepeként szolgál.”³⁷

Tito miért nem Willy Brandt?

Csaknem harminc évvel a balkáni háborúk után elmaradt a népek megbékélése, noha erről folyamatosan beszéltek, számtalan indítványt tettek erre, akárcsak a múlttal való szembenézésre. A zágrábi és belgrádi politikusok arról szónokoltak, hogy meg kellene jelennie a balkáni Willy Brandtnak, le kellene térdepelni, és nyilvánosan megbánást tanúsítania az elkövetett bűntettekért, ahogyan tette ezt ő 1970-ben. Szerbiában azt gondolták, hogy a balkáni Brandtnak horvátországi horvátnak kell lennie, aki a szerbek ellen a II. világháborúban elkövetett usztasa népirtásért vezekelne. Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában pedig úgy vélték, Szerbiának kell megtalálnia a szerb Willy Brandtot, hogy letérdepeljen és bűnbocsánatot kérjen a Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában 1991 és 1995 közt elkövetett szerb etnikai tisztogatásokért és népirtásért. Aztán végre 2019-ben és 2010-ben a volt Jugoszlávia területén lezajlott háborúk ártatlan áldozataira való megemlékezések egész sorát tartották meg. Először történt meg, hogy a katolikus és a pravoszláv egyházak püspökei, a horvát kormány tagjai, a horvátországi szerbek és Szerbia képviselői kifejezték sajnálatukat a valamennyi nemzetből származó civil áldozatok miatt. Ugyanakkor folytatódtek a nacionalisták provokációi.

Így 2021 elején a balkáni populista Aleksandar Vučić rezsimje újabb ellentmondásokat váltott ki a *Jasenováci Dara* (Dara iz Jasenovca) című filmmel, amely az usztasáknak, a horvát fasisztáknak a szerbek ellen a jasenováci koncentrációs táborban elkövetett bűntetteiről szól. Vučić rezsimje a filmet állami propagandaként finanszírozta, azt állítva, hogy „ez az első játékfilm a jasenováci népirtásról”. Még az új szerb pátriárkát, Porfirijét is rávették annak kijelentésére, miszerint ezekre a filmekre azért van szükség, mert olyan bűncselekményekről szólnak, amelyeket úgymond

³⁷ *N1 Hrvatska*, 2020. december 12. <http://hr.n1info.com/Vijesti/a589211/Bodrozic-o-stradanji-ma-na-Ovcari-To-je-nesto-sto-je-neoprostivo.html>

„évtizedeken át elhallgattak”.³⁸ Ám hivatkozása pontatlan volt, mert Jasenovácson 1966 óta egy 25 méteres emlékmű áll (épp akkora, mint Stefan Nemanja³⁹ új belgrádi emlékműve), továbbá létrehoztak egy emlékparkot múzeummal, amelyben semmit nem hallgatnak el, ezen felül a hatvanas és hetvenes években az usztasa rémtettekről több filmet is forgattak, amelyek a nemzetközi kritika szerint sokkal jobb minőségűek a *Jasenováci Daránál*. A kommunisták részéről nem beszélhetünk a bűntények elhallgatásáról és a jasenováci áldozatok iránti tiszteletlenségről, annál inkább arról, hogy az etnikai mézszárlások narrációjának mitologizálása és az áldozatokkal való manipulálás a nacionalisták minden oldaláról folyik, főképpen a szerbek részéről, mert számukra Jasenovac a prioritások közé tartozik, aminek a horvát nacionalisták ellenmítoszai Bleiburgról és Stepinacról nemigen ártottak meg.

Tomislav Marković belgrádi író gyorsan reagált is a pontatlan hivatkozásokra a balkáni Al Jazeeraán,⁴⁰ összegyűjtve mindazt, ami a jugoszláv kommunizmus alatt megjelent Jasenovácról, kezdve a *Tömegsír* című poémától, amelyben a horvát antifasiszta költő, Ivan Goran Kovačić, még mielőtt a csetnikek megölték volna, megírta az usztasa gyilkolászást, egészen a monumentális és értékes irodalmi művek vagy történelmi filmek soráig.⁴¹ A vitához hozzájárult a belgrádi drámaíró, Biljana Srbljanović is. Ő is elvetette az elhallgatásról szóló téziseket, mert hogy szövegek ezreiről és számos filmről tud Jasenovac kapcsán, és külön elismeri Bogdan Bogdanović jasenováci emlékművének, a Kővirágnak a művészeti értékét. De Srbljanovićnak szakszerűen igaza van abban is, amikor úgy ítéli meg, hogy a kommunista érában a Jasenováca vonatkozó emlékezetkultúrának akadtak hiányosságai is. Ám sajnos Srbljanović a szerb nacionalizmus két mutáns vírusát szedte össze, így azt, miszerint Jasenovac volt az egyedüli tábor Európában, amit nem a náciak működtettek, hanem a horvátokra bízta. A másik pedig Titóról szól, aki kétes módon került el, hogy megjelenjen Bogdanović emlékművének 1966-os leleplezésén.⁴² A hasonló állításokat és rosszallásokat Titóval és a partizánokkal kapcsolatosan már régóta sugározzák a nacionalista propagandagyárakból. Ezek az összeesküvés-elméletek szférájába tartoznak, minthogy a partizánok nem támadták

³⁸ Porfirije o „Dari”: Važno da kinematografija govori o Jasenovcu. [Porfirije Daráról: Fontos, hogy a filmek beszéljenek Jasenovácról.] *Nezavisne*, 2021. február 24. <https://www.nezavisne.com/kultura/film/Porfirije-o-Dari-Vazno-je-sto-je-srpska-kinematografija-progovorila-o-Jasenovcu/648097>

³⁹ 12. századi szerb uralkodó, aki fiával, Szent Szávával a Szerb Pravoszláv Egyház megalapítójának számít. (*A ford. megj.*)

⁴⁰ Szerb-horvát-bosnyák nyelvű portál az Al-Jazeera tulajdonában, amely elsősorban a térséggel, de a Közel-Kelettel, illetve az arab, illetve muszlim világgal foglalkozik. (*A ford. megj.*)

⁴¹ Marković, Tomislav: Kako su zli komunisti skrivali istinu o Jasenovcu. [Hogyan rejtegették az igazságot a gonosz kommunisták Jasenovácról.] *Al Jazeera*, 2021. február 27. <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2021/2/27/kako-su-zli-komunisti-skrivali-istinu-o-jasenovcu>

⁴² Srbljanović, Biljana: Od kamena cvet. [Kőből virág.] *Novosti*, 2021. február 28. <https://www.portalnovosti.com/biljana-srbljanovic-od-kamena-cvet>

meg Jasenovácot, és mentették meg a foglyokat. Mert ahogyan azt a *YU mitológia lexikonából* és más, még kevésbé megbízható forrásokból tudhatnák, a partizánok nem szuperhősök volt, mint az *Otpisani* [Leírtak] című tévésorozat, a *Mirko és Slavko* című képregény vagy a *Das ist Walter* című film szereplői. Mintha a partizánok képesek lettek volna arra, amire egyetlenegy európai ellenállási mozgalom sem, azaz hogy tömegesen kiszabadítsák a KZ-k foglyait. Erre a Jugoszláv Kommunista Párt legalább kísérletet tett a közismert akcióban Kerestinecnél 1941-ben, aminek az eredménye az lett, hogy az usztasák kiemelkedő kommunisták százait likvidálták. A későbbiekben a partizánok, ha az lehetséges volt, a táborok foglyait az elfogott ellenséges tisztekre cserélték ki. A komoly történészek, mint Ivo Goldstein, megemlítik, hogy a tábor megtámadásának emlegetése valójában provokáció, és nem komoly történettudományi kérdés, és türelmesen el is magyarázzák, hogy a katonai szakértők szerint egy ilyen támadás értelmetlen lett volna, amely a partizánoknak óriási veszteségeket okoz, a tússzá és élő pajzsá váló foglyokat pedig lemészárolják.⁴³

Továbbá, ha az európai náci KZ-k a téma, észben kell tartani, hogy a megszállt szatellit paraállamban, a Független Horvát Államban a nácik ellenőriztek mindent, Zágrábban a gazda a Gestapo tábornoka volt, nem pedig a horvát „vezér”. A Gestapónak megfelelt a minél nagyobb gyűlölködés és a hatékony délszláv testvér-gyilkolászás, így megadták az usztasák számára az engedélyt bármilyen módszer alkalmazására a szerbek és az antifasiszták lemészárlására. Amit mondjuk a Wehrmacht tábornoka, Glaise von Horstenau nem hagyott jóvá, mert az effajta módszerek alkalmazása azt eredményezte, hogy tömegével mobilizálta az embereket a partizánok közé. És főleg szem előtt kell tartani, hogy akkor egész Európában sötétség honolt és népirtások zajlottak, és ezzel szemben gondolunk a kilencvenes évek szerencsésebb Európájára, amely a liberális demokrácia értékein alapulva integrálódott, illetve arra, hogy csak a Balkánon maradt meg a sötétség, amit az etnonacionalisták okoztak, különös tekintettel a szerb nacionalizmusra, amely Tito halála után, tíz évnyi előkészületet követően kezdett bele a népirtásba és az etnikai tisztogatásokba. Már csak ezért sem árt Ivo Goldstein új munkáit elolvasni Jasenovácról, vagy Jovan Byford újabb kutatásait tanulmányozni a Staro Sajmište nevezetű táborról⁴⁴ Nedić Szerbiájában, hogy láthassuk, kik is voltak a hazai árulók,

⁴³ Goldstein, Ivo: Istinu o Jasenovcu zna svatko tko želi. [Az igazságot Jasenovácról mindenki tudja, aki akarja.] *Radio Slobodna Evropa*, 2018. április 30. <https://www.slobodnaevropa.org/a/ivo-goldstein-jasenovac-logor-/29198835.html>

⁴⁴ Kb. Régi Vásártér, amely a Belgrádi vásár területén épült, többek közt német és török pavilonokkal. 1941-ben itt koncentrálták a zsidókat, akik hamarosan a holokauszt áldozataivá váltak, később pedig a megszállók – elsősorban a Gestapo –, illetve a szerb kollaboráns kormány ellenségeit zárták ide, illetve ölték meg. A német megszállás alatt Semlin Judenlagernek (Zimonyi zsidó tábornak) is nevezték. (*A ford. megj.*)

kiknek a jóváhagyásával és kiknek a felügyelete alatt öldöstek le mindent, ami élő, így saját fajtájuk tagjait is.⁴⁵

Ha pedig arról esik szó, hogy Tito elkerülte Jasenovac meglátogatását, bele kell gondolnunk abba, hogy ha egy komoly és akkor a világban nagyra értékelt állam elnöke – aki kifejezetten antinacionalista és szekuláris volt – olyan politikai döntést hoz a kollégáival való egyeztetés során, hogy nem megy el Jasenováca, annak talán átgondolt okai lehettek. A mai PR és a populizmus kritériumai alapján el kellett volna mennie, de akkor más idők jártak, Tito pedig a régi kommunista gárda tagja volt. És ott van még az a probléma is, hogy horvátként menjene oda, így vezekljen-e a kollektív bűnök miatt, és így viselje-e a kollektív bűnösség terhét. Mert időközben a csetnik emigráció szerb nacionalistái elhíresztelték, hogy a horvátok kollektíve bűnösök, 1950-ben még rezolúciót is előterjesztettek az ENSZ-nél a Független Horvát Államban elkövetett genocídiumról. Tito Jugoszláviája azonban nem engedte meg, hogy az áldozatokat etnikai alapon számolgasák, hogy megosztva őket, egyiküket a másik ellen fordítva versenyezzenek, ki hozott több áldozatot, és kinek volt több fényes győzelme. Így például a hatvanas és hetvenes években, amikor nemzeti parkokat és emlékközpontokat hoztak létre, monumentális emlékműveket emelve a II. világháborús jugoszláviai antifasiszta harc legnagyobb eseményeinek, minden jelkép és rituálé hangsúlyosan szekuláris és modern volt. Nem volt itt semmiféle vallásos tartalom, se templom, se kápolna, se dzsámi, sem pedig egyházi rituálék, amilyenek biztosan lettek volna ilyen helyeken és eseményeknél Nyugaton. De nem azért, mert a jugoszláv kommunisták úgy üldözték volna a vallást, és annyira utálták a hagyományokat, mint Mao Ce-Tung rezsimje a kulturális forradalomban vagy Pol Pot és a Vörös Khmerek Kambodzsában. Hanem hogy e notóriusan nacionalista balkáni etnikus vallások ne osszák meg és ne számolgaszák tovább az embereket etnikai és vallási hovatartozásuk szerint, s hogy az áldozatok számával ne licitálhassanak tovább, miképpen azt mindig is tették, és ismét rosszat cselekedve folytatják ezt újfent harminc éve. Ezért Tito mindig kalkulálgatott azzal, hol fog személyesen megjelenni, így mindig a partizán eposzokba illő legnagyobb csaták megemlékezéseit választotta, ahol a háború partizánjainak legfelsőbb parancsnokaként jelent meg.

Ha a civil áldozatokról volt szó, Jugoszlávia azokra emlékezett, akiket hivatalosan a fasiszta terror áldozatainak hívtak. Ami a partizánok háborús veszteségeivel együtt mintegy másfél millió fő, és természetesen különféle nemzetiségűekről volt szó. Akkoriban a szenvedésben és győzelemben való egységet hangsúlyozták ki. Az áldozat Jugoszlávia volt; azoknak az áldozata, akik megpróbálták feldarabolni. A nacionalisták intellektuális hiányosságait talán semmi sem fedti fel jobban, mint viszonyuk a jugoszláv partizán antifasiszták közös harcához, az áldozathozatalukhoz

⁴⁵ Goldstein, Ivo: *Jasenovac*. Zaprešić: Fraktura, 2019.; Byford, Jovan: *Staro sajmište: Mesto sećanja, zaborava i sporenja* [Staro Sajmište: A site remembered, forgotten, contested]. Belgrade: Beogradski centar za ljudska prava, 2011.

és a győzelműkhöz. Akik még halálukban is összeverekednek, akárcsak Branko Ćopić halott élharcosokról szóló versében. A horvát nacionalizmus minden partizánt, így a horvátokat is, törli az emlékezetből, a szerb pedig etnicizálja, elszerbesíti őket. Így minden horvát usztrasává válik, illetve genocid nemzet tagjává, mert a horvát antifasiszták a legjobb megváltóik, a horvátok az igazak, a jó katolikusok, és a horvát Schindlerrek léte vagy mitologizálás tárgyává válik, vagy pedig az anti-kommunista ellenmítoszok határán mozog. De a szerbek még rosszabbul járnak. Mert ha minden partizán szerb, a mai uralkodó ideológiák szerint pedig minden partizán bűnös, és a szerbek többsége a partizánok, a csetnikek, Nedić quislingjei, Ljotić fasisztái közé tartozott, akkor a szerbek megkérdőjelezhetetlenül többséget képeznek mind az áldozatok, mind a bűnösök közt. A kilencvenes években pedig többségük a bűnözők közé került.

Tito kétségtelenül nem volt Willy Brandt, nem szeretett sem térdepelni, sem meditálni, ő nem misztikus – ő marxista volt, forradalmár, az akciók embere. Olyan hadsereget szervezett, amely megverte az usztrasákat és a náci-fasisztákat is, később pedig megszervezte és pénzelte a II. világháborúra való emlékezést, a közös antifasiszta harcra, nem pedig az etnikai mézszárlásokra helyezve a hangsúlyt. Ha Willy Brandtnak is lett volna olyan hadserege, mint Titónak, amellyel a német antifasiszták legyőzhették volna a német nácikat, nem kellett volna letérdelnie a varsói gettóban. De térdre kellett ereszkedni, mert mást nem tehetett, mert minden német, mint azt később meggyőzően írta Daniel Goldhagen, „Hitler önkéntes büntársa” volt.⁴⁶ Ezért nem térdelt hát le Tito a balkáni gettóban, hanem forradalmárként megpróbálta a Balkánt kihúzni magából a gettóállapotból.

Fordította: Szerbhorváth György

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Appleby, R. Scott: *The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2000.
- Biserko, Sonja – Perović, Latinka et al.: *20 godina na vetrometini*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2015.
- Byford, Jovan: *Staro sajmište: Mesto sećanja, zaborava i sporenja*. Belgrade: Beogradski centar za ljudska prava, 2011.
- Čalić, Marie-Janine: Bosna i Hercegovina i danas čeka na mir. *Deutsche Welle*, 2020. november 21.

⁴⁶ Goldhagen, Daniel J.: *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Alfred A. Knopf, 1996.

- <https://www.dw.com/hr/bosna-i-hercegovina-i-danas-%C4%8Deka-na-mir-a-55675496>
- Croatia Commemorates Wartime Massacre of Serb Civilians in Varivode. *Balkan Insight*, 2020. szeptember 28. <https://balkaninsight.com/2020/09/28/croatia-commemorates-wartime-massacre-of-serb-civilians-in-varivode/>
- Croatian bishop condemns outbreak of “unacceptable” anti-Serb violence. *Novena*, 29, 08. 2019. augusztus 29. <https://novenanews.com/croatia-bishop-condemns-outbreak-unacceptable-anti-serb-violence/>
- Dijalog muslimana i kršćana: skup 'ljudsko bratstvo - temelj sigurnosti i miru u svijetu' Međunarodna konferencija u Zagrebu u ozračju dvaju dokumenata - iz Abu Dhabija i Mekke. *HINA*, 2020. április 4. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/skup-ljudsko-bratstvo-temelj-sigurnosti-i-miru-u-svijetu-međunarodna-konferencija-u-zagrebu-u-ozracju-dvaju-dokumenata-iz-abu-dhabija-i-mekke-9935002>
- Episkopi i biskupi zajedno protiv nacionalnih podjela i mržnje. *Novosti*, 2019. január 17. <https://www.portalnovosti.com/episkopi-i-biskupi-zajedno-proti-v-nacionalnih-podjela-i-mrznje>
- Fink-Hafner, Danica (ed.): *The Development of Civil Society in the Countries on the Territory of the Former Yugoslavia since the 1980s*. Ljubljana: Faculty of Social Sciences, 2015.
- Francis Boyle, BH első ügynöke Hágában: Bosznia felosztása még mindig nem befejezett munka. *Bhrajá*, 2019. november 5. <https://bhrajá.ca/prvi-agent-bih-u-hagu-francis-boyle-podjela-bosne-jos-uvijek-nije-završen-posao-video/>
- Goldhagen, Daniel J.: *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Alfred A. Knopf, 1996.
- Goldstein, Ivo: Istinu o Jasenovcu zna svatko tko želi. *Radio Slobodna Evropa*, 2018. április 30. <https://www.slobodnaevropa.org/a/ivo-goldstein-jasenovac-logor-/29198835.html>
- Goldstein, Ivo: *Jasenovac*. Zapešić: Fraktura, 2019.
- Kardov, Kruno – Lalić, Dražen – Teršelič, Vesna: *Suočavanje s prošlošću u Hrvatskoj*. Zagreb: Documenta, 2010.
- Katolici i pravoslavni zajedno u Jasenovcu. *Radio Slobodna Evropa*, 2019. május 2. <https://www.slobodnaevropa.org/a/jasenovac-prastanje/29916904.html>
- Komšić, Ivo: Prošlo je 26 godina od rata, vrijeme je da se klekne. *Autograf*, 2021. február 28. <https://www.autograf.hr/proslo-je-26-godina-od-rata-vrijeme-je-da-se-klekne/>
- Krile, Davor: Analiza: hoće li Papa Franjo kardinala Stepinca proglasiti svetim? Teško. Zadnje izjave vatikanskih dužnosnika sve govore...] *Slobodna Dalmacija*, 2021. január 26. <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/>

- analiza-hoce-li-papa-franjo-kardinala-stepinca-proglasiti-svetim-tesko-zadnje-izjave-vatikanskih-duznosnika-sve-govore-1073524
- Marković, Tomislav: Kako su zli komunisti skrivali istinu o Jasenovcu. *Al Jazeera*, 2021. februar 27. <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2021/2/27/kako-su-zli-komunisti-skrivali-istinu-o-jasenovcu>
- Matić: Sebe vidim kao izaslanika porodica nestalih, a ne samo Vučića. RFE/RL, 2018. szeptember 1. <https://www.slobodnaevropa.org/a/intervju-veran-matic/29465413.html>
- Mišić, Goran: Je li dejtonska Bosna (ne)uspio eksperiment. *Al Jazeera Balkans*, 2020. november 21. <https://balkans.aljazeera.net teme/2020/11/21/je-li-dejtonska-bosna-neuspio-eksperiment>
- N1 Hrvatska*, 2020. december 12. <http://hr.n1info.com/Vijesti/a589211/Bodrozic-o-stradanjima-na-Ovcari-To-je-nesto-sto-je-neoprostivo.html>
- Perica, Vjekoslav: Pomirenje i posljednji dani. *Peščanik*, 2019. februar 13. <https://pescanik.net/pomirenje-i-posljednji-dani/>
- Porfirije o „Dari“: Važno da kinematografija govori o Jasenovcu. *Nezavisne*, 2021. februar 24. <https://www.nezavisne.com/kultura/film/Porfirije-o-Dari-Vazno-je-sto-je-srpska-kinematografija-progovorila-o-Jasenovcu/648097>
- Poruka iz Sarajeva. Kavazović: Pomirba u regiji potrebna ali nije moguća bez BiH. Bošnjaci su platili najveću cijenu ratova 90-ih. *Novi list*, 2020. augustus 11. <https://www.novolist.hr/novosti/hrvatska/kavazovic-pomirba-u-regiji-potrebna-ali-nije-moguca-bez-bih-bosnjaci-su-platili-najvecu-cijenu-ratova-90-ih/>
- Povjesničari bivše Jugoslavije: Niste samo žrtve niti su drugi za sve krivi! *Večernji list*, 2020. júnus 17. <https://www.vecernji.hr/kultura/nakon-one-o-zajednickom-jeziku-povjesnicari-bivse-jugoslavije-donijeli-deklaraciju-o-povjesnom-revizionizmu-1410514>
- Srbljanović, Biljana: Od kamena cvet. *Novosti*, 2021. februar 28. <https://www.portalnovosti.com/biljana-srbljanovic-od-kamena-cvet>
- Sužanj, Amir: Sutjeska – ogledalo apsurdna ovdašnjih antifasizama. *Al Jazeera Balkans*, 2020. júnus 7. <http://balkans.aljazeera.net/blog/sutjeska-ogledalo-apsurdna-ovdasnjih-antifasizama>
- Židovski Bet Israel s vjerskim zajednicama obilježio Dan sjećanja na holokaust. *HINA*, 2. maj/svibanj 2019. <https://hr.n1info.com/vijesti/a399141-zidovski-bet-israel-s-vjerskim-zajednicama-obiljezio-dan-sjecanja-na-holokaust/>

SLOBODANKA DEKIĆ – LEJLA SOMUN-KRUPALIJA – SELMA ZULIĆ ŠILJAK*

A háború emlékezete és felejtése Velika Kladušan¹

Velika Kladušára² utazva úgy képzeltem, előnyben vagyok a csapat többi tagjával szemben: nem vagyok teljesen belsős, mint Selma, aki Kladušan született és nőtt fel, sem nem kívülálló, mint Boba, aki Kladušan sosem járt, és nem is Bosznia-Hercegovinában (BH) született. Úgy tűnt, én vagyok az arany középút. Őszintén szólva, Kladušan utoljára húsz éve jártam, de több látogatás tapasztalatával bírok, amikor is pár nyarat az una-szávai kantonban töltöttem el. Ez az az időszak volt, amikor azok a kladušaiak, akik elmentek a Második menekülthullámmal – a kutatás során tudtam meg, hogy ezt így hívják –, még nem tértek vissza. Gyakorta voltunk Karlovácon, láttuk őket BH és Horvátország határának túloldalán az út melletti ideiglenes táborokban, ahol akadtak, akik már egy éve ott éltek. Még nem zajlottak le

* Slobodanka Dekić, antropológus és etnológus, a sarajevói Mediacentar munkatársa. E-mail: sbdekcic@gmail.com

Lejla Somun-Krupalija, Sarajevóban arab nyelvet és filozófiát tanult, Oxfordban végezte posztdoktori tanulmányait az erőszakos migráció témájából. A civil szektorban menedzserként dolgozik. E-mail: lejlasomun@gmail.com

Selma Zulić Šiljak, Velika Kladuša-i, többek közt irodalomból és a délkelet-európai államok emberi jogi helyzetéből szerzett mesteri fokozatot. A civil szektorban dolgozik. E-mail: selma.zulic@gmail.com

¹ A tanulmány eredeti megjelenési helye *Kultura sećanja u lokalnim zajednicama u Bosni i Hercegovini*. [Az emlékezés kultúrája a bosznia-hercegovinai lokális közösségekben.] Sarajevo: Fondacija Mirovna Akademija, 2017. 39–59.

² A tanulmányból nem tudhatjuk meg a lakosság lélekszámát és nemzetiségi összetételét. Az 1991-es népszámlálás adatai szerint ekkor magának a településnek (tehát nem a községnek, az opština-nak) 6.902 lakója volt, 78,1%-uk muzulmánnak (bosnyáknak), 7,8%-uk szerbnek, 2,7%-uk horvátnak, 8,5%-uk pedig jugoszlávnak vallotta magát. A 2013-as összeírás szerint a városkának 4.520 lakosa volt, a nem bosnyák/boszniai/muzulmán identitású (magukat ezek közül valamelyiknek vallók) aránya összesen 5% alatt van, a szerbek száma is 1% alá esett.

Velika Kladuša községében (ami kb. a magyar járás nagyságának felel meg) jóval nagyobb számú lakos él, itt a környékbeli falvak, a szétszórt, pár házból álló települések lakóiról, a (magyar értelemben vehető) tanyavilágról van még tehát szó. 1991-ben 52.908-an éltek itt, 2013-ban viszont már csak 40.419-en. Az etnikai összetétel kb. ugyanolyan jellegű, illetve úgy változott meg, mint magán a településen, Kladušan, tehát gyakorlatilag pár tucatnyi szerb, horvát vagy más nemzetiségű él még e vidékeken, a többiek bosnyákok, boszniaiak, vagy a magukat muzulmánoknak vallók. Egyedül a horvátok száma csökkent úgy a kisebbségek közül 740-ről 636-ra, hogy százalékosan ez mégis növekedést jelentett. (*A ford. megj.*)

a háború utáni első választások, Kladušan a Demokratikus Akció Pártjának³ (SDA) és a Bosznia-Hercegovinai Köztársaság Hadseregének (BH Hadserege) képviselői voltak hatalmon. Csak pár szót hallottam „azokról a másiktól”, a Nyugat-Boszniai Autonóm Tartomány (APZB) és a Népvédelem⁴ tagjairól egy helyi aktivista nőtől, aki mindkét tábor katonáinak intézte a kérvényeit, a rekonstrukcióra érkező anyagokat osztogatta szét a házak felújítására. Noha útitársaimnak teli szájjal meséltem kladušai emlékeimet, mégis izgatott voltam. Mert amit olvastam és hallottam, az arról szólt, hogy egy mélyen megosztott csarsijába⁵ érkezünk. Tudtam, hogy a helyi választásokon azok nyertek, akik a Nyugat-Boszniai Autonóm Körzet híveiként a Demokratikus Népi Közösség (DNK) pártját támogatták, de még mindig sok híve volt az SDA-nak is, amely már régóta volt hatalmon a kantonban is. A háború alatt az APZB alapította meg a Népvédelmet, amelynek az ellenfele a BH Hadsereg volt, vagyis az Ötödik korpusz.⁶ Elképzeltem a kladušai dombokat, hol is lehettek a választóvonalak, hol volt az óváros, és melyik Agrokomerc-csarnok melyik oldalon is állt. Mert volt már tapasztalatom a megosztott városokról Ciprusban, ahol ott van Észak-Ciprus és Ciprus, amit nem is hívunk így, hanem mindig görögnek nevezzük; vagy ott van Jeruzsálem; Izraelben pontosan lehet tudni, hol kezdődnek az arab falvak vagy a zsidó települések. De éltem Szarajevóban is, ahol ott van Kelet-Szarajevó, vagy ilyen Gornji Vakuf/Uskoplje, és Mostar is – vagyis olyan helyeken, ahol a térképeken is meghúzták a vonalakat, és fizikailag is tapintható a megosztottság. Kladušára késő éjjel értünk, már csak arra volt erőnk, hogy a hotelig elvonszoljuk magunkat. De még megpróbáltam, hogy a díszek, a jelképek, a falon függő képek, a dekoráció alapján kitaláljam, „kié” is lehet ez a hotel. Azonban a falakon csak a néhai Mehmed Zaimović, az ismert szarajevói grafikus munkáit láttam, amelyekről nem tudtam, „ezeké” vagy „azoké”-e inkább. Reggel az első interjúmat nem messze a hoteltől rögzítettem, odasétálva sem találtam semmi különös jegyet, ami elválasztotta volna az egyik utcát a másiktól. Azokat a szimbólumokat kerestem, amelyek más BH-i helyeken nyilvánosan deklarálják,

³ Stranka Demokratske Akcije. A bosnyákok/muzulmánok legnagyobb pártját az Ifjú muzulmánok mozgalmanak tagjai alakították 1989-ben még Jugoszláviai Muzulmánok Pártja néven, majd 1990-ben módosult a nevük. Első elnökük Alija Izetbegović volt, aki a választások megnyerése után a független ország első elnöke is lett. *(A ford. megj.)*

⁴ Narodna odbrana – Szó szerint Népvédelem, amely az 1990-es évek háborúi előtt létező „általános népvédelem” (opštenarodna odbrana) szóból maradt meg. Magyarul ezt honvédelemnek fordították hivatalosan is a Vajdaságban, de mivel ez esetben is nagyon fontos a népi mint jelző, ezért ezúttal így használjuk. Mindennek az alapját a tartalékos egységes képezték, részben decentralizált irányítással. *(A ford. megj.)*

⁵ Čarsija – a csarsi török eredetű szó, a bazárt, a városközpontot jelenti, de a város értelmében is használják. *(A ford. megj.)*

⁶ A korpusz a magyar hadtestnek felel meg, amely a brigád fölött, de a hadsereg alatt van formáció és létszám szerint. Az Ötödik korpusz a bosznia-hercegovinai, azaz a bosnyák hadsereg hét hadtestjének egyike volt, 1992-es megalakulásakor 618 tiszt, 829 altiszt és 8 705 katona képezte, tehát mintegy 10 ezer harcos. *(A ford. megj.)*

hogy mely nemzeti közösséghez vagy ideológiához tartoznak az ottaniak: a zászló, az elmúlt egyházi ünnepek fennmaradt feliratai, a specifikus színek és formák, amelyek a pártzászlók vagy címerek kifejezői... De sehol sem láttam ilyeneket. Ám rögtön az első interjú során megtudtam, hogy Velika Kladuša láthatatlan falakkal van megosztva, bár olykor láthatók, ahogyan kinőnek két kert között; de nem létezik olyasféle megosztottság, hogy ez a falu „a miénk” vagy „az övék”, vagy hogy valamely negyedben a lakók ezt vagy azt az opciót választják. Hogy megóvja magát szomszédjai szitokszavaitól, beszélgetőtársnóm ezt mondta: „... ez a falam, a béke falának hívjuk, ezt fel kellett építenem”. Ez a fal két ház közt állt, az egyikből egy fiatal halt meg a Népvédelem egyenruhájában, a másik tulajdonosa pedig az Ötödik korpusz tagja volt, és ez a fal volt az egyetlen fizikai jele a megosztottságnak, amivel Velika Kladušán találkoztunk. A többiek, akik a Népvédelem vagy az Ötödik korpusz tagjai voltak, egymás mellett élnek és dolgoznak, ugyanazokba a boltokba járnak, ugyanazokba az ascinicákba⁷ vagy kávézókba térnek be, gyerekeik egyazon iskolába vagy kávéházba mennek, valójában tehát nem is találkozhatunk megosztottsággal. Az alkalmi turista itt semmivel sem szembesülhetne, ami arra utalna, hogy mégis egy megosztott városba jutott el, amely a háború alatt és után is, immár 25 éve így funkcionál. Hirtelen azt akartam mondani, „amíg el nem kezdenek beszélni”, de ez nem volna éppen pontos. Mert Kladušán komótosan beszélgethetünk az időjárásról, a sportról, az Európai Unióról, a szíriai háborúról és mindenről, ami nem érinti Velika Kladuša múltját, vagy ha nem érintenénk olyan szavakat és frázisokat, amelyek a lakosok közti megosztottságra utalnak. Tehát Kladušán, ahogyan mondják, angolosan elbeszélgethetünk bármiről egy bizonyos távolságból, eljöhethetünk Kladušára, kávézhatunk, megalhatunk és elbeszélgethetünk a pincérel a hotel söntésénél, majd nyugodt lélekkel továbbállhatunk, azt gondolva, hogy még egy szimpatikus kis BH-i helyet láthattunk, kedves és barátos emberekkel.

2016-ban a BH északnyugati részén fekvő Velika Kladuša újra a közvélemény figyelmének középpontjába került. A helyi választásokon Fikret Abdić nyert a BH-i Munkáspárt jelöltjeként.⁸ Győzelme vegyes érzelmeket keltett helyben és általában is.⁹ A legolvasottabb BH-i médiákban a családottság dominált azért, hogy egy el-

⁷ Tradicionális török ételt felszolgáló vendéglő. (*A ford. megj.*)

⁸ Fikret Abdić a háború előtt és most is elnöke az Agrokomerc munkanélküli részvényeseit védő egyesületnek. (www.agrokomerc.eu) Jugoszláviában ez volt az egyik legfejlettebb vállalat, elsősorban az élelmiszeriparban. Abdić Bosznia-Hercegovina Elnökségének tagja 1991-től; 1993-tól pedig a Nyugat-Boszniai Autonóm Tartomány alapítója és elnöke; a civil lakosság ellen elkövetett háborús bűnök miatt 2002-ben ítélték el.

⁹ Az egyik kommentár a Klix portálon megjelent cikk alatt ez volt: „Velika Kladušára atombombát kell dobni, és az összes ganét megölni, különösen arra kell törekedni, hogy az összes Velika Kladuša-i gyereket legyilkolják... HALÁL minden kladušaira, főleg a koszos gyerekeikre, akik a háborús bűnös Abdićot hősnek és megmentőjüknek tekintik.” A cikket l. Velika Kladuša sa Fikretom Abdićem: Put u dugoočekivani prosperitet ili potpunu izolaciju. [Velika

ítelt háborús bűnös egyáltalán indulhatott a választásokon, és még nyert is. Velika Kladaša polgárai ismét megkapták az „áruló” jelzót, de nem volt ritka a nyílt gyűlöletbeszéd és az erőszakra való felhívás sem a populáris online médiákban megjelenő kommentárok közt. Kladašán a reakciók többfélék voltak. Egyfelől sajnálkoztak és kiabrándultak lettek, mert e lokális közösséghez tartoznak, másfelől amiatt voltak dühösek, hogy a nyilvánosságban meglepődtek a győzelmen, mert az a kladašaiak számára már a kezdetektől fogva világos volt. De megfigyelhető volt a közömbösség is.¹⁰

Az új összecsapásoktól való félelem – ami egyébként szinte minden BH-i választást kísér – újra aktuális lett, a médiák pedig sokkal inkább, mint korábban, felidéztek az 1993 és 1995 közti eseményeket. A domináns mátrix nem tért el a szokásostól, ahogyan az APZB-t és híveit „árulóként”, „agymosottként” szokták bemutatni, Fikret Abdićot pedig háborús bűnösnek, aki megosztja a helyi közösséget.¹¹

Úgy tűnik, a Velika Kladašán 1993 és 1995 közt folyó háború emlékezőskultúrájának kutatását nem is folytathattuk volna jobbkor, ami arra utal egyebek mellett, hogy a konfliktusra való kollektív emlékezet egy adott közösségben nagyon is kihathat a politikai folyamatokra és a jelenlegi döntésekre. Tehát éppen azt kutattuk, hogyan emlékeznek vissza a kladašaiak a háborúra, hogy miről beszélnek, illetve mit hallgatnak el; mik a főbb narratívák a háború kapcsán; ezek hogyan (nem) láthatók a nyilvános térben, hogyan intézményesülnek/materializálódnak. Két dominánsan szemben álló narratívát mutatunk be minderről, melyek két ellentétes politikai programból erednek, mindkettő a kilencvenes évek elején formálódott ki. Az első, amit a Népvédelem narratívájának nevezünk, a Nyugat-Boszniai Autonóm Tartomány eszméjéből származik, amit 1993 szeptemberében kiáltottak ki, az ötletet pedig Fikret Abdić adta. Az alapvető cél pedig a szerbekkel és a horvátokkal való konfliktus elkerülése volt, illetve „hogyan megőrizték a békét a szomszédokkal”.¹²

Kladaša Fikretom Abdićtyal: Hosszú az út a régóta várt fejlődésig vagy a teljes izolációig.] *Klix.ba*, 2016. november 18. <http://www.klix.ba/vijesti/bih/velika-Kladaša-sa-fikretom-Abdićempu-u-dugoocekevani-prosperitet-ili-potpunuizolaciju/161117085> (Letöltés ideje: 2016. november 18.)

¹⁰ Purić, Amir: Veliku Kladašu čekaju četiri teške godine. [Velika Kladašára négy nehéz év vár.] *Vijesti.ba*, 2016. <http://vijesti.ba/clanak/327546/veliku-Kladašu-cekaju-cetiri-teskegodine> (Letöltés ideje: 2016. október 3.)

¹¹ Például megnézhető ez a Detektor portáljának tévéműsorában: Kako je Babo podijelio Krajinu. [Hogyan osztotta meg Babó Krajinát.] *BIRN BiH, TV Justice*, epizoda 83 (pri. D. Erjavec). *Detektor*, 2016. november 9. <http://detektor.ba/epizoda-83-kako-jebabo-podijelio-krajinu/> (Letöltés ideje: 2016. november 9.) L. továbbá M. Dedić cikkét a *Dnevni Avaz*ban: Fikret Abdić Babo: predstava tek počinje. [Fikret Abdić Babó: az előadás még csak most kezdődik.] *Dnevni avaz*, 2016. október 9. <http://www.avaz.ba/clanak/257520/fikret-Abdić-babopredstava-tek-pocinje> (Letöltés ideje: 2016. október 9.)

¹² Abdić 1990-ben az első többpárti BH-i elnökválasztások egyik jelöltje volt, és meggyőző többséggel nyert is. Ám pozícióját átadta Alija Izetbegovićnak, az SDA alapítójának és

Világos oppozíciót jelentett ez a hivatalos szarajevói bosnyák politikával szemben, amit Izetbegović diktált. A másik az Ötödik korpusz narratívája, ami ez utóbbi politikából ered, amely a tartomány kikiáltását az „egységes” BH elárulásának minősítette, amit pedig meg kell őrizni az agresszortól. A következőkben először ismertetjük a háború elején Velika Kladušan történeteket, hogy érthetőbb legyen a narratívák kontextusa.

A tartomány kikiáltása után kezdődtek el a háborús összecsapások az APZB hívei – akik a Népvédelemben gyűltek össze – és az Ötödik korpusz tagjai között. Már maga az ellentmondásos, mikor és hogyan törtek ki az első összetűzések. A hadtest elbeszélésében ezek akkor kezdődtek, amikor a Népvédelem civilekre lőtt, ¹³ míg utóbbiak szerint a korpusz tagjai lőttek Velika Kladuša-i civilekre. Nem világos a helyszín sem, az, hogy Skokoviról vagy Johovicáról van-e szó. 1993 és 1995 között jelentős mértékben erőszakosan áttelepítették a lakosságot is. Erre először akkor került sor, amikor az Ötödik korpusz 1994 augusztusában átvette a hatalmat a Népvédelemtől Velika Kladušan, és az autonómia politikai programját támogató lakosság Horvátország irányába menekült. (A Népvédelem narratívájában ezt az eseményt „az Autonómia első elestének” nevezik.) A második népmozgásra akkor került sor, amikor Velika Kladušába újra a Népvédelem katonai vonultak be, ekkor pedig az Ötödik korpuszt támogató lakosok menekültek a környéki falvakba. (A Népvédelem narratívájában ez „a Második Autonómia megalapítása”.) A harmadik migrációs hullám akkor támadt, amikor 1995 augusztusában a korpusz újra átveszi a hatalmat Kladušan, s Fikret Abdić és a tartomány vezetői elhagyják a várost. A becslések szerint 30 és 40 ezer közötti lakos menekült el, főképpen az autonómia támogatói.¹⁴ Többségük sohasem tért vissza, többnyire az USA-ba és Nyugat-Európába költöztek.

A háború hivatalos végeztével Kladušan a hatalmat az Izetbegović-féle DAK hozta létre. 2002-ben Horvátországban Fikret Abdićot a civil lakosság ellen elkövetett háborús bűnökkel vádolták meg. Miután részben leülte büntetését, szabadlábra helyezték, Horvátországban maradt, és kezdetben két pártban is aktivizálódott: a Demokratikus Népi Közösségben, amely 2000-ben jutott hatalomra, majd 2013-tól BH Munkáspártjában. Noha ezek egymással szemben állnak, mindkettő

elnökének – de a BH Elnökségének tagja maradt. 1993-ban visszatért Velika Kladušába, miután júniusban a genfi béketárgyalások kudarccal értek véget. Mivel elégedetlen volt Izetbegovićyal, mert elutasította Owen és Stoltenberg béketervét, nyilvánosságra hozta a „bihaći köztársaságról” szóló ötletét. Az APZB-t kihirdető dokumentumban az szerepel, hogy ez BH szerves része, és korrekt viszonyokat építenek ki minden nembzettel, lehetővé teszik a kereskedelmet, a horvátországi Rijekában pedig „vámmentes övezetet hoznak létre konvertibilis fizetőeszközzel”.

¹³ L. Kličić, Smail: *Napad iznutra: političke dimenzije stvaranja Autonomne pokrajine Zapadna Bosna*. [Támadás belülről: a Nyugat-Boszniai Autonóm Körzet létrehozásának politikai dimenziói.] Bihac: Društvo arhivskih radnika Unskosanskog kantona, 2013. 113.

¹⁴ Kličić, 2013. 135. – Kličić úgy véli, e számokat hivatalosan nem lehet megerősíteni.

az autonómia örökségének a követője, és hatalmon vannak az önkormányzatban.¹⁵ Időközben, 2015-ben BH Bíróságán vádat emeltek a Velika Kladušan a háború alatt elkövetett bűnök miatt az Ötödik korpusz 505., Bužimi brigádjának kilenc tagja ellen is.¹⁶ Előtte, 2010-ben BH Bírósága már bűnösnek ítélte az Ötödik korpusz egyes tagjait civilek és a Népvédelem tagjainak kegyetlen meggyilkolása, bántalmazása és fogva tartása miatt.¹⁷

A háború alatt és után Kladušan a már megosztott lakosság közt sor került egymás címkézésére is, így a tartomány híveit BH és az iszlám hit „arulóinak”, „a csetnikekkel együttműködőknek”, „bolondoknak” nevezték, akik vakon hisznek egy embernek.¹⁸ A háború kezdetén Hasan ef. Makić, a bihaći mufti fetvát adott ki, amelyben megtiltotta, hogy a Népvédelem elesett tagjait az iszlám szabályai szerint temessék el.¹⁹ Az Ötödik korpusz veteránjaival és a háborúban megrokkant katonákkal ellentétben a Népvédelem tagjainak és családjuknak nem volt joguk kártérítésre és szociális segélyre.²⁰ Másrészt az Ötödik korpuszt azzal vádolták,

¹⁵ Miután 2012-ben Abdić kijött a börtönből, a DNK és Abdić politikai agendája közt szakadék támad, a párton belül frakciók alakulnak, majd 2013-ban az egyikből létrejön a Munkáspárt, amelyet Abdić gyermekei, Elvira és Dunja Abdić irányítanak. A DNK-ban ugyanakkor megmarad a vezetőség, amely nagyban a Népvédelem narratíváján épült, illetve épül föl. Abdić, visszatérve a városba, a médiában szerepelve nyilatkozataiban sosem fejezte ki gyászát, nem adta meg a tiszteletet a Népvédelem elesett tagjainak. Ellenkezőleg, még véletlenül sem említi meg a háborút, és kizárólag az Agrokomerc-toposzokra fókuszál, a gazdasági fejlődésre, a háború előtti kladušai életre.

¹⁶ Učanbalić, Selma: Hapšenje za zločin u Bužimu. [Letartóztatások a bužimi büntettkért.] *Justice Report BIRN BiH*, 2015. április 4. <http://www.justice-report.com/en/articles/hap%C5%A1enje-za-zlo%C4%8Din-ubu%C5%BEimu> (Letöltés ideje: 2016. szeptember 1.)

¹⁷ Suljo Karajić osuđen na 18 godina zatvora. [Suljo Karajićot 18 évre ítélték.] *BIRN BiH*, 2010. április 13. <http://www.justice-report.com/bh/sadr%C5%BEaj-%C4%8Dlanci/suljo-karaji%C4%87-osu%C4%91en-na-18-godinazatvora> (Letöltés ideje: 2016. augusztus 30.)

¹⁸ A példákat I. Kličić, Smail: Međubosnjački sukob u Cazinskoj krajini 1992–1995: političko-pravni aspekti *nastanka i djelovanja Autonomne pokrajine Zapadna Bosna*. [A bosnyákok közti összecsapások a cazini krajínában 1992–1995: a Nyugat-Boszniai Autonóm Tartomány létrejöttének és működésének politikai-jogi aspektusai.] Bihać: Univerzitet u Bihaću, Centar za ljudska prava i prevenciju konfliktata, 2002. és Kličić, 2013.

¹⁹ A fetvát (vagy fatva, vallásjogi érvényű döntés – *a ford. megj.*) 1993. november 23-án adták ki, s 2013. december 24-ig volt érvényben, amikor az Iszlám Közösség Rijasetjának fetvákért felelős tanácsa hírt adott a visszavonásáról. De a döntésben nem ítélték el ennek korábbi kiadását. Ellenkezőleg, a magyarázatban az áll, hogy „a fetva ideiglenes jellegű volt, és addig tartott, amíg meghozatalának okai fennálltak.” L. Rijaset Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Vijeće za Fetve: *Odluka o fetvi o klanjanju džezaze pripadnicima paravojne formacije AP 'Zapadna Bosna'*. [Döntés a fetváról a Nyugat-Boszniai AT paramilitáris formáció tagjainak temetése kapcsán.] 2013. december 24. <http://vijecemuftija.islamskazajednica.ba/index.php/2015-12-08-13-41-32/fetve-i-rezolucije/161-fetva-o-klanjanjudzenaze-pripadnicima-paravojne-formacije-apzapadna-bosna> (Letöltés ideje: 2016. szeptember 1.)

²⁰ Purić, Amir: *Otvorene rane Krajine*. [Krajina nyílt sebei.] *Diskriminacija.ba*, 2013. szeptember 28. <http://diskriminacija.ba/otvorene-rane-krajine> (Letöltés ideje: 2016. szeptember 1.)

hogy együttműködött a „mudzsahedinekkal”, a radikális iszlámot terjesztették, és céljuk Velika Kladušanak és gazdasági erejének a megsemmisítése volt.²¹

A kutatás értelmezési kerete

A Kladušan folyt háborúval foglalkozó irodalom java azzal foglalkozik, hogy bebizonyítsa az „igazságot”, a tartományt a bosnyák nemzeti érdekek „elárulásaként” mutatva be. Másfajta perspektívát adó irodalom, néhány interjút leszámítva, nem létezik.²² Barry Schwartz a kollektív emlékezet megértése terén két elméleti koncepciót különböztet meg. Az elsőt a „presentism” kifejezéssel jelöli, ami szerint a múlt és az emlékezetünk folyamatosan változik a jelen hatására.²³ Ehhez az elmé-

²¹ Ezekkel az állításokkal azoknál találkozhatunk, akik a Népvédelem narratíváját támogatják. A radikális iszlámról szóló narratívát vette át a *New York Times* 1995-ben, a Miholjskóba menekült kladušaiakkal készített interjú révén.

²² Sokkal több az APZB-vel foglalkozó cím, amelyek árulásként foglalkoznak a témával – például Smail Kljujić két könyvet is megjelentetett erről (Kljujić, 2002 és 2013), amelyekben a „Nyugat-Boszniai Autonóm Tartomány létrehozásának és funkcionálásának politikai és jogi aspektusaival” foglalkozik, és olyan kérdésekkel, mint a „krajinai különlegesség”, amit az APZB használt fel saját igazolására. (Kljujić, 2002. 14.) Második könyvében (*Támadás belülről: az APZB létrehozásának politikai dimenziói*) azt a célt tűzi ki előljáróban, hogy megmagyarázza a krajinai háború jellegét, elősegítve a megbékélést (Kljujić, 2013. 9.) De sem ő, sem más szerzők nem mondták le alapvető tézisükről, amely beleszővődött a hivatalos bosnyák nacionalista narratívába: az APZB árulás volt; nem bocsátják meg „az agresszor hadsereggel” való együttműködést; hogy Fikret Abdić háborús bűnös és áruló, az autonómiahívók pedig megvezetett tömeg. Hasonlóan mutatják be mások is a háborút, így Ramiz Dreković (*U obruču: Krajišnici i Hercegovci u borbi na dva fronta*. [Bekerítve: krajisznikiak és [ezt magyarul régen mondták hercegócnak is, vagy 80 éve, lehet, hogy már nem létezik a terminus] hercegovácok két fronton harcolva.] Zenica: Dom štampe, 2004.), Kasim Mujagić (*Istina o Autonomnoj pokrajini Zapadna Bosna 1993–1995*. [Az igazság a Nyugat-Boszniai Autonóm Tartományról 1993–1995.] Cazin: Grafis, 2013) és Izudin Saračević (*Anatomija jedne Autonomije: destrukcija ustavnog uređenja Republike Bosne i Hercegovine sa osvrtom na APZB*. [Egy autonómia anatómiája: Bosznia-Hercegovina Köztársaság alkotmányos rendjének destruktívja, tekintettel az APZB-re.] Bihac: Grafičar, 2014), akik a szakmaiságtól és a megbízhatóságtól igen távol állnak. Például Dreković kulcsdokumentumokat tekint át, megbízható forrásokra utal, ám Mujagić, aki maga is kladušai, miközben egyfajta tudatfolyam-regényt ír, maga is részt vesz a narratíva létrehozásában, ahelyett, hogy szakmailag dokumentálna és elemezne. Másrészt szinte senkivel sem találkozhatunk, akinek pozitív lenne a hozzáállása Abdićhoz és az APZB-hez. Így megemlíthető Ismet Gračanin Čičme önéletrajza, aki a Népvédelem egyik speciális egységének, a Šejlánek volt a parancsnoka (*U inat nepravdi*. [Az igazságtalanság ellenében.] Velika Kladuša: Centar za kulturu i brazovanje, 2007.), Zerine Nadarević elbeszélései (*Zaboravljena djeca Krajine*. [Krajina elfelejtett gyermekei.] Velika Kladuša: Biblioteka Kladuša, 2014.), valamint a helyi újság, a *Reprezent* – de ezenkívül valójában semmi sincs.

²³ Schwartz, Aguilar Fernandez alapján. L. Aguilar Fernandez, Paloma: *Memory and Amnesia: The Role of the Spanish Civil War in the Transition to Democracy*. Oxford, New York:

leti irányzathoz tartozóknak mondhatók Eric Hobsbawm és Maurice Halbwachs. Utóbbi alkotta meg a „kollektív emlékezet” fogalmát, s szerinte minden egyéni emlékezés a csoportos, illetve a kollektív emlékezet hatása alatt áll, ezért tartalma az időben és térben elkülönülő csoportok specifikumaitól függ.²⁴ Schwartz a „taxidermism” fogalmával pedig azoknak a szerzőknek az állításait foglalja össze, akik arra a korlátozottságra utalnak, ami a jelen hatása alatti múlt szabad konstrukcióját és megértését érinti. Michael Schudson viszont azt hangsúlyozza, hogy minden közösségben akadnak olyan nemzedékek, amelyeknek a tagjai maguk is még tanúi voltak a múltbéli eseményeknek, és az ő emlékezetükkel sosem olyan könnyű manipulálni.²⁵ Ugyanígy léteznek egyidejűleg a múlt különböző verziói, és mindegyik arra törekszik, hogy a nyilvános térben vagy más módon megjelenjen, és hogy ne ferdítsék el vagy ne értelmezzék tévesen.²⁶

Kutatásunk Teski és Climo definíciójára támaszkodik, amely szerint az emlékezés „állandó folyamat, amely az egyénnek és a csoportnak a közeli és távoli múlt tartalmán és értelmén való gondolkodáson alapszik”.²⁷ Az emlékezet egyszerre tarthat az egyénhez és a csoporthoz, meghatározott csoportokhoz vagy intézményekhez. Noha általában a kollektív emlékezetről a legtöbbször mint egységes dologról gondolkodnak, „a társadalmi valóságban a különféle emlékezetek egymást érintik, felelősítik, keresztezik, módosítják, illetve polarizálódnak más emlékezetekkel és a felejtés impulzusaival”.²⁸ A keretét meghatározzák az egy társadalmon belüli nemzedékváltások, a politikai rendszerek változásai, a szomszédokkal és a környező államokkal való viszonyok és a nemzetközi kontextus.²⁹ Ezért beszélhetünk „emlékezetközösségekről”, és a nyilvános és a magánszféra közti térről, amelyben van kollektív – nem hivatalos – emlékezet is, amely saját történelmi erővel bír. E többhangú, „alulról érkező emlékezettel” áll szemben a nemzeti emlékezet, amely a „hivatalos” vagy politikai emlékezet formája, „felülről érkező emlékezet”, amely a politikai intézményekbe ágyazódik be, és mindig egy meghatározott politikai történelem értendő rajta.³⁰ Állandó és mindenütt megjelenő harc folyik azért, kinek legyen adott

Berghahn Books, 2002. 14–15.

²⁴ Uo. 14.

²⁵ Uo. 15.

²⁶ Uo. 17.

²⁷ Teski, Marea C. – Climo, Jacob J.: *Labyrinth of Memory: Ethnographic Journeys*. Westport, Connecticut: Bergin & Garvey, 1995. 1.

²⁸ Asman, Alaida: *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*. [A múlt hosszú árnyéka. Az emlékezet kultúrája és a történelem politikája.] Beograd: Biblioteka XX vek, Knjižara Krug, 2011. 15–16.

²⁹ Uo. 226.

³⁰ Az „alulról” és „felülről” érkező múltértelmezés közt mindig konfliktus van, hiszen a múltat lentől és fentről is létrehozzák, így az emlékezet mint *egymással való tárgyalás* jelenik meg, amit nagyban meghatároznak a társadalmi kontextus, a történelmi pillanat és a hatalmi viszonyok. Misztal, Barbara: *Theories of Social Remembering*. Berkshire, England, Philadelphia: Open University Press, Maidenhead, 2003.

pillanatban domináns a múltról szóló verziója – az egyéni emlékezetek is összeüt-közhetnek, akár csak a csoportoké vagy az intézményeké. Ahogyan arra Nicolas Moll is utal, egyik kollektív emlékezet sem monolit egész, mindegyikben megtalálhatók a lyukak, amelyek a másfajta múltértelmezésekre utalnak.³¹ Ez a meghatározás alkalmazhatónak tűnik esetünkben, tekintettel arra, milyen összetett módon emlékezik a Velika Kladuša-i közösség az 1993 és 1995 közt zajló eseményekre.

Munkánkban a narratívákat mint a politikai emlékezet eszközeit vizsgáljuk, amelyek ebben a konkrét esetben az egyén(ek) beszédaktusain keresztül manifesztálódnak, vagy politikai programokon, a médiákon át, vagy más csatornákon keresztül, amelyek eljutnak a népesség nagyobb köréhez. A narratívák mellett a politikai emlékezet fontos eszközei a történelmi dátumok és az eseményekről való nyilvános megemlékezések is.

A boszniai-hercegovinai, 1992 és 1995 közti háborúkra való emlékezés három különféle nemzeti narratíván keresztül mutatkozik meg. A szemben álló/összetűző narratívák egymással párhuzamosak, bizonyos pontokon találkoznak és összeefonódnak, ha ugyanazon események interpretációjáról van szó. Moll szerint akár mennyire is szemben állók, vannak közös pontjaik. Mindhárom kiemeli saját áldozatait, vagyis saját csoportjuk viktimizációját helyezik előtérbe; mindegyik építgeti sajátos viszonyát a II. világháborúról, ezen belül az 1941–45 közti népfelzabardító háborúról és az antifaszizmusról; és végül mindegyik kihangsúlyozza saját etnikai csoportja folytonosságának létezését a másik kettővel szemben.³² Ugyanígy mindegyik más-más dátumokra és helyeken emlékezik. A bosnyák narratívában az agresszió, az áldozat és a népirtás fogalma dominál, a július 11-i megemlékezés Srebrenicában pedig a kulcspont, ahol megpróbálják saját pozíciójukat újfent úgy megerősíteni, hogy a háború kizárólagos áldozatainak csak a bosnyákok látszódnának. Mégis, hangsúlyozza Moll, e narratívák közül egyik sem áll csak egy tömbből, tehát magán az etnikai közösségen belül is lehetségesek eltérő értelmezések és verziók.³³

Velika Kladušan nem csap össze a három eltérő nemzeti narratíva, ahogyan azt Moll leírja, de jelen van két egymással szemben álló helyi narratíva: amelyek – valamelyest – alternatívát kínálnak a három nemzetivel szemben, és dominánsak Kladušan. Az Ötödik korpuszé a bosnyák nemzeti narratíva származékának tekinthető, míg a Népvédelemé egy lehetséges hasadékot jelez a hivatalos bosnyák monolitikus nemzeti narratívában. Az itteni háború jellemzője ugyanis, hogy egy

³¹ Moll, Nicolas: Division and Denial and Nothing Else? Culture of History and Memory Politics in Bosnia and Herzegovina. *Cultures of History Forum*, 2013. 911. <http://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/bosnia-and-herzegovina/divisionand-denial-and-nothing-else-culture-of-historyand-memory-politics-in-bosnia-and-herzegovina/> (Letöltés ideje: 2016. november 27.)

³² Moll, 2013. 914.

³³ Uo. 915. és 922.

nemzeti közösségen belül zajlott (a bosnyákok, illetve a muzulmánok közt), és hogy nehezen helyezhető el a BH-i háború tágabb kontextusában. Például különbözik a terminológia is, ahogyan leírják. Ritkán használják az agresszió, csetnikek, usztasák, baliják³⁴ kifejezést, ez különösen megfigyelhető az APZB és a Népvédelem híveivel folytatott beszélgetésekben. Esetükben a kulcsfogalmak a háború leírásában az „autonomisták”, „Babó emberei”³⁵ (a Népvédelemre vonatkozóan), illetve a „korpuszosok”, „Didó emberei” (az Ötödik korpuszra, azaz Alija Izetbegović emberei utalva, illetve a Dido az egyik diverzáns osztag neve volt.)

Módszertani keretek

A metodológiai hozzáállás induktív elven alapult, hogy az információkat és adatokat a kutatás idejének kontextusában értsük meg, a megszólaló pozíciójának kontextusát figyelembe véve, illetve a kutatócsapat helyzetéből is nézve. Különböző módszereket használtunk. A meglévő szakirodalom mellett résztvevő etnográfiai megfigyelésről van szó, és félig strukturált mélyinterjúkat készítettünk. A résztvevő megfigyelés azon alapszik, hogy a kutató lehetőség szerint elmerüljön a témában, ahogyan azt Marshall és Rossman írja le: „az események, viselkedések és tárgyak szisztematikus leírása az adott társadalmi kontextusban”,³⁶ és hogy a kutatók az összes érzékszervüket használják, hogy a kutatott területről „leírt fényképet” adjanak.³⁷ Az etnográfiai részvétel módszerei a következők voltak: közvetlen interakció a térrel, a mindennapi jelenlét a kladušai csarsijában, továbbá a hagyományos „teferics”, amit 2015. augusztus 1-én tartottak meg Čaglica helyi közösségében. Ez utóbbi az az esemény, amelyen a kladušaiak összegyűlnek, így sokan eljönnek azok közül is, akik már nem itt élnek, hanem főleg külföldön.

Az adatok legfőbb forrásai a félig strukturált mélyinterjúk, amelyeket a kutatás kulcskérdéseiről összeállított kérdőív alapján készítettünk, és amelyekben a háború előtti, alatti és utáni időszakról esett szó. A beszélgetés során teret hagyunk a folyamatos narrációra. Az alanyok kiválasztásakor ügyeltünk arra, hogy különböző politikai programok támogatóiról legyen szó, rurális és urbánus lakókról, és hogy olyanok is legyenek, akik átélték a háború súlyos következményeit, így elvesztették családtagjukat, vagy rokkantak lettek. Összesen 19 interjú készítettünk, 13

³⁴ A bosnyákok, muzulmánok pejoratív elnevezése. (*A ford. megj.*)

³⁵ Babo (ejtsd: Bábó) Fikret Abdić beceneve volt, ami a nép körében is elterjedt. A köznyelvben a babó az apa, a nagypapa, az após becéző formájának tekinthető, vagyis apu, apuska, apó, ahogyan a tekintélyes idősebb férfiakat hívták. (*A ford. megj.*)

³⁶ Marshall, Catherine – Rossman, Gretchen B.: *Designing Qualitative Research*, Newbury Park, CA: Sage, 1989.

³⁷ Erlandson, David A. – Harris, Edward L. – Skipper, Barbara L. – Allen, Stieve D.: *Doing Naturalistic Inquiry: A Guide to Methods*. Newbury Park, CA: Sage, 1993.

férfival és hat nővel. Négyen idősebbek voltak 65 évnél, öten 35 évnél fiatalabbak, legtöbben, azaz tízen pedig 35 és 65 év közöttiek voltak. Az interjúkat 2015 augusztusában és szeptemberében készítettük Velika Kladušan.

Ellentétes narratívák a háborúról Velika Kladušan

A Népvédelem és az Ötödik korpusz narratívái közt folyamatos a versengés. Noha első látásra azt mondhatnánk, a korpusz a „győztes”, amennyiben a hivatalos bosnyák politika kifejezetten negatív álláspontot képvisel az APZB-ről, s hogy annak támogatói anatómia alá estek a háború utáni BH-ban, és most is az „áruló” címkéjét viselhetik magukon, a helyzet ennél összetettebb, mert Kladušan – az utóbbi 16 évben³⁸ – olyan politikai erők kerültek hatalomra, amelyek kétségkívül a Nyugat-Boszniai Autonóm Tartomány (APZB) eszméjére és a Népvédelem narratívájára támaszkodnak.

Az Ötödik korpusz narratívája

Az 1992 és 1995 közt folyó BH-i háború ezen narratívája a hivatalos bosnyák nemzeti narratívába ágyazódik be, amely a háborút „testvérgyilkosként” jellemzi. Továbbra is Fikret Abdić követőinek árulásaként értelmezik, a tartomány kikiáltását pedig szecesszióként és BH alkotmánya elleni támadásaként. Továbbá a narratíva jelentős részét képezi az a vád, hogy a Népvédelem együttműködött „a szerb agresszorral”, azaz a szerb szabadcsapatokkal. „A szerbekkel való együttműködés” azoknak a beszélgetőtársaknak az emlékezetében maradt meg mélyen, akik a harcok közvetlen résztvevői voltak, illetve akik fogságba kerültek. Beszélgetőtársunk, aki a korpusz tagja volt, a következő részleteket mondta el: „Ők a szerb hadtest három egységével indultak meg, a szerbiai különleges egységek támogatásával, ott volt akkor Novaković tábornok, Jovica Stanišić és az egész szerb-csetnik csapat, Milorad Ulemek Legija, meg ez a Radojica Božović és a komplett Skorpiók, Tigrisek, Hattyúk,³⁹ már magam sem tudom, milyen szerbiai egységek, amik a szerbiai rendőrség parancsnoksága alatt álltak. Frontálisan támadták meg Kladušát, a cél Kladuša volt...” (középkorú férfi). A korpusz egy másik tagja fogságbeli tapasztalatairól

³⁸ Azaz kb. 2000 és 2016 között. (*A ford. megj.*)

³⁹ Novaković a krajina szerb hadsereg tábornoka volt (távollétében Horvátországban háborús bűnök miatt ítélték el), Stanišić a szerb titkosszolgálatokat vezette (a Hágai bíróság végül felmentette a vádak alól), Milorad Ulemek a Tigrisek vezérének, a hírhedt Arkannak volt az utóda, később a szerb titkosszolgálat antiterrorista egységét vezette, majd Zoran Djindjić szerb miniszterelnök meggyilkolása miatt elítélték 40 év börtönre. Božović végül Legija egyik tábornoka volt, később futballmenedzser. A Tigrisek mellett a többi szabadcsapat, így a Skorpiók is (amelyek úgymond a krajina olajmezőket őrizték) a szerbiai titkosszolgálat felügyelete alatt álltak. A Skorpiók leginkább azzal a felvétellel híresültek el, amelyen Srebrenica környékén fegyvertelen férfiakat lőnek le. (*A ford. megj.*)

beszélt: „[...] engem katonák, specialisták őriztek, istenemre. Az egyik a miénk volt [»miénk«-en a muzulmán hitű embereket érti, vagyis akik 1991 előtt muzulmánnak vagy később bosnyáknak vallották magukat, vagy egyszerűen elő- és utónevükből következtethetően muzulmán családból származtak, noha akár ateisták is lehetnek – a szerzők megj.], de ketten amazoktól [szerbek], akik a Legijához tartoztak [a feleség felsóhajt: »édes jó istenem«], de... a mieink voltak, mert a mieink rosszabbak voltak, azok onnan Sremska Mitrovicából,⁴⁰ az pénzért jött ide, ezek a mieink rosszabbak voltak, a szomszédok.” (Középkorú férfi) Az Ötödik korpusz narratívájának ez a része valamelyest fenntartja a hivatalos bosnyák nacionalista narratívát, amely az árulás okát főképpen „a szerbekkel való együttműködés” momentumában látja.⁴¹ Ám az Ötödik korpusz narratívája ezt az együttműködést egy nagyobb kontextusba helyezi, amelyben a helyi lakosság „odaadó” Fikret Abdić tartományának politikai programja iránt. Őket általában hülyékként, örültekként, primitívekként írják le, akik képesek vakon követni egy vezért – semmiképpen sem olyan emberekként, akiknek abban a különleges időpontban más politikai választásuk is lehetett volna. Egy interjúalany erről így beszélt: „De ők hihetetlenek, most azt mondják, hogy Abdićért – ők meghalának. Ez így van, ez egy ilyen mentalitás [...] nem tudom, nem kell nekik aranykanál, de ők azért őt választották. (Középkorú nő) A politikai alternatíva ilyen módú kizárása, a szereplők irracionális, megérthetetlen emberekként való kikiáltása gyakori azoknál, akik az Ötödik korpusz narratíváját vallják. Így saját választásukat racionális, morális és „normális” döntésként legitimálják.

A korpusz narratívája némiképp eltér a viktimizáció sablonjától is – ahogyan azt Moll nevezi, és ami az etnonacionalista narratívák egyik fő jellemzője: „a saját csaták és katonák heroizációja, az áldozat helyzetének erőteljes hangsúlyozásával, mindez együtt a bűnösök keresésével a másik nemzeti csoportban és a saját ’sötét oldal’ tagadásával”.⁴² Beszélgetőtársaink, akik az Ötödik korpusz tagjai voltak, ellenségeiket úgy írják le, mint akik átverés és a tudatlanságuk áldozatai, és ezzel elveszik az ellenség „erejét”, így azt is, hogy ők maguk a potenciális áldozat szerepébe kerüljenek, ami viszont a bosnyák nemzeti narratívának felelne meg.

Mintha a korpusz narratívájának az lenne az üzenete, hogy a Nyugat-Boszniai Autonóm Tartomány politikai programja híveinek egyedüli jövője az lenne, ha kibékülnének a „vesztes” szerepével. A háború hatásainak semlegesítése ezeknek a beszélgetőtársaknak a szemszögéből csak akkor lehetséges, ha mindenki eláll az

⁴⁰ Szerbiai/vajdasági város, ahol az ország egyik legnagyobb börtöne van, és amely többször szolgált a szabadesapatok bázisaként. (A ford. megj.)

⁴¹ A korpusz narratíváját támogató médiák vagy szerzők azt hozzák fel, hogy Fikret Abdić a háború kezdetétől „szerb kémként” tevékenykedett, aki aztán „mitikus módon eltűnt” a Banja Luka-i tárgyalások során, és hogy Slobodan Milošević „szándékosan” szabadította ki Abdićot a börtönből az Agrokomerc-botrány után, hogy BH-ban a „nagyyszerb érdekeket” képviselje.

⁴² Moll, 2015. 914.

APZB és a Népvédelem ideológiai pozíciójától. A diskurzusban nincs helye annak, hogy a két ideológia találkozzon egymással és kompromisszumos megoldást találjanak, csak annak, hogy a „másik oldal”, azaz az APZB és a Népvédelem „észhez térjen”. Az egyik alanyunk, aki a korpusz veteránja, és részt vett abban a kezdeményezésben, hogy az Ötödik korpusz és a Népvédelem tagjai találkozzanak, arról beszélt, hogy szerettek volna létrehozni „egy kladušai blokkot”, de csak azokkal, akik elvetik Fikret Abdić politikai programját, azaz azt szeretne volna, ha „kirángatom őket Abdić karmai közül, csak hogy megpróbáljuk őket az állam felé fordítani, hogy ez lassan elinduljon”. (Középkorú férfi)

A Népvédelem narratívája

Ez a Nyugat-Boszniai Autonóm Tartomány (APZB) kikiáltásán alapul, mint ami az egyedüli megoldás Velika Kladuša számára, hogy megőrizhessék a békét magában a városban. Az egyik érvük, hogy akkoriban a polgároknak nem volt érdekük ösztetűzni a szerbekkel és a horvátokkal vagy bármilyen más katonasággal. Úgy magyarázzák, hogy a háború oka Velika Kladušán annak a következménye volt, hogy a tartományt megtámadta BH Hadserege, illetve annak Ötödik korpusza, mégpedig a szarajevói hatalom parancsára, amelynek az APZB kezdeményezése ideológiailag nem felelt meg. Ennek a narratívának az is a része, hogy az APZB-nek sosem volt célja a szecesszió, hanem azt a köztársaság részeként kiáltották ki, és kevesebb hatásköre volt, mint most a kantonoknak Bosznia-Hercegovina Föderációjában. Az interjúalanyaink szerint a szarajevói hatalom tudott erről a kezdeményezésről, ők időben értesítették, az APZB megalapítását pedig sokáig készítették elő a nemzetközi közösség támogatásával, a bihaći provincia és az Owen–Stoltenberg terv kontextusában. Fikret Abdić az akkori Velika Kladuša lakói számára – a Népvédelem narratívája szerint – a BH-i Elnökség legitim képviselője volt, míg Alija Izetbegović a fundamentalizmust és Velika Kladuša visszafejlesztését képviselte. Végezetül, a Népvédelem narratívája türelmetlen az akkori „Szarajevó” irányában, s azt állítják róla, hogy két tűz között hagyta őket.

E narratívát a marginalizált helyzet, az elzártság és a központtal, illetve a Szarajevóval való állandó összetűzés jellemzi. Az ebből a pozícióból eredő viktimizáció (mi, kladušaiak mint áldozatok) nagyon erősen kifejezett, és valójában a kezdőpontot jelenti az APZB-ről szóló történetben. Nemcsak a háborús és háború utáni periódushoz kapcsolódik, de már a jugoszláviai időkhöz is, a térség akkori gazdasági fejlődéséhez. Máiig erős a helyi lakosság meggyőződése, hogy Kladuša a gazdasági sikerei miatt lett szállka Szarajevó és más nagyobb városok szemében, hogy

Abdić Agrokomerc-botrányát koncepciózusan előkészítették, Hakija Pozderacot⁴³ megölték stb.⁴⁴

Egyes beszélgetőtársak említést tettek a Kladaša és környéke lakosainak BH más vidékeire való titkos áttelepítési tervről is. Az Agrokomerc egykori munkása azt mondta, hogy a kladašaiak már az ötvenes évektől a rendszer áldozatai voltak.⁴⁵

⁴³ Hakija Pozderac az egyik legbefolyásosabb boszniai politikuscsalád tagja volt, kommunista és partizán, aki jelentős köztársasági és szövetségi posztokat töltött be. Az Agrokomerc-botrány kirobbanásakor az igazgatóbizottság tagja volt, őt is letartóztatták ellenforradalmi tevékenység vádjával. 1994-ben Belgrádban halt meg, esetlegesen erőszakos haláláról csak mendemondák keringtek. (*A ford. megj.*)

⁴⁴ A hetvenes évek elején Velika Kladašában nagy gyárakat alapítottak, az Agrokomercet, a Sanitekset és a Grupekset. Velika Kladaša, Cazin és a környék lakosságának legnagyobb része az Agrokomerc üzemeiben helyezkedett el, amely élelmiszeripari óriássá nőtte ki magát. Ám 1987-ben kitört a botrány a fedezetlen váltók miatt. A gyár fejlesztését leállították, az igazgatót, Fikret Abdićot – a cég „védjegyét” – „ellenforradalmi tevékenységgel” vádolták meg és letartóztatták. Az egész közösség a jugoszlávai média céltáblájává vált. Az Agrokomerc munkásait „keményfejként” írták le, akik „készek meghalni” Abdićért, „kellemetlenkedők”, „könyvemlűek” és általában képtelenek elfogadni a felelősséget azért, amit a botrány okozott az országnak. A város új neveket kapott, Velika Kladašából Velika Gladuša és Velika Kraduša lett. (Szójátékok, amelyek az éhségre és a lopásra utalnak – *a ford. megj.*) Nem maradtak el a vádak a nacionalizmus terjesztéséért és az „iszlám fundamentalizmus” miatt sem. L. Mulaosmanović, Admir: *Bihac-ka krajina 1971–1991.: utjecaj politike i političkih elita na privredni razvoj*. [A bihaći krajina 1971–1991.: a politika és a politikai elitek hatása a gazdasági fejlődésre.] Sarajevo: Institut za istoriju, 2010. Két év után Abdić szabadlábra került, az Agrokomerc tartozását elengedték, de a vállalat már sohasem ért el olyan sikereket, mint korábban. Részletesebben I. Mulaosmanović, 2010. A sarajevói Infobiro médiaközponban megtalálhatók a botrányral kapcsolatos cikkek az *Oslobodjenje*, *Večernji list*, *Borba* és *Politika* napilapokból.

⁴⁵ Az áttelepítéstől való félelem az 50-es évek eleji eseményekhez köthető, amelyek a Cazini krajínában történtek, közismert nevén a *cazini lázadáshoz*. Vera Kržišnik–Bukić, a témáról szóló legjelentősebb könyv szerzője úgy vélte, hogy elsősorban a parasztok szociális lázadása volt ez, ami egyedülálló volt Jugoszláviában, de a többi kommunista országban is. A lázadás főképpen az agrárpolitikára való reakció volt, amit 1949-ben kezdtek el, és amelynek a célja a földművesszövetkezetek létrehozása volt; ezzel megváltoztatták volna a földek tulajdonjogi helyzetét is (kis- és középparaszti réteget hoztak volna létre). A gyakorlatban ez az erőszakos terményfelvásárlást jelentette. A lázadást a Slunj-környéki Mile Devrnja, a krajínai Milan Božić és Ale Čović szervezte, és fontos megemlíteni, hogy mindketten kítüntetett partizánok voltak. A lázadás 1950. május 6-án tört ki, és aznap be is fejeződött. A szervezők elvárásaival szemben az eredmény nem a rendszer leváltása lett, hanem egy felgyújtott trafóállomás és pár kifosztott szövetkezet. Mindez Cazin környékén történt, amíg Horvátországban, Slunjban a felkelést meg sem szervezték, noha ezt tervezték. A lázadásnak messzemenő következményei lettek a környékbeliek sorsára. A szervezőket halálra ítélték, a résztvevők többségét börtönbe küldték, vagyunkat elkobozták. Ráadásul több száz családot kitelepítettek Srpcába, hogy „semlegesítsék” a terepet. Az egyik büntetésszámba menő következmény az volt, hogy az infrastruktúrába, oktatásba, gazdaságba való befektetés hiányossá vált. (L. Kržišnik–Bukić, Vera: *Cazinska buna 1950*. [A cazini felkelés 1950.] Sarajevo: Svjetlost, 1991.) Ebben

A Kladušával szembeni ötvenes évekbeli viszonyt ma általában a periféria egy-fajta állandó büntetéseként élik meg. Ezért a Népvédelem narratívája valamiféle ellenállásra épül, a senkit sem érdeklő periféria lázadására. A Népvédelem egyik elesett harcosának édesanyja szerint: „Egyszerre csak elkezdődött [ti. az APZB politikai programjával – a szerzők megj.], hogy megóvják ezt a vidéket attól, hogy a szerbek mindenhol támadjanak és ők így onnan... És akkor kikiáltották, nem tudom, hogy Fikret kivel tárgyalt, mit tárgyalt... És így [megalakult] a Nyugat-Boszniai Autonóm Tartomány. De ez másoknak nem tetszett. Szarajevónak ez valószínűleg nem tetszett. Honnan akkor ... másokon keresztül akarták elfojtani.”- (Idősebb nő)

A narratíva egyik fő keretét adja Velika Kladuša és Srebrenica kilencvenes évekbeli lokációjának és pozíciójának az összehasonlítása, és pár beszélgetőtársunk kiemelte, hogy az APZB azért volt szükségszerű, hogy Kladuša ne váljék „a második Srebrenicává”.⁴⁶ Hangsúlyozzák, hogy Velika Kladuša népe senkivel sem akart háborúzni, főleg nem a szerbekkel. A tartomány kormányának egyik magasan pozicionált tagja szerint: „Az autonómia kikiáltásának fő mottója a háború megszakítása volt, az emberi életek és az anyagi javak megőrzése.” Amíg az APZB ellenfelei megkérdőjelezik a „békediskurzust” a szerb katonai és félkatonai erőkkel való együttműködés miatt, az APZB híveinek narratívájában ez „szükség-szerűségként” jelenik meg, amely elfogadhatóbb annál az együttműködésnél, amit a BH-i Hadsereg a mudzsahedinekkel folytatott. Felteszi a kérdést: „Hát nagyobb cirkusz az, hogy együttműködtünk a szomszédainkkal, a polgártársainkkal, akik közül ma senkinek se fáj a feje, persze nem mentem fel azokat, akik büntetteket követtek el, de mekkora cirkuszok vannak ezekből a zsoldosokból, vahabitákból, meg így tovább?” (Idősebb férfi)

Az Agrokomerc fontos eleme a Népvédelem narratívájának, ami végighúzódik a háború előttről a háború utáni időkig. Így hallhatunk az Agrokomerc védelméről, őrzéséről, óvásáról, ami a kladušai polgárok politikai összefogásának egyik motívuma volt. Az Agrokomerchez való viszonyt ma jól láthatjuk a „régii szép idők” utáni nosztalgiában. Mitja Velikonja a nosztalgiának több olvasatát adja, így az értelmezhető „disszidens diskurzusként” is, mint „a múlt átalányban vett elítélésével” szembeni ellenállás pozíciója.⁴⁷ A nosztalgia valamiféle válasz a mai bizonytalanságra, amely a „régii szép idők”-ön lovagol. Politikai programot is nyújt – Fikret Abdić kampánybeszédeiben a régi szép idők visszatérését ígéri.

a helyzetben az Agrokomerc megalapítása és a jugoszláv gazdaság egyik legnagyobb óriásává fejlesztése teljesen átforgalmazta ezt a vidéket.

⁴⁶ Srebrenica az egyik ritka toponímia, ami megjelenik a narrációkban, és ami valamilyen módon elhelyezi a kladušai háborút a BH-i háború kontextusában.

⁴⁷ Velikonja, Mitja: *Titostalgija. Študija nostalgije po Josipu Brozu*. Ljubljana: Mirovni Inštitut, 2008.

Az APZB hívei és a Népvédelem narratívája inkább a megbocsátás és az együttélés szükségessége felé irányul, a jelenlegi helyzetet pedig jobbnak értékelik, és felhozzák a megbékélésnek azokat a példáit, amelyek azt mutatják, hogy ez nemcsak lehetséges, de elkerülhetetlen is. „Hallgatok, mert tudja, hogy elesett a fiam, és tudja, hol esett el, az övé meg a másik oldalon volt, és így. Én semmit, egy szót sem szoltam, azzal a bolonddal én nem tárgyalok, mert képes bármit megtenni. És most, az én unokám meg az ő unokája a fiától ide jönnek az udvarba. És akkor most mit, hogy összeveszítsem őket? Nem fogom, mert a gyerekeknek nem kell tudniuk a hülyeségekről, ennyi.” (Idősebb nő) A pártok politikai programjai, ugyanúgy, ahogyan beszélgetőtársaink, akik a Népvédelem narratíváját használják – a háborús retorikát nem hangsúlyozzák ki, fontosabb nekik a közösségiség – a megbékélés és a felejtés eszméje. Hogy ez miképpen jelenik meg, a következő fejezetben mutatjuk be.

Ahol ez a két narratíva nem ütközik össze Kladuša és Szarajevó – mint a hatalom és a politika kreálójának központja – mai viszonylatában, az a krajinaiai identitása. Az Ötödik korpusz egykori tagjai határozottan elégedetlenek azzal, ahogyan „Szarajevó” a háborús veteránokat kezeli, és azt mondják, Velika Kladuša „száz százalékban el van hagyva a kantonális és a szövetségi meg az állami hatalom részéről is”. Ugyanez a veterán így folytatja: „Mondom, azt feltételezem, hogy ha élve maradt volna [Izet Nanić]⁴⁸, ő megpróbált volna valamit, a harcosok oldalán állna. A mi tábornokaink, az egyik is, meg a másik is, Veljković tábornok meg Dudaković tábornok is, fogták magukat Szarajevóban, a pozícióikat, ki mit tudott és ennyi...” (Középkorú férfi) Azaz mindkét tábornok, akik az unai-sanski kantonból származnak, több figyelmet szenteltek Szarajevó védelmének a saját kantonjuk helyett, és valójában, beszélgetőtársunk szerint, a három tábornok közül egyedül Nanić volt az, aki igazából törődött Krajina védelmével és jövőjével, amely később az unai-sanski kantonná válik, és az ő halálával ez a harc véget ért.

A Népvédelem narratívája is hasonló: „Mi úgy szeretjük mondani, hogy a szarajevói emberek, meg BH más részeiből, ők ugyanúgy kezelnek bennünket, akik itt vagyunk. Mi ha ott megjelenünk, Babó emberei vagyunk.” (Fiatal férfi) A Népvédelem narratívájában különösen erős a Szarajevóval szembeni türelmetlenség, ha az Agrokomerc vagyonával és egykori munkásaival szembeni „elhanyagoltságról” esik szó, és nem ritkán találkozhatunk alanyainknál azzal, hogy másokat lopással vádolnak meg, orgazdasággal és hasonlókval.

Mindkét narratívában jelen van a krajinaiai identitás. Ez földrajzi hovatarozást jelent, beszélgetőtársaink „a keménységet, az igazságérzetet” emelik ki, „hogy azt védjük, ami a miénk”, és a helyi közösséghez való kifejezett hozzátartozást is.⁴⁹ Mindkét narratívában megjelenik, hogy büszkék krajinaiai voltukra, ezzel együtt

⁴⁸ Izet Nanić az 505., bužimi harci brigád parancsnoka volt, ami az Ötödik korpusz részeként harcolt. 1995 augusztusában halt meg.

⁴⁹ Kržišnik–Bukić, 1991. 41. és 68.

írják le magukat önfejtőnek, önzőnek, harcosnak és igazságszeretőnek is. Éppen ezeket az elemeket találjuk meg a Velika Kladušáról szóló szakirodalomban is.

A semleges narratíva

A két szemben álló mellett észrevételeztünk egy harmadik, semleges narratívát is – amiről nehéz rögtön meghatározni, hogy „melyik oldalon is áll”. Ez a „politikai hatalmasságok” felelősségére fókuszál, gazdasági és politikai érdekeiket firtatva, amelyek a krajainai háború fő okai voltak. Ez a narratíva jelentős mértékben (vagy éppen konzisztensen) nem volt jelen a kutatott anyagban, mégpedig két okból: egyfelől csak pár interjúalanynál jelent meg, másfelől a mélyebb elemzés kimutatná, hogy érvek – amelyek révén azzal próbálkoztak, hogy a szemben álló felek egyikebe se lehessenek besorolhatók – ellentmondásban állnak későbbi kijelentéseikkel, amikor is a kladušai háborúra való emlékezés során mégis az egyik fél prizmáján át látták az eseményeket. A semleges pozícióból nézve az APZB semmi más, mint egy ember – Fikret Abdić –, illetve legszűkebb körének politikai és gazdasági érdekeiről szóló játszma, az egyszerű nép pedig ma is ennek a politikának a foglya.

Ebben a narratívában kihangsúlyozódik azoknak a családoknak a tragédiája, amelyek a két fél közt maguk is megosztottak lettek, amikor is „testvér a testvér ellen volt”, továbbá az emberek közötti viszonyok összeomlása, ami sokak esetében máig megfigyelhető. Ahogyan egy középkorú nő mondta, aki a háború során Kladušán maradt: „... itt szó szerint testvér és testvér tűzött össze, az apa és a fiú [közben az asztalt ütogeti], ami nekem személy szerint szörnyű, elfogadhatatlan, megfogalmazhatatlan, mert kiért, kinek a nevében?” (Középkorú nő)

Akik ezt a narratívát használták (fiatalabb férfiak és egy középkorú nő), megkérdőjelezzik az APZB létjogosultságát, az elit bűnösségét emlegetve, amely a háborút a saját meggazdagodására használta fel. Így egy fiatalnak, akinek az apja a Népvédelem tagja volt, ez a véleménye az 1993 és 1995 közt zajló eseményekről: „Egyszer alkalom volt egy ülésen együtt lenni egy hölgygel, aki a drmaljevói táborban [a Népvédelem fogolytáborában] volt fogva tartva, és az ő története (...) valami másik nézetet adott minderre. Valami módon jóban volt az Abdić családdal, de amikor elindult a második autonómia, a fogolytáborban kötött ki. (...) Akkor került ki, amikor egy nagyobb összeget ajánlott föl. Fölfogtam, hogy a tábor, meg az egységek, így az Autonómia megalakításának egyik oka valójában az érdekek voltak (...) a kereseti lehetőség.” (Fiatal férfi) A másik beszélgetőtársunk, aki a háború alatt szintén gyerek volt, de aki olyan családból jön, amelyik az Ötödik korpusz narratíváját vallja, ezt mondta a háborúról: „Hát pusztulás, semmi... Ezt valószínűleg pár állami vezető találta ki meg egy nagyobb politikai kör, szerbek is, boszniaiak is... nem igazolom ezt, nem támogatom... Erről negatív a véleményem, meg ahogy erről gondolkodom, és egyáltalán nem fontos, ki kicsoda meg melyik politikai opció vagy milyen, katonai meg hát ez az... az egész hülyeség.” (Fiatal férfi)

Akárcsak a Népvédelem és az Ötödik korpusz narratívája, ez is türelmetlen Szarajevóval mint hatalmi központtal szemben. Így fiatal alanyunk kifejezetten távolságot tart az APZB-től, ám dühöt érez a központ, Szarajevó felé is, s ezt mondja: „Ezek [ti. a BH-i hatalom, a BH-i uralkodó pártok, a vállalkozók, akik jó viszonyt ápolnak a legnagyobb uralkodó bosnyák párttal – a szerzők megj.] idejönnek, és használják a nyolcvanas évekbeli üzemeket meg felszerelést. Vagyis ez a miénk, kladušaiaké, nem fontos, hogy ki hol áll, hanem te most egy autonomista fészekbe jöttél... céget csinál itt, ha valami ész vagy ott, Szarajevóban...” (Fiatal férfi) Ebben a narratívában az Agrokomerc, a gyár az, amelynek köszönhetően Kladušan egykor jó volt az élet, de ma főleg a lakosság manipulációjára használják fel a kormányzó pártok a „revitalizációról” szóló mesék révén.⁵⁰

A háborúra való emlékezés Kladušan nem illeszkedik teljesen a három BH-i kollektív nemzeti narratíva valamelyikébe, de azokhoz viszonyulva épül fel. Három specifikus formája van: a Népvédelemé, az Ötödik korpuszé, továbbá egy semleges, eldöntetlen verzió. A Népvédelem az Autonóm Tartomány politikai programjából ered, abból, hogy el kellett válni a BH-i Hadseregtől, hogy Kladuša a háború dacára megmaradhasson. Az Ötödik korpuszé részben a bosnyák nemzeti narratívából ered, és a kladušai háborút és megosztottságot a szecesszióval és „az ellenséggel való együttműködéssel” jellemzi. Amit (részben) semleges narratívának neveztünk, az a két egymással összeütköző narratívától való elhatárolódás kísérlete, noha a beszélgetőtársak emlékezése mégis reflektál e két narratíva valamelyikére. A következő fejezetben az emlékezet gyakorlatait mutatjuk be Velika Kladušan, beleértve a kommemorációkat és a helyeket, amelyek az említett narratívákhoz kapcsolódnak.

A megemlékezések gyakorlatai és a felejtés kultúrája Velika Kladušan

Az emlékezés etnográfája – Teski és Climo szerint – az emlékezés, a felejtés, a rekonstrukció, a metamorfózis és a közvetett emlékezés kategóriájával dolgozhat. Mindegyik szerves része az emlékezésnek, amit mindennapi tapasztalataink és az események megélése képez.⁵¹ Az emlékezés nem felidézés, hanem állandó folyamat, amely a közeli és távoli múlt tartalmáról és értelméről vallott egyéni és csoportos vélekedéseken alapszik, most történik, és mindig korrelációban van az alkategóriáival. Az emlékezéssel szemben, ahogyan a szerzők írják, annak legkifordítottabb formája a felejtés, amely a múlttal úgy áll összeköttetésben, hogy állandó kapcsolatban van a jelennel. A felejtés a jelen szolgálatában áll, annak jelentést ad, és ugyanúgy, ahogy az emlékezésnek, megvannak a megtestesült formái, mint az időbelileg meghatározott kommemorációk (például a nemzeti események)

⁵⁰ Fikret Abdić 2016-os kampánya a helyi választásokon kifejezetten az Agrokomerc sikereire épülő történeten alapult, ti. hogy a jövőben újra növekedni fog a gazdaság, újraindulhat az egész gyár.

⁵¹ Teski – Climo, 1995. 1–4.

és a térbelileg meghatározott emlékművek, a felejtés az üresség, a törlés és az elhallgatás mechanizmusával él, ami a nyelvben, a térben és az időben megy végbe.

Minden egyes kategóriának megvan a jellegzetes formája a közösségre vagy az egy térben jelenlévő csoportra nézve. Maurice Halbwachs, a „kollektív emlékezet” fogalmának kovácsa szerint minden egyes emlékezés a csoport-, illetve a kollektív emlékezet hatása alatt van, a tartalma a térben és időben elválasztott csoportok jellegzetességeitől függ. Halbwachs szerint az emlékezetet a csoport konstruálja, az egyén pedig az emlékezés munkáját végzi el. Jan Assman pedig a kulturális emlékezetéről alkotott elméletébe hozza be az intézményeket, amelyek az emlékezés munkájának fontos eszközei. Ezt az emlékezetet a múltból emelik ki, és szimbolikus formában meztelenítik le, illetve hizlalják fel. Ezeknek a példái a múzeumok, az emlékművek, minden, amit aktiválhatunk az emlékezéshez, és amibe mi is befektettünk, hogy testet ölthessen. A kulturális emlékezet olykor szélsőségesen elitista, azokhoz tartozik, akiknek van hatalmuk az adott történelmi pillanatban, a „kiválasztottaké”, akik létrehozhatják.⁵²

Ebben a fejezetben az emlékezet kladušai helyeit és dátumait mutatjuk be, értelmüket elemezve a közösség identitásának, a kollektív emlékezet létrehozásának terén, illetve a felejtés folyamatában. Fontos megemlíteni, hogy a felejtés kategóriáját nem pszichológiai értelmében használjuk, mint ami a trauma elnyomásában van jelen, hanem mint politikai felejtést, ahogyan arról Teski és Climo írt, és ami az emlékezés elnyomásának sajátos mechanizmusa: „a felejtés eltervezett politikai aktus lehet, a történelem felülvizsgálata, hogy az adott hatalmi viszonyokat megerősítsék, és hogy a történelem új verzióját kényszerítsék ki azok, akiknek van hatalmuk”.⁵³ Itt tehát arra keressük a választ, hogyan tartják fenn a narratívákat Kladušában, azok hogyan intézményesülnek és materializálódnak. Hogyan hatnak a lakosok emlékezetére – mi alapján fogadják el azokat? Milyen a hivatalos politikai emlékezet és az (potenciálisan) hogyan változik az idők során?

Az emlékezés időpontjai és helyei: Dubrave⁵⁴

Két részen kerül el. Ha felülről állsz, és bemész a kapun, a jobboldali rész nagyobb-nak látszódik a baloldalinál, úgy tűnik, mintha nem látnád a végét. „Ott Nedžo

⁵² Assman, Jan: Communicative and Cultural Memory. In: Erll, Astrid – Ansgar Nunning (eds.): *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2009. 109–118. 109.

⁵³ Teski – Climo, 1995. 4.

⁵⁴ A Dubrave mezarje [muzulmán temető – *a ford. megj.*] a horvát határ mellett helyezkedik el, az egykori farmok területén. Egy beszélgetőtársunk, a Népvédelem egykori tagja vezetett el bennünket a várostól kissé távolabbi helyre, a főutcától messzebbre. „A Népvédelem elesett és eltűnt tagjai családjának egyesülete” feliraton kívül semmi más nem utal az 1993–1995 közti háborúra, illetve semmilyen információ sincs a szemben álló felekről.

fekszik, amott meg a Kis Jaminin” – említi meg vezetőnk. A síremlékek nem fehérek és csúcsosak, azt vártam, hogy mind egyforma lesz, de nem. Szinte a városon kívülre mentünk a helyig, amit úgy említenek, mint a Népvédelem elesett tagjainak szentelt egyedüli emlékhelyet. „Nem hittem volna, hogy ilyen messze van” – mondtam, „nincs az messze” – mondja (mintha nem együtt jöttünk volna). „Az út csak eddig visz, nincs tovább, zsákutca, baloldalon meg ott az árok – a határ Horvátországgal” – hallható hangosan. „Ott van, az a bodzabokor – az már horvát bodza” – erősíti meg feltételezésünket az útvezető. A bejáratnál az egykori trafik bádoglemezei. Egykor itt biztosan kávé árultak, friss gyümölcsöt, vagy csak a munkások jelentkeztek be a portán. Ezen a kapun megyünk be, és balra a bádogdarabok mellett. A hengerszerűségben egykor talán szárítottak vagy fagyasztottak valamit. „Nem tudom én sem, mi ez. Senki se tudja ma, mi ez” – gondolom, amíg balra megyünk, ahol Nedžot temették el. Minden oldalon egy kis kapu áll, ugyanazzal a felirattal: „A Népvédelem elesett és eltűnt tagjai családjának egyesülete.” „Még azt sem írja, hogy melyik évben estek el. Hát még azt sem tudni, melyik háború ez” – mondom. „Lesz majd” – mondja, miközben a kezével mímeli az arcmosást.

Ha először jönnek Velika Kladašába, „Babó” és „Didó”, azaz egyfelől a Népvédelem, másfelől az Ötödik korpusz politikai programjának a hívei aligha lesznek láthatóak Önök előtt. A városrészek, a szórakozóhelyek nincsenek elhatárolva, semmilyen jel nem utal a „muzulmánok közti összetűzésre”, ahogyan ezt a BH-i háborúról szóló irodalom nevezi. A város fölé emelkedik a régi vár a toronnyal, itt volt a háború alatt az APZB Népvédelmének stábja, s maga Fikret Abdić is. Ma ezt semmi sem jelöli. Az óvárosban működik a vendéglő, amely a lakodalmak és más ünnepségek kedvelt helyszíne. A városközpontban még áll az Agrokomerc áruháza – de a homlokzaton álló feliraton kívül a boltban semmi sem utal az egykori vállalatóriásra. Egyébként a gyáracsarnokok egy része a városba bevezető út mellett áll, de azok üres, szellem járta helyek. A község rurális részein fekvő csarnokokat csak a helyi lakosság ismeri fel, bár mindegyikről van történetük. Adatokat sorolnak, melyikben mit állítottak elő, melyik ismert személy hol dolgozott, a háború alatt ki lopta ki ezeket. Az áruházzal szemben helyezkedik el a városi dzsámi. Udvarában áll a bosznia-hercegovinai hadsereg elesett harcosainak emlékműve.

A városközpont nagy parkjában pedig ott vannak a népfelzabadító háború elesett harcosainak emlékművei, még az utolsó háború előtti időkből. Nincsenek összetörve, összefirkálva, ami különös a mai időkben. A város utcái a háború előtti nevüket viselik – a fő utca a Tito marsall utca. Velika Kladaša községének napja február 23-a, amikor is 1942-ben először felszabadították a várost.⁵⁵ Ezen a napon Velika Kladaša községi végrehajtó tanácsa és közigazgatása szervezésében,

⁵⁵ A város történetéről a község hivatalos honlapján olvashatunk. A történelmi áttekintés 1942-vel véget ér, a kilencvenes évek háborúit nem említik meg. L. <http://velika-kladaša.gov.ba/o-opcini/istorija/> A tanulmány fordítása idején már más a hivatalos honlap, a történelmi áttekintésben megemlítik az Agrokomercnek a nyolcvanas évekbeli jelentőségét, és azt is,

a „Josip Broz Tito” Polgárok Egyesületével együtt koszorút és virágokat helyeznek el Ibrahim Mržljak emlékművénél Zagradban, a település egyik negyedében. Ibrahim Mržljak Mali (1924–1944) Jugoszlávia egyik néphőse, aki 1953-ban kapta meg e kitüntetést.⁵⁶ A Nyolcadik krajinai muzulmán rohambrigád tagja volt, amely a Jugoszláv Néphadsereg és a partizánegységek részét képezte. Ugyanígy meglátogatják a városi park központi emlékművét is, a „Zuhdija Žalić” Kulturális és Oktatási Központot és a poljai „Zuhdija Žalić” emlékművet. Ő a Rade Končar nevét viselő 13. proletárbrigád tagja volt, illetve az első proletár divízióé, amely részt vett Bosznia-Hercegovina nagy részének, majd Montenegró és Szerbia felszabadításában is 1941–1945 során. A megemlékezés részeként az összes kladušai általános iskolában megtartják „a történelemórát 1942. február 23-a – Velika Kladuša község felszabadulásának napja” alkalmából.

Az Ötödik korpusz elesett tagjainak emléknapiját a városban a sehidek⁵⁷ napján tartják, a ramazan bajram ünnepének második napján, a koszorúk elhelyezésével és a Fatiha tanításával a központi városi dzsámi előtt, egy olyan bosnyák nemzeti narratíva gyakorlataként, ami a legutóbbi BH-i háborúra való megemlékezéshez fűződik.

A Népvédelem tagjaira a dubravei temetőben emlékeznek. Magának a temetőnek a létrehozására a háború után került sor, mert sok áldozatot Horvátország területén temettek el, és az olyan szervezetek, mint a Népvédelem elesett és elűnt tagjai családjának egyesülete és az egyik párt, a Demokratikus Népi Község alapították, tartják fenn és az ő tagjaik látogatják meg az emlékezés jeleként. A központi dátum december 10-e, „az AZPB elesett tagjaira való emlékezés napja”, ami egyúttal az emberi jogok nemzetközi napja is. Ekkor az egyesület tagjai meglátogatják a dubravei temetőt, hangsúlyozva, hogy még ezekben az években is folyik a harc a családok és a Népvédelem tagjainak jogaiért, mert diszkrimináltják őket, egyes jogaiktól meg is vannak fosztva a háború többi részvevőjéhez képest.⁵⁸ December 10-én kívül nincs más dátum, amikor a Népvédelem tagjaira emlékeznek. Továbbá nem tartják meg azokat a napokat sem, amelyek fontosak lehetnek volna az AZPB történelme szempontjából, és amelyeket egyébként

hogy a kilencvens évek háborúi máig nehezen áthidalható nehézségeket okoznak. L. <https://velikakladuša.gov.ba/historija/> [Letöltés ideje: 2021. április 28.] (*a ford. megj.*)

⁵⁶ A bátorságért adott néphős érdemrend a második legjelentősebb kitüntetés volt a szocialista Jugoszláviában. Egyének, katonai egységek, politikai és más szervezetek kapták meg a háborúban vagy a békében tanúsított hősi cselekedeteikért. A legtöbb ilyen érdemrendet partizánok kapták a II. világháborús tevékenységükért, a néphős címből 1322-öt osztottak ki. https://bs.wikipedia.org/wiki/Orden_narodnog_heroja (Letöltés ideje: 2017. április 4.) [ez tehát szerzői megjegyzés]

⁵⁷ Az arab eredetű szó áldozatot, megkínzottat, mártírt jelent. (*a ford. megj.*)

⁵⁸ Obilježeni četvrti Dan sjećanja na poginule pripadnike Narodne odbrane. [Megtartották a Népvédelem elesett tagjainak negyedik Emlékezés-napját.] *Reprezent*, 2014. december 10. <https://www.youtube.com/watch?v=cRmCo0I-QdI> (Letöltés ideje: 2016. november 18.)

interjúalanyaink megemlégtettek: az APZB kikiáltásának napja, 1993. szeptember 27.; „az Autonómia első eleste” 1994 augusztusában és „az Autonómia második eleste” 1995. augusztus 7-én. Noha emlékeznek ezekre a dátumokra, nem tartanak megemlékezéseket, ezek nincsenek is megjelölve a nyilvános térben.

Ez a csönd, illetve az 1993–1995-ös háború elfelejtésének politikája, továbbá a döntés, hogy a nyilvános térben ne állítsanak jelet a háborúnak, nem véletlen; mindez azoknak a pártoknak a politikai programja, amelyek az APZB örökségét vallják. Közvetlenül a háború után, egészen 2000-ig, amíg hatalmon a Demokratikus Akció Pártja volt, a domináns bosnyák nacionalista narratíva kifejezetten látható volt a városban. Így a főutcát Izet Nanićra nevezték át, aki az Ötödik korpusz bužimi brigádjának volt a főparancsnoka. Ez az egyik legrosszabb hírű formáció az egykori APZB-szimpatizánsok emlékezetében, noha magát Nanićot nem azonosítják a „különleges egységekkel” (ezek többnyire paramilitáris erők voltak a különböző oldalakról, és főleg ezek hozták létre a fogolytáborokat, ahol a rabokat kínozták). Ma is érvényben vannak a vádak az 505. brigád tagjaival kapcsolatosan a kladašai civilek ellen elkövetett bűnök miatt. Akkoriban a község hivatalos napja augusztus 7-e volt, ekkor ünnepelték még Velika Kladuša „felszabadítását”, vagyis a Népvédelem narratívájában a második elestét. Ahogyan egyes beszélgetőtársaink elmondták, az Ötödik korpusz tagjai ma is emlékeznek erre a napra.

A Demokratikus Népi Közösség megalakulásával és hatalomra kerülésével 2000-ben aztán mindent, ami a háborúra emlékeztet, és ami esetleg szíthatná a lakosság közti türelmetlenséget, lassan intézményesen eltöröltek. A felejtés politikája hivatalossá válik – a háború minden jelét, származzon akármelyik oldalról, eltávolítják a nyilvános térből, a már említett, a városi dzsámi előtt álló II. világháborús emlékeket kivéve. Megváltoztatják az utcák nevét – a városközpontban Izet Nanić átadja a helyét Tito marsallnak.⁵⁹ Az Ötödik korpusz narratíváját valló egyik alany pedig így emlékezett vissza az egyik iskolában kialakult helyzetre: „Nálunk minden sehid képét kitették az iskolában... Amikor Fikret Abdić újra átvette a hatalmat, bejelentkezett az egyik előljáró, hogy meglátogatja az iskolát, és ezt lefényképezte. Ez a sehidek családja és öközte zajlott, ment az adok-kapok, és éppen hogy kemény összecsapás volt. És nincs többé... Leszedték azokat.” (Középkorú férfi) A Népvédelem narratívájának híve pedig, aki ebben a periódusban részt vett a helyi politika kialakításában, elmondta: „Mi semmit, éppen hogy semmit sem, ami a háborúhoz kapcsolódik, és ami valakit bántana, nem akartunk kiemelni. Az ellentétes oldalnak augusztus 7-e volt a Község napja, pedig akkor 30 ezer ember menekült el. Ezt a dátumot mi megsemmisítettük, és visszatettük február 23-át, ami senkit sem zavar... Ugyanígy az utcanevek, a háború előtti időkbe mentünk vissza, vagy valamilyen földrajzi toponímiákhoz.” (Középkorú férfi)

⁵⁹ Noha egyes utcákat most másképpen neveznek, érdekes, hogy ezek a változások nem jelentek meg a BH Telecom oldalain és az elektronikus névjegyzékben.

Az a kezdeményezés, hogy mindkét fél áldozatainak közös emlékművet állítsanak fel, soha nem vált valóra. Ezt csak a Népvédelem hívei emlegetik sikertelen tervként, mert az SDA blokkolta. „Ezt a kezdeményezést nem értette meg a a másik politikai oldal, az SDA, meg azok, akik a BH-i Hadseregbe került tagjai körül gyülekeznek, ők úgy gondolták, nem kerülhetnek egy kalap alá ezek is, meg azok is. Pedig szerintem hát az idő bebizonyította és még jobban be fogja bizonyítani, hogy ezek áldozatok, egyik is, másik is, az örült politikáé, a bolond politikusoké... és tehát nem sértegetve egyiket és másikat sem, amikor ezt mondom, és nem kételkedve az áldozatok tisztaságában, se egyikében, sem a másikében.” (Középkorú férfi)

Amikor interjúalanyainkat arról kérdeztük, hogyan emlékeznek a kilencvenes évek háborúira, általában ezeket az egyéni szenvedések, veszteségek helyeihez kötik, amelyek nem ritkán távolabb esnek az urbánus városközponttól, és semmivel sincsenek megjelölve. Így a Népvédelem egykori katonája elmondta: „Számomra a legerősebb asszociáció a háborúra a szülőhelyem, ahol foglyul ejtettek. Engem szó szerint a saját földdarabomon fogtak el, szó szerint ez az én földem, és bármikor ott főttem vagyok, ez az N. A. háza fölötti hegy, akkor az asszociáció erre... és párszor megnéztem ezt a helyet.” (Középkorú férfi)

Beszélgetőtársaink azt is megemlézték, hogy közvetlenül a háború után a két narratíva hívei közti megosztottság sokkal nagyobb volt a nyilvános térben. De idővel a szakadék kisebb lett. Mégis, interjúalanyaink kiemelik, hogy továbbra is létezik a bizalmatlanság és a különbségek meghaladására való hajlam hiánya, különösen a mindennapi életben. Az Ötödik korpusz és Demokratikus Akció Pártjának tagja kiemelte, hogy a konfliktus létezik: „nem a közéletben, hanem a papírok révén, ahol mindig elhúznak valami ügyet, provokálnak”. (Középkorú férfi) Egy interjúalany, akinek véleménye inkább a semleges narratívába illik, elmesélte, hogy a legrosszabbul az ő gyerekeik jártak, és visszaemlékezett azokra a kellemetlenségekre, amiket a gyereke élt át az iskolában. Az anya észrevette, hogy gyermeke kedvetlen. „Hát mi volt? »Hát mások mindig kapnak csomagot, én meg sose.« (...) Sokáig ment ez, hogy Babóé vagy Didóé vagyok-e? A férjem apja akkor még élt, mondom: »Te Babóé meg Didóé is vagy, ott van D. nagyapád meg E. nagyapád«. De nem, van ott valami 'babó' meg 'didó', de nem az övök vagy, lelkem, nem tartozol hozzájuk semmilyen alapon és nem is tudsz.” (Középkorú nő)

A mindennapi beszélgetések csöndjéről

Az emlékezésekről szóló kutatások nagy száma az átélt traumákra való emlékezés artikulálásának lehetőségességére vagy lehetetlenségére fókuszált, kevesebb kutatás foglalkozott azokkal a háborúkról és traumákról való emlékezésekkel, amelyet az elhallgatás, az artikuláció hiánya jellemez, illetve mindaz, amit a csönddel

fejzenek ki. A csönd, akárcsak a trauma, a helyzetnek azt a modalitását fejezi ki, amelyben a narráció a társadalmi környezetben vagy lehetséges, vagy sem. A traumát jellemezhetjük úgy, mint amely teljesen magánjellegű és a végsőkig oszthatatlan:⁶⁰ „A nyelv különlegessé vagy fantasztikussá válik, az emlékezet kicsorbul – az áldozatok gyakran úgy látják magukat, mint akik bűnösök a fájdalomukért, és a társadalmi halál ilyen pillanataiban az elbeszélés az, amire nem kerítenének sort.”⁶¹

A kladušai lakosok narratíváit a csönd és az üresség jellemzi, és ezek leginkább akkor jelentkeznek, ha az egymással szemben álló narratívák a mai mindennapi életüket érintik. A megkérdezettek gyakran válaszolják: „Nem tudom, hogy mit mondjak maguknak.” Az idő mintha megállt volna Velika Kladušán 1993. szeptember 29-én, amikor megalapították a Nyugat-Boszniai Autonóm Tartományt. Erről a napról nem sokat beszélnek, hallgatnak róla, vagy nem szívesen említik meg.

A csönd az emlékezet különféle helyein jelenik meg, és döntően attól függ, hogy a háború során a beszélő milyen helyzetben volt. A civilek, vagyis legtöbbször a nők és akik akkoriban gyerekek voltak, a visszaemlékezéseikben szinte sosem említenek meg hivatalos dátumokat vagy eseményeket (mint például az APZB kikiáltását). A nagyon személyes tapasztalatokra emlékeznek – a szülésre a város bombázása során; amikor vízért mentek a kijárási tilalom alatt; „amikor apa Bužimban maradt”, „amikor a fiam elment a katonaságba”, „amikor megölték a rendőrt” vagy „amikor szétváltak a hadseregek”. Ezek többsége azzal áll összefüggésben, amit a kutatás során semleges narratívának neveztünk, és annak a szükségét fejezik ki, hogy az egymással szemben álló narratíváktól távolságot tartsanak. Ugyanígy mindnyájan hangsúlyozzák, hogy „nem menekültek sehova”, ezzel utalva a két, 1994-es és 1995-ös menekülthullámra. Mintha ezzel további distanciát teremtenének a hivatalos ideológiáktól (ők sem nem „Babóék”, sem nem „Didóék”), de legitimitást adnak emlékeiknek, hiszen itt voltak, tanúskodnak a kladušai eseményekről.

Akik átélték a háborút, illetve valamely katonaság tagjaként részt vettek abban, az emlékeiket nem hallgatják el, hanem közvetlenül a hivatalos narratívákhoz és eseményekhez kapcsolják – világosabban emlékeznek a háború kezdetére, a munkástüntetésekre és értekezletre, az APZB kikiáltására, hangsúlyozzák a népükkel való szolidaritást a háború alatt, világosabban jelzik az ellenséget (olyan kifejezésekkel, amelyeknek az adott különleges kontextusban szitokszó jellegük van: „autonomisták”, „bužimiak”, „Babóék”, „korpuzosok” stb.) A Népvédelem tagjai megemlítik az Iszlám Közösségnek a háború elején kiadott fetváját mint az egyik legfájdalmasabb eseményt, amire e periódusból emlékeznek. Ugyanígy az APZB hívei közül sokak emlékezetében kiemelkedik a menekülés – mint az egyik legszörnyűbb háborús tapasztalatról beszélnek róla, amikor világossá vált számukra,

⁶⁰ Arendt – Scarry, I. Edkins, Jenny: *Trauma and the Memory of Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 45.

⁶¹ Uo. 46.

hogy „mindenki magukra hagyta őket” – a szarajevói (központi) hatalom és a nemzetközi közösség is. Leírják, hogyan aludtak napokon át a nyílt terepen élelem és víz nélkül, hogyan mentek át az Agrokomerc elhagyatott horvátországi csarnokai-ba, ahol egymást „pokrócokkal választották el”.

Kladušai alanyaink beszéltek arról az erőszakról is, amit ők maguk személyesen szenvedtek el, vagy valaki hozzájuk közel álló, mint ami szintén a háborúra való emlékezés része. Amikor az erőszakról beszélnek, akad, aki passzív formát használt – „volt ott verés”, vagy „volt ott nyomás[gyakorlás]” –, de részletesebb példa is akad az emlékezésre, arról, hogyan bombázták a várost, hogyan sebesült meg az interjúalany, hogyan temettek el gyereket, hogyan kínozták meg a hozzátartozót a fogságban. A Népvédelem egyik tagja így mesélt: „A harmadik lépésnél éreztem újra, hogy eltalált, a másik lábamba. Az meg kiabál: 'Ott van még egy, nézzétek, hogy elesett', 'Tekbir, Allah ekber', én meg fekszem és nézek rá (szünet).” (Középkorú férfi) Az Ötödik korpusz tagja apja fogságára emlékezett vissza: „Sokszor megverték, ott, ahol elfogták, a Népvédelem részéről, Fikret katonasága, az, aki verte, most Amerikában él, verte valami... pisztollyal, 7,62-essel, teljesen véres volt.” (Középkorú férfi)

A bizonyos témákról való beszélgetés kikerülése, vagy az események meg nem nevezése, a csönd jelenléte mindkét narratívában megfigyelhető. Egyesek egyáltalán nem akartak beszélni a háborúról, vagy rögtön áttértek a jelenre, kihangsúlyozva: „(...) szörnyű volt, nem tudják Boszniában, mi a háború, a legrosszabb nálunk volt”, és „a háborús időszakot még csak most élem át”. A beszélgetésben gyakran megemlítik „azokat ott” vagy „azokat ott fenn”, anélkül, hogy világosan meghatároznák, kiről van szó. Mintha számunkra, akik kívülről jöttünk, csak a széttöredezett nyelv darabkáit szolgálnák fel a dekódoláshoz.

A csönd egyfajta félelemmel szövődik át, vagy csak a félelmet emlegetik a háborús periódusból. Egy megkérdezett így mondta: „félünk”, és itt megszakította a narratíváját, anélkül hogy megemlítette volna, mi váltotta ki a félelmet, mitől is féltek, majd így folytatta: „nagyon szörnyű félelmet éltünk át”. (Középkorú nő) A meg nem nevezés mechanizmusa különösen látható a családtagok megemlésekor, akik a katonaságban vagy fogságban voltak, különösen a semleges narratívákban és a nőekkel való beszélgetésekben: „A kilencvenes években, a fivéreim, azok mind a háborúban voltak... Ahh... Nem tudom, mit mondhatnék...” Míg a másik megkérdezett nő az egész narratíva során a férjét emlegeti, aki fogságban volt, és a testvérét a hadseregben, de az egész beszélgetés során nem lehetett kideríteni, melyik hadseregről volt szó vagy hová menekültek. A férj „átélte a börtönben a tortúrát (...) nekem ez volt a legdrasztikusabb, azt elgondolni, hol vannak a testvéreim, mi lesz most, mi fog történni. (Középkorú nő) Egyetlenegy beszélgetőtársnőnk sem említette meg a nemi erőszakot, ami olyan háborús taktika is volt,

amire rábukkanhatunk BH Bíróságának vádirataiban és ítéleteiben Velika Kladuša kapcsán.⁶²

Egy másik téma, amiről Kladušában nem beszélnek, az az a stigma, amit BH más részeiről kaptak. A háború után azok, akik Velika Kladušából érkeztek Banja Lukába, Bihaćba, Mostarba, Szarajevóba, kizárólagosan a „Babó emberei” címkét kapták meg, azaz az „árulóké”, függetlenül attól, melyik oldalt támogatták. A „Babóéra” vagy „Didóéra” való felosztás a mai napig is jól látható Kladušán, de már nem egész BH-ban. Egyik alanyunk visszaemlékezett egy kollégája reakciójára, amikor Banja Lukában volt egyetemista: „... amikor azt mondom, hogy Velika Kladuša-i vagy, valami módon ezek az emberek vidámabban néznek rád, és persze sokszor azt feltételezik, hogy autonomista házból jössz, ahogy azt mondanák (nevetés).”⁶³ Másfelől viszont a származását titkolta Szarajevóban vagy Bihaćban: „... elkerültem, hogy elmondjam, honnan vagyok... Ha azt mondom, hogy Velika Kladušából, itt megállunk mindaddig, amíg jobban meg nem ismerkedem az emberekkel, aztán elkezdünk viccelődni ezekkel a dolgokkal, de egyébként nincs olyan reakció, mint Banja Lukában.” (Fiatalabb férfi)

Figyelembe kell venni, hogy a Népvédelem tagjait stigmatizálták Bosznia-Hercegovina föderációjának törvényhozásában is. Azzal szembesülhettek, hogy a bosnyák nemzeti narratíván belül megvetik és teljesen marginalizálják őket, és e harcokat el sem temethették ’sehídekként’ (amihez a bosznia-hercegovinai Iszlám Közösségének fetvája nagyban hozzájárult). A demobilizált katonák nem kaphattak olyan szociális jogokat, mint amiket az Ötödik korpusz, illetve a BH Hadserege tagjainak garantáltak.⁶⁴ A Népvédelem elesett tagjainak gyermekeit szintén nem úgy kezelték, mint az Ötödik korpusz sehidjeinek gyermekeit.⁶⁵ A fiatal beszélgetőtársak emlékeztek a háború utáni, a bosszútól való félelemre: „... rögtön pár hónappal a háború után emlékszem leginkább a hatalmas összejövetelekre, mert az

⁶² L. a jelentéseket: OSCE: *Borba protiv nekažnjivosti za seksualno nasilje u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini: postignuti napredak i izazovi*. [OSCE: A bosznia-hercegovinai háborús összetűzések során elkövetett szexuális erőszak el nem ítélése elleni harc.] OSCE Misija u BiH: Sarajevo, 2013; Učanbalić, 2015 és *Detektor*, 2016.

⁶³ Banja Luka a boszniai Szerb Köztársaság legnagyobb városa (de formálisan nem a fővárosa), itt a szerbek reakcióiról van szó, akik számára a Velika Kladuša-iak egy időben nem számítottak ellenségnek, sőt. (*A ford. megj.*)

⁶⁴ „Demobilizált védőnek, e törvény értelmében, Boszniai-Hercegovina Köztársaság Hadseregének és a Horvát Védelmi Tanácsnak a tagja számít, továbbá a belügyminisztérium érintett szervének rendőrsége tagjai (a továbbiakban: Fegyveres erők), akik részt vettek Bosznia-Hercegovina védelmében (az agresszió kezdete Ravno községben) 1991. szeptember 18-ától. 1996. december 23-áig.” A demobilizált védők és családtagjaik jogairól szóló törvény 2. szakasza. *Službene novine Federacija BiH*, broj: 61/06,27/08. i 32/08.

– Itt kell megjegyeznünk, hogy egy időben a Horvát Védelmi Erők és a BH-i Hadsereg, azaz a bosnyák erők ugyanúgy háborúztak egymással, mint a kladušai Népvédelem és a BH-i Hadsereg. (*A ford. megj.*)

⁶⁵ Nadarević, Zerina: *Zaboravljena djeca Krajine*. Velika Kladuša: Biblioteka Kladuša, 2014.

emberek azt hitték, lesz valami bosszú, és hogy jönnek majd a házakhoz kínozni vagy mit tudom én. És meg volt beszélve, hogy 20-30 ember legyen együtt (...) Rövid ideig tartott ez, lehet, egy évig se, és akkor az élet elindult valamiféle normálisabb mederben.” (Fiatalabb férfi) Emlékeznek iskolai helyzetekre is, amikor az oktatási programban az Ötödik korpusz narratíváját „erőltették”, noha a család a Népvédelemét támogatta: „kaptam egy verset, hogy szavaljam el egy harcosnak az Ötödik korpuszból, Izet Nanić, nem tudom, hogy ki volt... és az öregem megtiltotta, hogy elmenjek még ebbe a csoportba (mosolyog), annál az egyszerű oknál fogva, hogy a háborúról van szó.”

De mindkét narratíva hasonló abból a szempontból, hogy a Velika Kladuša-i származásúak stigmatizáltak érzik magukat BH többi része által. A civilek személyes élményeiken át emlékeznek, míg a volt katonák emlékezetében ott vannak a különleges történelmi dátumok és a politikai fordulatok eredményei. A háborúra való emlékezés ugyanakkor nem fejeződik ki a specifikus dátumok révén, amikor nyilvános kommemorációkat szerveznek, ami annak a politikai programnak az eredménye, amely azé a félé, amely a felejtésre szólít fel.

Jövőpolitikák

A kutatás során arra a következtetésre jutottunk, hogy az 1993–1995 közt Velika Kladušan zajló háborúra való emlékezés nem illik bele teljesen a három létező bosznia-hercegovinai kollektív nemzeti narratívába, hanem specifikus helyi változatokra épül: a Népvédelem és az Ötödik korpusz narratíváira. A Népvédelem szerint az APZB megalapítása szükséges volt, hogy „megőrizzék” Kladušát, ne kerüljön „Srebrenica” sorsára, de a kladušaiak viktimizációjára is épít szemben Szarajevóval és BH többi részével. Az Ötödik korpusz elbeszélése a bosnyák nemzeti narratívába ágyazódik be, így a kladušai háborút mint a szecesszió és „az elenséggel való együttműködés” következményét látják. Megfigyeltünk még egy lehetséges (alternatív) narratívát is, amely megpróbál elhatárolódni az előbbi kettőtől, hogy képviselői bebizonyítsák, egyik politikai programhoz sem tartoznak. Mégis, ezen interjúalanyok emlékezete reflektál valamelyik szemben álló narratíva politikai pozíciójára.

Noha a két narratíva nem látszódik az épületeken, az utcákon, a feliratokon, azok ma mégis élnek és összeszövődnek az emlékezetekben. De ha elfogadjuk, hogy a narratívák cseppfolyósak, hogy naponta megkérdőjeleződnek, hogy a hatalom és az egyenlőtlenség többszörös hálózatai alakulnak ki, akkor úgy hisszük, kutatásunk csupán egy fénykép a szemben álló narratívákról. Végül itt azt problematizálnánk, ezek hogyan hathatnak Kladuša jövőjére, magának a közösségnek

a szövetére, a polgárok egymás közti viszonyaira, vagyis hogy az emlékezés módzatainak ma milyen hatása lehet a kladušai békére és együttélésre.

A ma hatalmon lévő kladušai pártok (a DNK és a munkaspártiak) politikai ideológiájának üzenete a megbocsátásról és a közös életről szól: lapozni kell egyet, nem kell emlékezni és a múltat emlegetni, hanem a jövő felé kell fordulni. A Népvédelem híveinek narratívája ma leginkább azon alapszik, amit Teski és Climo az emlékezés etnográfiai útján található öt irány közt a „felejtésnek” hívtak, hogy megbocsáthassunk,⁶⁶ ahogyan azt Fikret Abdić mondta a kampányában: „Megbocsátva másoknak, Önök felszabadítják magukat és felszabadítanak engem is!” Mégsem mondhatjuk azt, hogy a háború eseményeinek, maguknak az összetűzéseknek az elfelejtése az, amit Anderson „kollektív amnéziának” nevezett,⁶⁷ mert ez nem eltervezett felejtés, hanem sokkal inkább „modern emlékezet”, amikor tudatában vannak a konfliktusos múlt kárának, de azt inkább figyelmen kívül hagyják.⁶⁸

Ma Velika Kladuša az egyik község BH-ban, ahol a legkevesebb a foglalkoztatott, ami a háború előtt elképzelhetetlen volt. Ebben a helyzetben a nosztalgia, az Agrokomerc egykori hatalmának és revitalizációja lehetőségének kihangsúlyozása – ami a Népvédelem narratívájában jelenlévő; tovább az „árulás”, a „gyengeelméjűség” emlegetése, ami pedig az Ötödik korpusz narratívájának karakterisztikuma, mindez Kladušát még inkább a bosznia-hercegovinai társadalom peremére tolja. Mégis, akadnak jelek, hogy a két szemben álló fél közötti megbékélés folyamata és a dialógus közvetlen módon elindult, többnyire kívülről jövő hatás nélkül. Az egyik interjúalany így látta a megbékélés folyamatát a háború óta a mai napig: „[Kezdetben] volt itt minden, volt verekedés, összeveszés, egymás a másikra... de most sok minden megbékélt, barátkoznak... az egyszerű nép visszatért egymáshoz... az egyik oldalon ott volt az egyik testvér, a másikon a másik, nincs más, együtt kell élni.” (Középkorú férfi) Egy másik beszélgetőtárs, az Ötödik korpusz tagja meg azt jelzi előre, a narratívájukban erősen ott fog maradni az, hogy a megbékéléshez kell „a bűnösség” elismerése is a Népvédelem részéről: „... mi is megszerveztük a barátkozást, és elmentünk Dubravebe, abba a temetőbe, ahol ezek az elesett autonomisták vannak... Tanulmányoztuk a Fatihát, elhelyeztük a virágokat, aztán eljöttünk ide, ahol a mieink vannak, itt ismét tanulmányoztuk a Fatihát, elhelyeztük a virágokat, voltak itt szerbek is, horvátok is, mindenféle. Ez az emberek kilencven százaléknál elfogadásra talált, na most akad egy részük, akik azt mondják: 'ti csetnikek vagytok, ti árulók vagytok'.” (Középkorú férfi)

⁶⁶ Teski – Climo, 1995. 4.

⁶⁷ Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1991.

⁶⁸ Gillis, John R.: Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa. [Emlékezés és identitás: egy viszony történelme.] In: Brkljačić, M. – Prlenda, S. (ur.): *Kultura pamćenja i historija*. [Az emlékezés kultúrája és a történelem.] Zagreb: Golden Marketing–Tehnička knjiga, 2006. 169–196. 178.

Paloma Aguilar Fernandez, aki a spanyol polgárháború utáni amnézia kérdésével foglalkozik, megemlíti, hogy a felejtés az egykori szemben álló felek közti megállapodás következménye volt, hogy a társadalom tovább léphessen.⁶⁹ Ugyanakkor több példát is felhoz a posztkonfliktusos társadalmakról, mint éppen Jugoszlávia esetét, amelyekben éppen ennek ellentétét hangsúlyozzák – annak elfelejtése, hogy „ezek mit tettek velünk”, szóba sem jöhet. Így aztán a kollektív emlékezet a további konfliktusok perpetuum mobiléjeként instrumentalizálódik. Ám Velika Kladuša olyan közösség, ahol az egyik narratíva képviselői a felejtést szorgalmazzák politikai programjuk részeként. Tehát ha Kladušáról van szó, a felejtés kultúrájával is foglalkoznunk kell. A felejtés erőltetésének egyik lehetséges oka ugyanis az, hogy lehetőleg elkerüljük az újabb konfliktust, ne vessenek fel régi kérdéseket, és ne kerüljenek elő az ellentmondások. De a felejtésnek, avagy az amnéziának, kettős hatása is lehet: „Olykor az, amiről hallgatnak, veszélyesebb lehet, mint az, amiről beszélnek.” Az amnézia ugyan lehetővé teszi a konfliktusokon áteső társadalomnak a továbblépést, de ha az amnéziát nem fogadják el minden oldalon, vagy ha a saját emlékezetnarratívát erőltetik a „másikéval”, azaz az „ellenségével” szemben, az újabb összetűzéseket eredményezhet. A múltról szóló más-más narratívák bemutatása és megértése akkor is fontos, akármennyire is érthetetlen és elfogadhatatlan a mai pozíciókból – és ez a tézis, úgy tűnik, sohasem volt olyan aktuális, mint Velika Kladušában és Bosznia-Hercegovinában 2016 októbere után.

Fordította: Szerbhorváth György

FELHASZNÁLT IRODALOM

KÖNYVEK

Aguilar Fernandez, Paloma: *Memory and Amnesia: The Role of the Spanish Civil War in the Transition to Democracy*. Oxford, New York: Berghahn Books, 2002.

Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1991.

Asman, Alaida: *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX vek, Knjižara Krug, 2011.

Dreković, Ramiz: *U obruču: Krajišnici i Hercegovci u borbi na dva fronta*. Zenica: Dom štampe, 2004.

Edkins, Jenny: *Trauma and the Memory of Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

⁶⁹ Aguilar Fernandez, 2002.

- Erlandson, David A. – Harris, Edward L. Skipper, Barbara L. – Allen, Stieve D.: *Doing Naturalistic Inquiry: A Guide to Methods*. Newbury Park, CA: Sage, 1993.
- Gillis, John R.: Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa. In: Brkljačić, M. – Prlenda, S. (ur.): *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga, 2006. 169–196.
- Gračanin, Ismet: *U inat nepravdi*. Velika Kladuša: Centar za kulturu i brazovanje, 2007.
- Kličić, Smail: *Međubošnjački sukob u Cazinskoj krajini 1992–1995.: političko-pravni aspekti nastanka i djelovanja Autonomne pokrajine Zapadna Bosna*. Bihać: Univerzitet u Bihaću, Centar za ljudska prava i prevenciju konflikata, 2002.
- Kličić, Smail: *Napad iznutra: političke dimenzije stvaranja Autonomne pokrajine Zapadna Bosna*. Bihać: Društvo arhivskih radnika Unskosanskog kantona, 2013.
- Kržišnik-Bukić, Vera: *Cazinska buna 1950*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.
- Marshall, Catherine – Rossman, Gretchen B.: *Designing Qualitative Research*. Newbury Park, CA: Sage, 1989.
- Misztal, Barbara: *Theories of Social Remembering*. Berkshire, England, Philadelphia: Open University Press, Maidenhead, 2003.
- Moll, Nicolas: Division and Denial and Nothing Else? Culture of History and Memory Politics in Bosnia and Herzegovina. *Cultures of History Forum*, 2013.[eZ
- Mujagić, Kasim: *Istina o Autonomnoj pokrajini Zapadna Bosna 1993–1995*. Cazin: Grafis, 2013.
- Mulaosmanović, Admir: *Bihaćka krajina 1971–1991.: utjecaj politike i političkih elita na privredni razvoj*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2010.
- Nadarević, Zerina: *Zaboravljena djeca Krajine*. Velika Kladuša: Biblioteka Kladuša, 2014.
- OSCE: *Borba protiv nekažnjivosti za seksualno nasilje u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini: postignuti napredak i izazovi*. OSCE Misija u BiH: Sarajevo, 2013.
- Radošević, Todor: *13. proleterska brigada „Rade Končar”*. Beograd: Vojnoizdavački zavod Beograd, 1984.
- Saračević, Izudin: *Anatomija jedne Autonomije: destrukcija ustavnog uređenja Republike Bosne i Hercegovine sa osvrtom na APZP*. Bihać: Grafičar, 2014.
- Teski, Marea C. – Climo, Jacob J.: *Labyrinth of Memory: Ethnographic Journeys*. Westport, Connecticut: Bergin & Garvey, 1995.
- Velikonja, Mitja: *Titostalgija. Študija nostalgije po Josipu Brozu*. Ljubljana: Mirovni Inštitut, 2008.

CIKKEK A NYOMTATOTT ÉS AZ ONLINE SAJTÓBÓL:

- Bonner, Raymond: Bosnian Splinter Group Is Exiled and Unwanted. *New York Times*, 1995. augusztus 22. <http://www.nytimes.com/1995/08/22/world/bosnian-splinter-group-is-exiled-and-unwanted.html> (Letöltés ideje: 2016. március 11.)
- BUKA intervju: Kako i zašto je pobijedio Fikret Abdić Babo. *Kladuša.net*, 2016. október 10. <http://kladuša.online/buka-intervju-kako-i-zasto-jepobijedio-fikret-Abdić-babo/> (Letöltés ideje: 2016. október 5.)
- Dedić, M.: Fikret Abdić Babo: predstava tek počinje. *Dnevni avaz*, 2016. október 9. <http://www.avaz.ba/clanak/257520/fikret-Abdić-babopredstava-tek-pocinje> (Letöltés ideje: 2016. október 9.)
- Duraković, Dženita: Počelo obnovljeno suđenje Dautoviću. *Justice Report BIRN BiH*, 2015. január 13 <http://www.justice-report.com/en/articles/po%C4%8Delo-obnovljeno-su%C4%91enjedautovi%C4%87u> (Letöltés ideje: 2016. szeptember 1.)
- Kako je Babo podijelio Krajinu. BIRN BiH, TV Justice, epizoda 83 (prir. D. Erjavec). *Detektor*, 2016. november 9. <http://detektor.ba/epizoda-83-kako-jebabo-podijelio-krajinu/> (Letöltés ideje: 2016. november 9.)
- Obilježen četvrti Dan sjećanja na poginule pripadnike Narodne odbrane. *Reprezent*, 2014. december 10. <https://www.youtube.com/watch?v=cRmCo0I-QdI> (Letöltés ideje: 2016. november 18.)
- Potvrđena optužnica protiv Redžepa Beganovića zbog zločina u Cazinu. *Vijesti.ba*, 2013. június 1. <http://vijesti.ba/clanak/124232/potvrdenaoptuznica-protiv-redzepa-beganovića-zbog-zlocina-ucazinu> (Letöltés ideje: 2016. szeptember 1.)
- Purić, Amir: Otvorene rane Krajine. *Diskriminacija.ba*, 2013. szeptember 28. <http://diskriminacija.ba/otvorene-rane-krajine> (Letöltés ideje: 2016. szeptember 1.)
- Purić, Amir: Veliku Kladušu čekaju četiri teške godine. *Vijesti.ba*, 2016. <http://vijesti.ba/clanak/327546/veliku-kladušu-cekaju-cetiri-teskegodine> (Letöltés ideje: 2016. október 3.)
- Suljagić, Emir: 106 teških optužbi protiv boraca Petog korpusa. *Dani*, 2001. október 19. <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/228/t22803.shtml> (Letöltés ideje: 2016. augusztus 30.)
- Suljo Karajić osuđen na 18 godina zatvora. BIRN BiH, 2010. április 13. <http://www.justice-report.com/bh/sadr%C5%BEaj-%C4%8Dlanci/suljo-karajić%C4%87-osu%C4%91en-na-18-godinazatvora> (Letöltés ideje: 2016. augusztus 30.)

Učanbalić, Selma: Hapšenje za zločin u Bužimu. *Justice Report BIRN BiH*, 2015. április 4. <http://www.justice-report.com/en/articles/hap%C5%A1enje-za-zlo%C4%8Din-ubu%C5%BEimu> (Letöltés ideje: 2016. szeptember 1.)
Velika Kladuša sa Fikretom Abdićem: Put u dugoočekivani prosperitet ili potpunu izolaciju. *Klix.ba*, 2016. november 18. <http://www.klix.ba/vijesti/bih/velika-kladuša-sa-fikretom-abdićem-put-u-dugoočekivani-prosperitet-ili-potpunu-izolaciju/161117085> (Letöltés ideje: 2016. november 18.)

DOKUMENTUMOK:

Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću. Zločin na području Velike Kladuše. <https://www.documenta.hr/hr/zlo%C4%8Din-na-podru%C4%8Dju-velikekladu%C5%A1e.html> (Letöltés ideje: 2016. június 10.)

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Muftijstvo bihaćko, Hasan ef. Makić: Fetva o klanjanju dženez pripadnicima paravojne formacije AP 'Zapadna Bosna', 1993. A fetva szövege elérhető a Dani honlapján: <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/228/t22803.shtml> (Letöltés ideje: 2016. augusztus 30.)

Rijaset Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Vijeće za Fetve: Odluka o fetvi o klanjanju dženez pripadnicima paravojne formacije AP [ugyanaz]'Zapadna Bosna'. 2013. december 24. <http://vijecemuftija.islamskazajednica.ba/index.php/2015-12-08-13-41-32/fetve-i-rezolucije/161-fetva-o-klanjanjudzenaze-pripadnicima-paravojne-formacije-apzapadna-bosna> (Letöltés ideje: 2016. szeptember 1.)

CSAPODY TAMÁS*

A cservenkai halál-árok túlélői

A bori munkaszolgálatosok közül 1944. október 8-ára virradóra mintegy 1000 zsidót gyilkoltak meg a cservenkai téglagyárban. A vérengzést a községben állomásozó Waffen-SS katonái hajtották végre a munkaszolgálatosokat idáig kísérő magyar keret közreműködésével. Az áldozatok exhumálásáról 1957-ben készült jegyzőkönyv tartalmaz egy, a forrás megjelölése nélküli megjegyzést, miszerint „egy szemtanú azt állította, hogy egyeseknek, akik csak könnyebb sérülést szenvedtek, sikerült megszökniük”.¹ Szerencsére azonban számos olyan személyről tudunk, akik túléltek a vérengzést.

A németek a téglagyárban 1944. október 7-én este a még ott tartózkodó összes, mintegy 2000 bori munkaszolgálatost meg akarták ölni.² Ehhez minden bizonynyal megvolt a német előjáróiktól kapott parancsuk, mindent elő is készítettek, és a végrehajtást tervszerűen megkezdték. Az éjszaka kezdődő és hajnalig tartó tömeggyilkosságnak a Cservenka teljes lakosságára vonatkozó, német kitelepítési parancs vethetett véget.³ A vérengzésnek addig mintegy 1000 áldozata volt, de a túlélők száma is szinte ugyanennyi lehetett. Őket német katonai kíséret mellett, nagy veszteségek árán, Zomboron át Bajára és Mohácsra gyalogoltatták. A vérengzés éjszakáján a téglagyárból többeknek sikerült megszökni, másoknak pedig elbújni. Az első túlélők kategóriájába tartozott például Gárdos Károly,⁴ a későbbi izraeli karikaturista,

* A szerző a Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézetének munkatársa. E-mail: csapody.tamas@med.semmelweis-univ.hu

¹ Zapisnik o izvršenju ekshumaciji žrtava faizma [Jegyzőkönyv a fasizmus áldozatainak exhumálásáról]. Crvenka, 5. novembra 1957. Jevreski Istorijski Muzej – Beograd [Zsidó Történelmi Múzeum, Belgrád] Reg. br.:1558. Signatura: K.22-1-1-15.

² A cservenkai téglagyárba összesen kb. 3000 fő érkezett meg 1944. október 5-én. Közülük kétszer 500 főt két nap múlva, október 7-én reggel német felügyelet mellett elindítottak Zombor felé. Az egyik csoport Bajára, a másik pedig Mohácsra ment. Utóbbiak között volt Radnóti Miklós költő is, aki 1944. október 6-án a téglagyárban írta a *Razglednica (2)* című versét.

³ A tömeggyilkosság 1944. október 7-én, 22–23 órakor kezdődött (napnyugta kb. 18.00 órakor volt). Befejezésére 1944. október 8-án, hajnali 3–4 órakor került sor (napfelkelte kb. 6.40 órakor volt).

⁴ Gárdos Károly [Kariel Gardosh/Goldberger Károly/Karl Goldberger és Dos/Dosch–becenevek] (Budapest, 1921. április 15.–Tel Aviv, 2000. február 28.) bori munkaszolgálatos. Párizsban, majd 1948-ban Tel Avivban letelepedett újságíró, grafikus, illusztrátor, karikaturista, Izrael kulturális attaséja.

aki a vérengzés előtt egy téglarakás tetejéről figyelte a történéseket, majd a hajnali szürkületben már kilométerekre járt a téglagyártól.⁵ A tetthelyre való kísérés közben, a vérengzés színhelyére vonuló egyik csoportból szökött meg Bondy Endre⁶ budaörsi karmester, magával rántva Ecker András bajtársát is.⁷ A túlélők második kategóriájába tartozott például Rosenberg Emil⁸ budapesti kereskedő, aki egy téglarakás tetején úgy el tudott bújni, hogy sem a vérengzés alatt, sem pedig utána nem találták meg.⁹

A túlélők további csoportja úgy élte túl a vérengzést, hogy a tömegsírból a „lelövésük” után ki tudtak jönni. Sérülten vagy épségben, de el tudták hagyni a tömeghalál színhelyének kiválasztott nagy agyaggödört (a továbbiakban: halál-árok). A következőkben az ő személyükkel és megmenekülésük történetével foglalkozom.¹⁰

A tömeggyilkosság

A tömeggyilkosság éjszakáján Cservenka téglagyári vasútállomásán az akkor 29 éves, magyar nemzetiségű Paskó Mihály cservenkai vasutas volt szolgálatban.¹¹ Tanúvallomása szerint elaludt, és a fegyverropogás verte fel álmából. Az állomásfőnök kirendelte az állomásépület elé. A sem az áldozati, sem pedig az elkövetői oldalhoz nem tartozó Paskó Mihály szemtanúként számolt be a látottakról. Elmondásából kiderült, hogy a visszaemlékezésekben és a szakirodalomban eddig egy ipari egységként kezelt téglagyár valójában három téglagyárból állt. Az egykor önálló téglagyárak jóval korábban egyesültek már, de topográfiai szempontból mégis jól elkülöníthetők maradtak.¹² A helybeli Paskó Mihály ugyanis azt mondta, hogy az egyik téglagyárból (Welker) terelték át a munkaszolgálatosokat a harmadik téglagyárba (Glässer). A terelés két útvonalon történt, de a végcél ugyanaz volt.

⁵ Gárdos Károly (Dos): Cservenka – 1944. október 7. In: Galili-Gemeiner Ervin (szerk.): *Tanúk vagyunk...*! Tel Aviv: Magánkiadás, 1970. 112–113.

⁶ Bondy [Bondi/Blumenfeld] Endre (a. n. Gutmann Júlia; Gyulafalva, 1903. szeptember 18. – Budapest, 1970. március 16.) bori munkaszolgálatos, budapesti zongoraművész, zeneszerző, író, a Bethlen Téri Színház és a Comédie Orfeum karnagya, az Állami Déryné Színház zenei vezetője.

⁷ Bondy Endre: Cservenka. Gépelt kézirat, visszaemlékezés. Budapest, 1958. Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény (HDKE), Nyszt: 2011.1007.1.9.

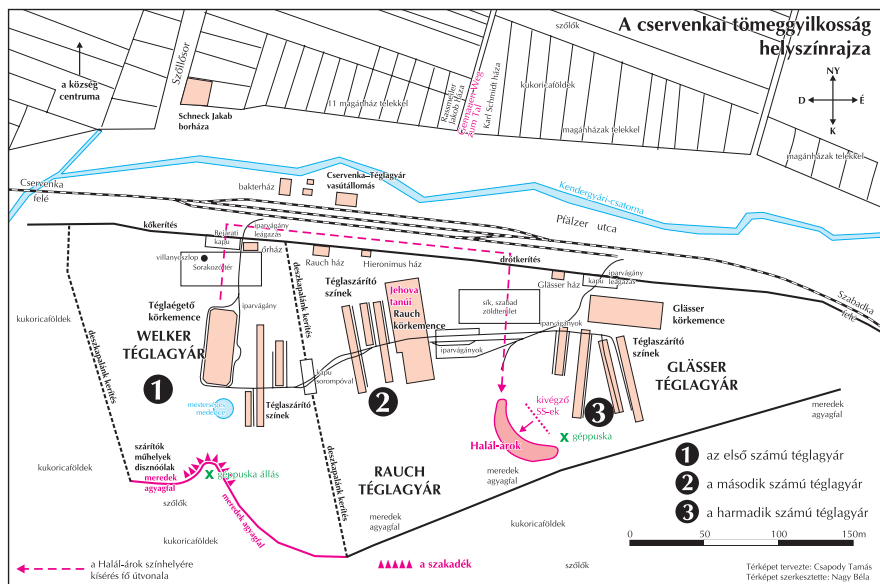
⁸ Rosenberg Emil (1903. március 19.– ?) bori munkaszolgálatos, budapesti kereskedő.

⁹ Rosenberg Emil szemtanú tanúvallomása. Budapest, 1945. április 20. Nyszt.: nincs. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), 3.1.9. V-88503.7.

¹⁰ A tanulmányban közölt dokumentumokat és fényképeket minden esetben a tulajdonosok engedélyével közlöm.

¹¹ Paskó Mihály vasúti munkás, éjjeliőr vallomása. Arhiv Jugoslavije (AJ), Belgrád, Inv br 5096. 691-44.

¹² Glässer Márton, Rauch Károly és Welker Antal téglagyárosok, cservenkai lakosok 1910. április 1-én egyesítették téglagyáraikat. *Központi Értesítő*, 1910. május 12. 1092.

1. helyszínrajz. A cservenkai tömegvilkosság helyszínrajza

Forrás: Mostbacher János segítségével tervezett és Nagy Béla által szerkesztett térkép az „Ortsplan, Tschervenka 1944 von Karl Beel”¹³ és a „Gläser, Rauch és Welker téglagyár iparvasútjának helyszínrajza”¹⁴ nevet viselő térképek, valamint az elkövetők és a túlélők visszaemlékezései alapján.

Az egyik útvonal a téglagyárakon kívül, az utcán, a másik a téglagyárakon belül haladt. Az első esetben az SS-ek kiléptették a csoportot a fával szegélyezett,

¹³ Ortsplan [helyi térkép], Tschervenka 1944 von Karl Beel. In: Vetter, Roland – Keiper, Hans: Unser Tschervenka. Der Weg einer Batschka deutschen Grossgemeinde in zwei Jahrhunderten. Tuttligen, 1980. 676. (Méretarány: 1:3330.) Az 1944-es állapotokat tükröző, eredeti térképről készült, újrarajzolt térképmásolatot Karl Beel készítette (München, 1980. augusztus 1.). A térképmásolat néha egy, néha több nyelven (német, magyar, szerb) tünteti fel a cservenkai helység- és utcaneveket, valamint feltünteti minden egyes ház tulajdonosának nevét. (A helység- és utcaneveket a térképen megadott nyelveken közlöm.) <https://austria-forum.org/web-books/unsertschervenka00de1980iicm/eh0001> (Letöltés ideje: 2021. május 27.).

¹⁴ Gläser, Rauch és Welker téglagyár iparvasútjának helyszínrajza. Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM), Hadtörténeti Térképtár, B XV c 393. ?, 1941. október 21. (Méretarány: 1:1000.). A helyszínrajz 1966-ban érkezett a HM HIM Térképtárba. A forrásáról, a provenienciájáról és a szerzeménynaplóból nem derül ki semmilyen további adat. A helyszínrajz bal felső sarkában megnevezett mellékletéről (5763 10/a. sz. m.) sem a Hadtörténeti Térképtár, sem pedig Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) nem rendelkezik információval.

<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/33974/?list=eyJxdWVyeSI6ICJjc-2VydmVua-2EgdGVnbGFneWFyIn0> (Letöltés ideje: 2021. május 27.).

széles Pfälzer utcára. A kiválasztott csoport a téglala-, majd a drótkerítés mellett, észak felé haladt, azaz a Welker téglagyár kapuján kilépve, jobbra irányították őket, és elhaladtak a vasútállomás épülete előtt. Mintegy 200 méter megtétele után léptek be a Glässer téglagyárba. A másik útvonalon haladók értelemszerűen a téglagyári kerítés másik, belső oldalán haladva, közel ugyanilyen távolság megtétele után érték el a Glässer téglagyárat (1. helyszínrajz).

A halál-árok a Glässer téglagyár végében, a Pfälzer utcától mintegy 50–100 méterre lévő agyaggödör volt. A halál-árok zárt vége az utcára merőlegesen kezdődött, majd elkanyarodott és nyitott formában végződött. A halál-árok mögött, a téglagyár végén magas agyagfal futott végig, aminek a tetején a németek géppuskaállást létesítettek. Darvas Ferenc¹⁵ bori munkaszolgálatos túlélő (1. kép) visszaemlékezésében a halál-árkot a „levágott domboldal részeként” írta le.

Az általam ismert visszaemlékezések közül Darvas Ferenc adta a legpontosabb leírást a halál-árokról:

„A kapunál megálltunk. Bal felé hosszú fészerek látszottak, előttem pedig valamilyen emelkedés, a mögött pedig, a lövések fényében, egy levágott domboldal tűnt föl. Úgy tetszett a sötétben, mintha valami fal előtt álltak volna az emberek. [...] Amint a szemem hozzászokott a sötétséghez, akkor vettem észre, hogy amit én emelkedésnek láttam először, az egy árok hosszan elnyúló széle. A terep bal felé hirtelen lejtett, és valószínűnek látszott, hogy ott az árok nyitott. Az árok szélével párhuzamosan, rajvonásban álltak az SS-ek, egymástól 5–6 méternyire, és akit eléjük küldtek, azokat agyonlőtték, bele az árokba. Azt is észrevettem, hogy a levágott domboldal, bal felé, félkörben húzódik.”¹⁶

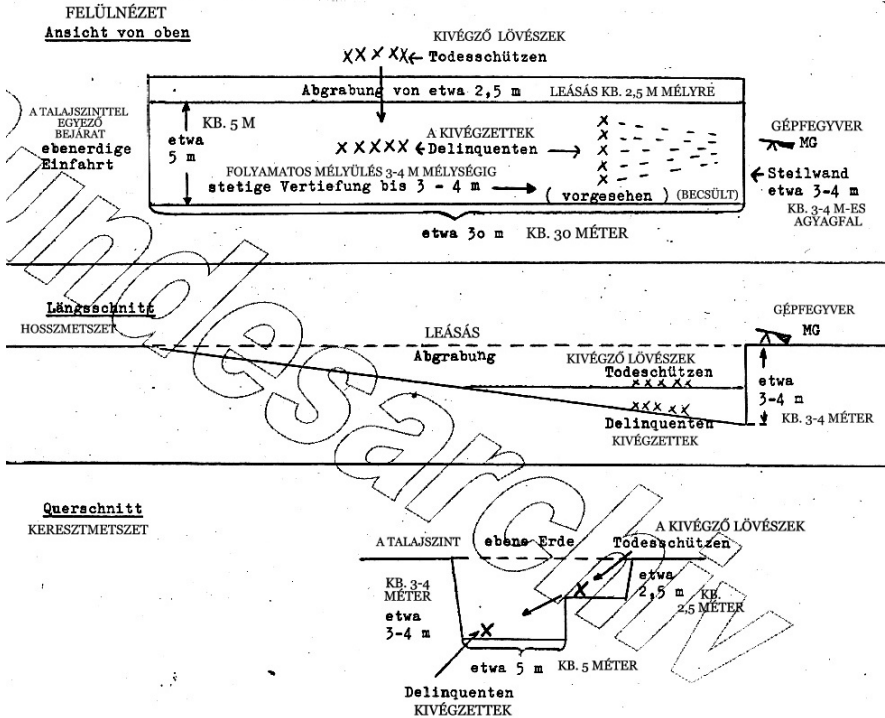

1. kép. A 87 éves Darvas Ferenc budapesti otthonában

Forrás: A szerző felvétele. Budapest, 2006. április 29.

¹⁵ Darvas Ferenc [Franjo] (a. n. Klein Regina; Budapest, 1919. szeptember 6. – Budapest, 2008. március 14.) bori munkaszolgálatos, partizán, budapesti munkás, tartalékos tiszt, bányász, politikai munkás, agrónomus, mezőgazdasági mérnök, az Országos Mezőgazdasági Fajtakísérleti Intézet tudományos munkatársa. Darvas Ferenc dokumentumait Darvas Ferenc nagybátyjától, Darvas Gábortól és Darvas Ferenc unokahúgától, Fancsalszky Gyulánétól kaptam kézhez szkennelt formában. Budapest, 2009. február 15.

¹⁶ Darvas Ferenc: Bori tartózkodásom leírása. Közreadja Csapody Tamás. *Mozgó Világ*, 2009. (63.) 5. 121–122.

2. helyszínrajz. Josef Daffe elmondása alapján a rendőrség által készített helyszínrajz a halál-árokrol

Forrás és megjegyzés: Josef Daffe első kihallgatása (Leonberg, 1968. június 21. Nytsz.: I/7-16-39/65. Staatsarchiv Ludwigsburg, EI 317 III. Bü 926. 123–124.) során elmondottak alapján a német nyomozó hatóság két akta oldalon, összesen négy vázlatrajzot készített a tömeggyilkosság helyszínéről. Josef Daffe a második kihallgatása során¹⁷ nem tartotta helyesnek ezeket a vázlatrajzokat, így az itt közölt hossz- és keresztmetszeti vázlatrajzot sem. A második kihallgatásán saját maga készített négy akta oldalon összesen négy hossz- és keresztmetszeti vázlatrajzot. A vázlatrajzok közül azért választottam közlésre az 1. számút, mert talán ez áll a legközelebb a valósághoz, továbbá a leginkább kidolgozott és áttekinthető. A vázlatrajzon nagybetűvel írt magyar nyelvű fordítások a német szóhasználatot követik és azok a szerző bejegyzései.

¹⁷ Leonberg, 1970. október 6. Nytsz.: VU2+3/64. Staatsarchiv Ludwigsburg, EI 317 III. Bü 926.134–137.

A tömeggyilkosságban részt vevő egyik német SS-katona, Josef Daffe¹⁸ vázlatrajzokat is készített a halál-árokrol (2. helyszínrajz). Vagyis az kb. 40–50 m hosszú és kb. 5–6 m széles, mélyebb része kb. 3–4 m, az alacsonyabb része pedig kb. 2.5 m mély volt.¹⁹

Az árokba lőtteknek vagy az árokba sérülés nélkül bezuhantaknak minimális esélyük volt a túlélésre. Az SS-katonák 2–6 méterről lőttek, ha szükségét látták, akkor többször is rálőttek az előttük lévő személyre. A német hadseregben rendszeresített, megbízható fegyvereket használtak. A vérengzés kezdetén elsősorban géppisztollyal, az éjszaka második felében meghatározóan Parabellum félautomata pisztolyokkal és 98k típusú Karabiner ismétlőpuskákkal gyilkoltak.²⁰ Egy-egy csoport legyilkolása után és a tömeggyilkosság legvégén kézigránátokat dobáltak a halál-árokba. A túlélés minimális esélye a személyes adottságokon (fizikai és mentális állapot, tudatosság) és a szerencsén túl a topográfiai helyzetből adódott. A lövést követően az áldozatok ugyanis nem minden esetben estek be közvetlenül a halál-árokba, ehhez az újonnan jövő munkaszolgálatosok igénybevételére volt szükség. Nekik kellett bedobni a halál-árokba a be nem esett halottakat. A szomorú és fizikailag is megterhelő feladat azonban néhány másodpercnyi időt adott a helyzet felmérésére és a lövés eldördülése előtti minimális cselekvésre. Ez a lövés eldördülése előtt, ha csak másodpercekre is, de felkínálta az árokba ugrás lehetőségét. Eldönthetetlen, hogy a mesterséges világítás és a holdfény, valamint a német katonák egy részének alkoholos befolyásoltsága segítette-e vagy nehezítette a túlélés esélyét.

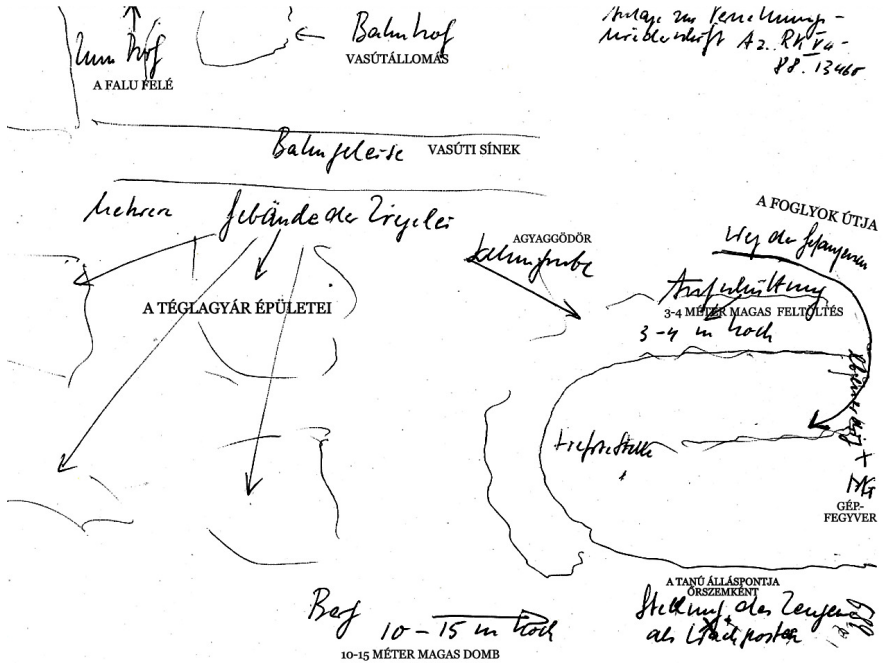
A vérengzés hajnali befejezését követően a német SS-katonák elvonultak, de közülük néhányan még legalább háromszor visszatértek. Szisztematikusan lelőtték a fájdmukban jajgatókat, a még életjelet mutatókat. Így tett Valentin Falkenstein²¹ és a már említett Josef Daffe, a Waffen-SS két katonája is (3. helyszínrajz). A halál-árokban tartottak szemlét, amikor onnan hirtelen kiugrott egy életben maradt áldozat, aki egy fel nem robbant kézigránáttal fejbe verte Falkensteint, majd

¹⁸ Josef Daffe (Újvidék, 1906. augusztus 5.–Rutesheim, 1977. február 8.) a Waffen-SS tagja, közlegény, asztalos, portás.

¹⁹ Josef Daffe tanúvallomása. Leonberg, 1968. június 21. Nytsz.: I/7-16-39/65. Staatsarchiv Ludwigsburg, El 317 III. Bü 926. 136–137. Nem zárható ki, hogy több halál-árok is létezett, amik közül ez lehetett a legnagyobb.

²⁰ Karl Straub tanúvallomása. Kuppingen, 1968. április 18. Nytsz.: 16-39/65. Staatsarchiv Ludwigsburg, El 317 III. Bü 926. 453.

²¹ Valentin Falkenstein (a. n. Catharina Eisenlöffel; Kiskér, 1905.03.13.–Cleveland, 1992.08.20.) a Waffen-SS tagja, korábban kilenc hónapig a jugoszláv hadsereg katonája, szíjgyártó mester. Kiskéren járt elemi iskolába, Verbászon járt gimnáziumba. 1952-ben kivándorolt az Amerikai Egyesült Államokba és Clevelandban telepedett le, 1957-ben kapott állampolgárságot. Az USA-ban különböző szakmákban dolgozott szakmunkásként. Nem ítélték el a cservenkai tömeggyilkosságban való részvételéért.

3. helyszínrajz. Valentin Falkenstein helyszínrajza a halál-árokrol és környékéről

Forrás: Valentin Falkenstein tanúvallomása. Cleveland, Ohio, NSZK konzulátusa, 1972. június 15. Staatsarchiv Ludwigsburg, El 317 III. Bü 927.

Megjegyzés: Az Amerikai Egyesült Államokban élő Valentin Falkenstein a kihallgatása kezdetén mindent tagadott, majd elismerte, hogy a halál-árok fölötti oldalon őrfeladatokat látott el (a vázlatrajzon: „a tanú álláspontja őrszemként”), azért, hogy „...megakadályozza, hogy bárki az agyaggödör közelébe mehessen”. A vázlatrajzon nagybetűvel írt magyar nyelvű fordítás a szerző bejegyzései.

el akarta venni puskáját. Falkenstein segélykiáltására Daffe agyonlőtte a munkaszolgálatost. (Falkenstein elkábult és homloksebe később orvosi ellátást igényelt.)²²

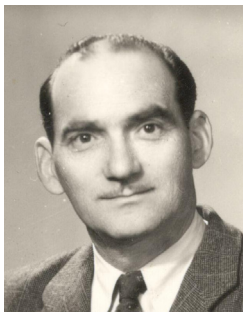
A katonaság szakaszosan hagyta el Cserenkát. A németek egyik csoportja a tömeggyilkosságot követő reggel Zombor felé kísérte tovább a túlélőket (kb. 1000 főt). Egy másik német katonai egység este hagyta el a községet. A magyar keret is elvonult reggel Zombor felé, de előtte még néhány főből álló, pár magyar keretlegénycsoport szintén felkereste a halál-árkot, feltehetőleg szintén legalább háromszor.

²² Valentin Falkenstein tanúvallomása. Cleveland, 1972. június 15. Nytsz.: Rk V4 – 88. 13 460. Staatsarchiv Ludwigsburg, El 317 III. Bü 926. 587.

A túlélők

1944. október 8-án a kora reggeli órákban Száll Antal²³ hadnagy vezetésével néhány bori keretlegény ment a halál-árokhoz. Száll felszólítására 16–17-en kúsztak ki az árokból. Egyértelmű volt, hogy Száll Antal meg akarta menteni az életben maradottakat, akik között ott volt Mandel Jenő²⁴ nagykőrösi üveges (2. kép) és Szauer László²⁵ (3. kép) seregélyesi kereskedő, továbbá két felvidéki munkaszolgálatos is.

A keret kivezette őket a téglagyár előtti széles Pfälzer utca téglagyári oldalára, a vasútállomás épületének környékére (4. kép). Itt a magyar keret parancsnoksága alatt, a bori Jehova tanúi munkaszolgálatosokból álló század már felsorakozott az indulásra.²⁶ Őket a második vagy középsőnek nevezhető (Rauch) téglagyár égetőjéből korán reggel kísérték a vasútállomás elé.²⁷ A Jehova tanúi az égetőből éjszaka a vérengzést, reggel pedig a nagy számban heverő halottakat és az elszórt órákat, ékszereket figyelhették meg. (A község istállóiban elszállásolt, bori nazarénus munkaszolgálatosok csak később csatlakoztak a menethez.) A zsidó túlélők beálltak a sor végére, levették velük a sárga csillagos ruhát, és a Jehova tanúktól kaptak másik ruhát. Nem ők voltak

2. kép. Mandel Jenő az 1990-es években Nagykőrösön
Forrás: Mandel Jenő és Mandel Tibor hagyatékában.

3. kép. Szauer László a budapesti lakásában 2006-ban
Forrás: A szerző felvétele, Budapest, 2006. június 21.

²³ Száll Antal (a. n. Bocskor Teréz; Budapest, 1911. január 12.– Budapest, 1997. július 5.) tartalékos hadnagy, bori keretlegény, mezőgazdász, a budapesti Magértékesítő Vállalat vezető beosztású dolgozója.

²⁴ Mandel Jenő (a. n. Lőwi Sára; Nagykőrös, 1915. május 4. – Nagykőrös, 1996. január 10.) bori munkaszolgálatos, nagykőrösi üveges- és képkeretező mester. A róla készült fénykép Mandel Jenő menyétől, özv. Mandel Györgyné Gulyás Teréziától kaptam meg levélpostai küldeményben. Kézhez véve: Budapest, 2006. július 24.

²⁵ Szauer László (a. n. Grosz Hermina; Seregélyes, 1919. március 28.– Budapest, 2010. december 16.) bori munkaszolgálatos, lakatos, kiskunhalasi rendőrnymozó, Budapesten a Baromfiipari Országos Vállalat inspektora, a Zöldért Vállalat kirendeltségvezetője, vállalati termelési osztályvezető.

²⁶ A mintegy 152 Jehova tanú, bori munkaszolgálatos, a második (Rauch) téglagyár égetőkamencéjének padlásán volt fül-, és részben szemtanúja a vérengzésnek. A tömeggyilkosságot követően, 1944. október 8-án reggel a magyar keret kísérte őket gyalog Zomborba, majd onnan vonattal Szentkirályszabadjára. Itt találkozott ismét a magyar keret a Cservenkán tőlük átvett bori munkaszolgálatosok életben maradt tagjaival, többek között Radnóti Miklóssal.

²⁷ Szinger Ádám: *Szinger Ádám életrajza*. Évszám és hely megjelölés nélkül. Magyarországi Jehova Tanú Egház Archívuma (MJTEA), Nytsz.: nincs. Kézirat. 21–21.

4. kép. A cservenkai téglagyár vasútállomásának mai környéke

Forrás: A szerző felvétele, Cservenka, 2005. július 20.

Megjegyzés: A fénykép közepén látható zöld sávban folyt a Kendergyári csatorna, tőle jobbra négy sínpar volt, míg a vasútállomás épülete a csatorna és a sínek között állt, illetve áll ma is. Ezen a területen várakozott a Jehova tanúiból álló bori munkaszolgálatos század.

azonban az egyedüli túlélők, akik beálltak a sorba. A halál-árokból nem egyszerre, hanem különböző időpontokban tudtak kijönni a munkaszolgálatosok. Lehetséges, hogy a téglagyárakban elbújt és reggel előmerészkedő munkaszolgálatosok is beállhattak a sorba.

A gyalogmenet Cservenka községen át elindulni készült nyugat, azaz Zombor irányába. Megjelent azonban Tólas András²⁸ hadapródörmmester, a keret tagja és a közeledő SS katonák láttán kiabálva szólította fel menekülésre a zsidó túlélőket. Ők fejvesztve menekültek, amerre láttak. Szauer László a két felvidéki bajtársával a menetiránnyal szemben kezdett el rohanni, át a vasúti síneken, a Kendergyári-csatornán és a valószínűleg a házak között nyíló, Gennauen Wegzum Tal (Út a völgy felé) nevű földútra futottak be. A földút két sarokháza Rassmeiler Jakob és Karl Schmidt tulajdonában volt.²⁹ Szauerék már elérték a házak mögött

²⁸ Tólas (Tólos) András (a. n. Konrád [Kondrád] Anna; Demecser, 1915. január 4. – Budapest, 1947. február 27.) hadapródörmmester, bori keretlegény, magántisztviselő, demecseri lakos. A népbíróság háborús bűncselekmények elkövetése miatt halálra ítélte és kivégezték. Sírja a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában található.

²⁹ A Gennauen Wegzum Tal utca mind a mai napig egy házak nélküli, dimbes-dombos területen keresztül halad, a község középpontja felé tartó, hosszú és kanyargó földút. Akkoriban

5. kép. *A Gennauen Wegzum Tal (Út a völgy felé) földút mai bejárata*
 Forrás: A szerző felvétele, Cservenka, 2005. július 20.

kezdődő szőlőket, amikor a német katonák tüzet nyitottak rájuk. A menekülőknek szerencséjük volt, és a halál-árok után másodszor sem találták el őket (4–6. kép). Szauer menekülés közben döbbsent rá arra, hogy előző nap, a Cservenkát átszelő Ferenc-csatornánál, az általa is pakolt lőszerrel hajtották végre a vérengzést. Azzal lőttek rá és a halál-árokból a lábainál fekvő, a meneküléskor mellette futó, nála fiatalabb, felvidéki bajtársára is, akinek kabátján és az inggallérján úgy ment át a golyó, hogy az a gallér belső oldalát égette meg.³⁰ Mandel Jenő három bajtársával együtt szintén megmenekült. Közülük az egyiknek átlőtték a karját, a másikkal kézigránátzilánk tépte fel az arcát. Mandelnek a báránybőrbéléses kabátját vállmagasságban lyukasztotta ki a golyó, és esése után a feje alá csavarodott a jobb keze.³¹

A Husztról származó Teichmann Zalman³² egy golyó és egy kézigránát szilánkjára sebesített meg a halál-árokból. Innen mégis ki tudott jönni, bár az első, erős vérzéssel járó lőtt sebe is a halálát okozhatta volna. (A golyó két-három

szőlők voltak mindkét oldalon, most kukoricát termesztenek a területen. Bejártam: 2006. június 2.

³⁰ Szauer László: Emlékeim a munkaszolgálatról. In: Szele Anna – Szele György (szerk.): *Kényszermunka, erőltetett menet, tömeghalál. Túlélő bori munkaszolgálatosok visszaemlékezései, 1943–44.* Budapest: Makkabi Kiadó Kft., 2004. 49.

³¹ Ballai Ottó: Csákány, talyiga, lapát és sortűz. *Pest Megyei Hírlapnak a Nagykőrösi Hírlap* címmel megjelent különkiadása. 1984. május 26. 1.

³² Teichmann [Teichman] Zalman [Zalman Teichmann] bori munkaszolgálatos. Kárpátaljáról, Huszt környékéről származott és később Izraelben telepedett le, ahol ortodox rabbiként szolgált.

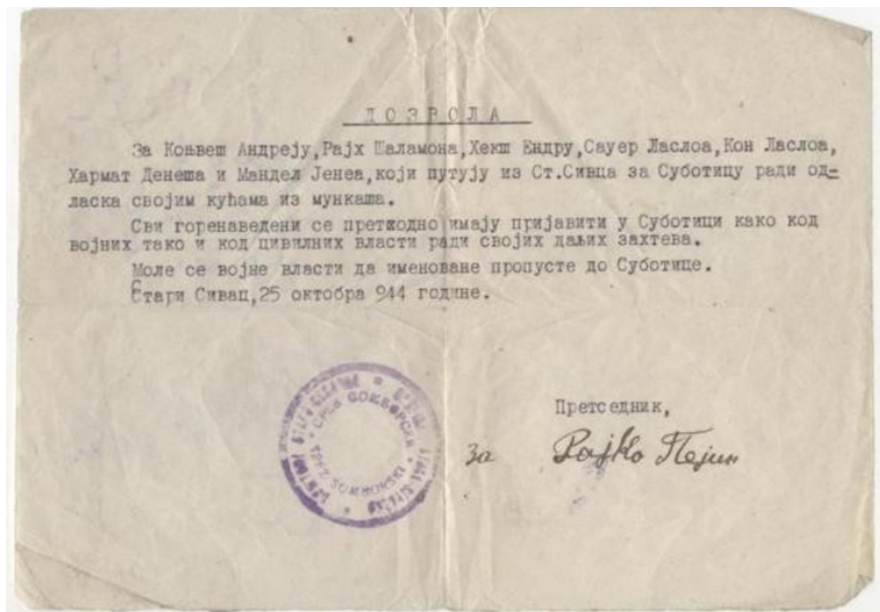
6. kép. A Gennauen Wegzum Tal (Út a völgy felé) földút folytatása

Forrás: A szerző felvétele, Cservenka, 2005. július 20.

centiméterrel a füle alatt, három fogát kitorve, közvetlenül az orr mellett jött ki). A lábát ért kézigránászilánk meggátolta a mozgásban.³³ Teichmann Zalman egy Liebermann nevű magyar zászlós és a kíséretében megjelenő keretlegény jóindulatú felszólítására jött elő a halál-árokból, majd beállt a Pfälzer utcában várakozó sorba. A halál-árokból sérülés nélkül előbújó és már a sorban álló Winkler nevű munkaszolgálatos³⁴ levette saját fehér ingét, és bekötötte Teichmann vérző fejét. Az ing azonban azonnal átázott a vértől. A Waffen-SS katonák hirtelen feltűnésekor azonban Teichmann két bajtársával együtt, a széles Pfälzer utcáról nem letérve, észak felé menekült. Erre is kukoricaföldek voltak. Az egyik menekülő bajtársa, a halál-árokból vele együtt előbújó Abramovicz (Abramovics) volt. Teichmann szilánkkal a lábában nem bírta a futást és lemaradt, majd megállt. Két bajtársa azonban a lövések közepette sem hagyta magára, visszarahantak érte és magukkal vitték. Az üldözés mintegy két kilométeren keresztül tartott, de mindhármuknak sikerült megmenekülni. Teichmannék 6–7 kilométerre távolodtak el Cservenkától, amikor egyik nap a kukoricásban végkimerülten feküdtek, és a közelükben megjelent egy kutya. A szintén közelükben lévő SS katona azonnal végzett volna velük, ha a kutya ugatásba kezd. Végül Teichmannékat a helyi lakosok a szomszédos

³³ Nathan Eck: The March of Death from Serbia to Hungary (September, 1944) and the Slaughter of Cservenka [Eröltetett menet Szerbiából Magyarországra (1944. szeptember) és a cservenkai mészárlás]. In: *Yad Vashem Studies*, Volume II.1958. 255–294.

³⁴ Zalman Teichman [Teichman Zalman] visszaemlékezése. *Yad Vasem Archiv (YVA)*, 03/124.

7. kép. Ószivácon kiállított utazási engedély hét volt bori munkaszolgálatosnak

Forrás: Szauer László magángyűjteményéből.

Fordítás: „Utazási engedély, mely Könyves Andor, Rajh [Reich] Salamon, Heks Endre, Szauer László, Kon [Kohn] László, Harmat Dénes és Mandel Jenő nevére lett kiállítva, akik Ószivác településről Szabadkára utaznak haza munkaszolgálatról. Fent nevezettek kötelesek Szabadkán a katonai és polgári hatóságoknál jelentkezni a további kérelmeik be- terjesztését megelőzően. Kérjük a katonai hatóságokat, hogy nevezetteket Szabadkáig ne gátolják mozgásukban. Ószivác, 944. október 25. Az elnök helyett, Rajko Pejin.”

Megjegyzés: Az utazási engedélyben név szerint felsorolt hét volt bori munkaszolgálatos közül Heks Endre, Kohn László és Harmat Dénes ismeretlen módon menekült meg.

Ószivácra vitték orvoshoz, később pedig Temesváron gyógyították.³⁵ Temesvári orvosai – Teichmann visszaemlékezése szerint – az életben maradását orvosi csodaként emlegették.³⁶

Szauer László nem nevezte meg név szerint a vele együtt a halál-árokából megmenekülő és később vele együtt tovább menekülő két felvidéki bajtársát. Ószivác felszabadulása után a részükre kiállított közös utazási engedély azonban arra enged

³⁵ Ószivác 1944. október 20-án szabadult fel.

³⁶ Eck, 1958. 255–294.

következtetni, hogy az érsekújvári Könyves Andor³⁷ és a szobránci Reich (Reisz) Salamon³⁸ volt a két felvidéki bajtárs (7. kép).³⁹

Szauer László és Mandel Jenő végül együtt indultak hazafelé, de ezt megelőző és a közös indulás utáni történetük különböző. Szauer László két felvidéki bajtársával, Könyves Andorral és Reich (Reisz) Salamonnal együtt tudatosan kelet felé vették az útirányt. A szőlők után a kukoricásban bújtak meg, majd sikerült egy partizánokkal kapcsolatban álló tanyán elbújniuk. Kezdetben csak tejet és tejlevest kaptak, nehogy az éhezés után a gyomruk baja essen.⁴⁰ Szauer két héten keresztül felfegyverkezve járt a tanyabeliekkal, hogy figyeljék a németek mozgását. Mandel Jenőket szintén szerb partizánok bújtatták, de először egy tanya istállójában, majd ósziváci parasztnál törték a kukoricát. A felszabadító csapatok megérkezése után az említett, szabad mozgáshoz szükséges dokumentum beszerzését követően Szauer, Mandel és a többiek gyalogosan Szabadkára mentek. Itt Szauer egy nyitott vagonban utazott lakhelyére, Kiskunhalasra, ahová 1944. november 6-án érkezett meg.⁴¹ Mandel Szabadkán maradt, ahol egy üvegesnél talált munkát. 1944 decemberében vonattal jutott el a felszabadult Kecskemétiig, ahonnan gyalog ért Nagykőrösre. A golyó szaggatta báránybőrbéléses kabátját megőrizte, és később a fia is jól emlékezett rá.⁴²

A Cserenkát szintén megjárt nazarénus Papp Bálint⁴³ bori munkaszolgálatos évtizedekkel később találkozott Mandel Jenővel. Papp a feleségével együtt kereste fel őt nagykőrösi lakhelyén. A beszélgetésük során Mandel részletesen elmondta neki a halál-árokba lövésének és megmenekülésének történetét. Ebben a beszélgetésben Mandel Jenő úgy nevezte meg a vele történeteket, hogy „*Kérem, engem kivégeztek!*”⁴⁴

A halál-árokból előkerültek közül nem mindenki állt be a vasútállomás előtt várakozó sorba. A tömeggyilkosság kapcsán az egyik legtöbbet idézett bori munkaszolgálatos Pottesmann Vilmos⁴⁵ szabadkai erdőmérnök. Az ő tanúvallomá-

³⁷ Könyves Andor (a. n. Roff Etel; Érsekújvár, 1921. március 12. – ?) bori munkaszolgálatos.

³⁸ Reich (Reisz) Salamon (a. n. Grünfeld Mina; Szobránc, 1921. október 1. – ?) bori munkaszolgálatos.

³⁹ A dokumentumot Szauer Lászlótól kaptam CD-n. Budapest, 2006. június 21. A dokumentum Szauer László jogutódjai, Szauer Péter és Szauer Miklós tulajdonában vannak.

⁴⁰ Éber Sándor: Bor túlélői. Halottak közt és az erdőben, sakkozva. *Magyar Hírlap*, 2003. augusztus 23. 22.

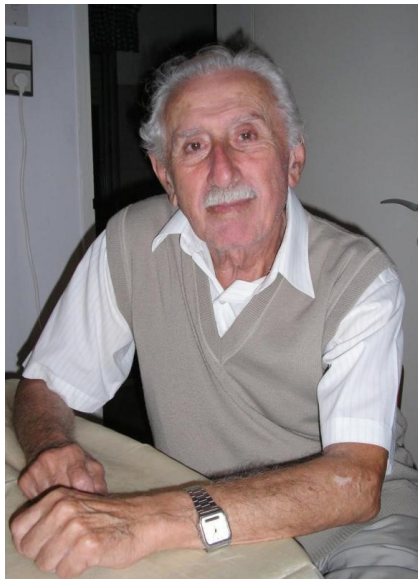
⁴¹ Szauer, 2004. 49–50.

⁴² Mandel Jenő fiának, Mandel Tibornak a közlése. Telefoninterjú, 2006. május 5.

⁴³ Papp Bálint (a. n. Boros Julianna; Dévaványa, 1921. november 26. – Szeged, 2017. augusztus 30.) bori munkaszolgálatos, hűtlenségért bebörtönzött nazarénus, szovjet hadifogoly, budapesti gépkocsivezető.

⁴⁴ Papp Bálint: *Fogságom története*. Budapest: Magánkiadás, 1999. 57–58. A gyilkosságot nem előzte meg ítélet, ezért pontosabb, ha kivégzés helyett a gyilkosság megnevezést használjuk.

⁴⁵ Pottesmann [Potteszman, Potesman, Potteszmann, Potasman, Rottesmann] Vilmos, Willy Pottasman (a. n. Rothschild Lujza; Szabadka, 1920. december 3. – Naharija, 2011.01.17.) bori

8. kép. A 86 éves Pottesmann Vilmos nahariai otthonában

Forrás: A szerző felvétele. Naharia, 2008. október 19.

Megjegyzés: Pottesmann Vilmos bal könyökénél jól látható a halál-árokban szerzett kézigránátszilánk okozta sérülés.

re álló, rácélzó német katonával, de azonnal belátta, hogy tehetetlen vele szemben. A katona újra rálőtt, de a forgolódás közben megint elvétette a lövést: Darvas füle mellett füttyült el a golyó. Darvas sértetlenül bukott be az árokba. Mikor már minden elcsendesült, az árok nyitott vége felé kúszott kifelé. Éppen akkor még három bajtársa, köztük Pottesmann Vilmos is kifelé kúszott. A téglagyári, két méteres, kéményszerű téglarakásban rejtőztek el sötétedésig. Amíg ott bújtak el, két alkalommal is arra ment a Tólas András hadapródörmester vezette különítmény néhány tagja,⁴⁷ és legalább két túlélőt lelőttek. A szárítószíneknel napközben játszadó

sát a Vajdaságban elkövetett háborús bűncselekményeket kivizsgáló jugoszláv bizottság⁴⁶ is idézte. Pottesmann a halál-árokban – mint általában mindenkit, – először arra kötelezték, hogy a már ott fekvők holttestét dobja az árokba. Bajtársával megölelték egymást, elbúcsúztak, és elkezdték a parancs végrehajtását. Pottesmann nehezen mozgott, mert az előző napokban egy német teherautó elsodorta, és sántított az egyik lábára. Pottesmann a neki ismeretlen holttestet úgy dobta az árokba, hogy vele együtt beugrott oda. Az abban a pillanatban eldördült puska golyója nem találta el, a később bedobott kézigránátszilánktól viszont a bal könyöke megsérült (8. kép).

Hasonlóan a szerencséjének köszönhető megmenekülését századtársa, a már említett Darvas Ferenc is, azzal a különbséggel, hogy ő tudatosan is készült „a megmenekülésre”. Darvas is bedobta ugyanis halott bajtársát a halál-árokba, de a közben eldördülő golyó őt sem találta el. Ekkor szembefordult a tőle 6–8 méterre

munkaszolgálatos, szabadkai tanár, erdőmérnök, izraeli mérnök. Jugoszláviából vándorolt ki Izraelbe.

⁴⁶ Pottesmann Vilmos tanúvallomása. In: *A fasiszta megszállók és támogatóik zsidóellenes gázettetei Jugoszláviában*. Ötödik rész. Bácska és Baranya. Kézirat. Belgrád, 1952. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZSML), XX-G 85.32. 78–79.

⁴⁷ A Tólas András hadapródörmester vezette különítmény tagjai Puruczki János honvéd, Sisák György tizedes, Surányi Boldizsár őrzető, Szabó Barla Zoltán szakaszvezető és Szokolits Ferenc honvéd voltak.

gyerekek is nagy veszélyt jelentettek, mert ha észreveszik és elárulják őket, akkor a katonák végeznek velük. A túlélők megvárták a sötétedést, és amikor a távolból meghallották, ahogyan a német katonák énekelve elhagyják Cservenkát, ők is elhagyták búvóhelyüket. Darvas segített a seblázban szenvedő Pottesmannak átmászni a téglagyár kerítésén, majd útjaik elváltak. Darvas hazafelé indult, de hazaérkezését megelőzően, 1944. október 17-től egészen a háború befejezéséig Tito-partizán lett, és a VIII. Vajdasági Nemzet Felszabadító Hadsereg katonájaként szolgált (9. és 10. kép). Leszerelését követően hazafelé felkereste nagyszülei kifosztott óbecssei házat. A házat megtalálta, rokonokkal is találkozott,⁴⁸ de két nagybátyját és feleségeiket már nem találhatta életben, mert ők korábban egy másik tömeggyilkosság áldozatai lettek. Őket a magyarok bevonulását követően, 1942 januárjában a befagyott Tisza jege alá lőtték a magyar katonák és csendőrök.⁴⁹ Darvas Ferenc az óbecssei látogatása után, Szegeden keresztül 1945. május 21-én érkezett meg Budapestre (11. kép).

Pottesmann négykézláb, teljesen kimerült állapotban ért Nánai Antal magyar paraszt Cservenka melletti tanyájának közelébe. Az akkor 34 éves Nánai október 9-én figyelte fel Pottesmann segélykiáltására. Kimosta a sebeit, elbújtatta, és három

9–10. kép. Darvas Ferenc partizán-igazolványának első/hátsó oldala

Forrás: Fancsalszky Gyula magángyűjteménye.

Megjegyzés: Darvas Franjo [Darvas Ferenc] nevére kiállított partizánigazolvány, amely szerint Darvas Ferenc a VIII. Vajdasági Nemzet Felszabadító Hadsereg katonájaként szolgált 1944. október 17-től. Dátum: 1944. október 30. Igazolvány száma: 21.

⁴⁸ Darvas Gábor közlése. Telefoninterjú, 2021. május 13.

⁴⁹ Darvas Ferenc apai nagybátyjait, Darvas Lászlót és feleségét, valamint Darvas Imrét és feleségét 1942. január 26. és január 28. között, mintegy 200 zsidó és szerb személlyel együtt a délvidéki razzia (a „hideg napok”) keretében Óbecsénél, a Ferenc-csatorna és a Tisza összefolyásánál gyilkolták meg. Mind a négy név szerepel a tömeggyilkosság helyszínén emelt emlékművön.

11. kép. Darvas Ferenc hazajöveteléről szóló szegedi távirat

Forrás: Fancsalszky Gyula magángyűjteménye.

Megjegyzés: Darvas Ferencnek a Szegeden, 1945. május 20-án, Darvas Ferenc édesapja testvérének, Darvas Bélának (Budapest, Eötvös utca 24.) feladott távirata. A távirat Darvas Ferenc budapesti megérkezése utáni napon érkezett meg a címzetthez.

héten keresztül etette.⁵⁰ Sebesülésének híret egyik megszökött bajtársa vitte el az édesapja volt szabadkai fatelepen dolgozó Janji Skenderovićnak. Az új politikai hatalomban akkor már szerepet vállaló Skenderović Szabadkáról érte ment Cservenkára autóval. Ezt követően Pottesmann szülővárosában betegeskedett 1945. február elejéig.⁵¹

Ismerjük a nagyváradi Hoch Lajos⁵² megmenekülésének rövid történetét is. A már említett Paskó Mihály vasutas október 8-án este a vasútállomás kertje mellett elhaladva nyögésekre lett figyelmes. Odament, és meglátta Hoch Lajost. Paskó a saját házába vitte a túlélőt, elbújtatta, és orvost hívott hozzá, aki injekciót adott be neki.⁵³

A felsoroltakon kívül is voltak még túlélők. A későbbi jeles történész, a budapesti Spira György⁵⁴ még Cservenka előtt, Újvidéken szökött meg a bori gyalogmenetből. A helyi kórházban bújatták, majd Újvidék felszabadulása után az első vonattal Szabadkára ment. Itt és a közeli Palicson tartózkodott 1944. november 10-e és 1944. december 30-a között. Ez idő alatt találkozott Szabadkán három olyan bori bajtársával, akik a halál-árokba menekültek meg. Közülük egy főt nevesített is naptárában.⁵⁵

⁵⁰ Nánai Antal cservenkai földműves tanúvallomása. Arhiv Jugoslavije, AJ Inv br 5099 AJ 691-047.

⁵¹ Pottesmann Vilmos személyes közlése. Naharia, 2008. október 19.

⁵² Hoch Lajos (a. n. Rubb Regina; Kabaláspatak, 1921. augusztus 20. – ?) bori munkaszolgálatos, nagyváradi lakos.

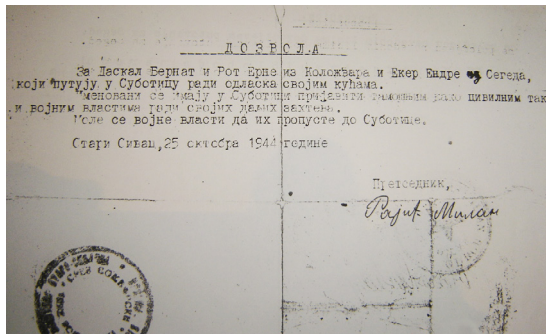
⁵³ Paskó Mihály tanúvallomása. Arhiv Jugoslavije, AJ 691-44 Inv br 5096.

⁵⁴ Dr. Spira György (a. n. Hamburger Ilona; Budapest, 1925. április 4. – Budapest, 2007. december 3.) bori munkaszolgálatos, budapesti történész, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa és tudományos tanácsadója, az MTA doktora.

⁵⁵ Spira György: Kivonat Spira György 1944-i és 1945-i naptárából. Gépelt kézirat. 2–3. Kézhez véve Spiró Györgytől: Budapest, 2004. március 22. Spira György az elsők között írt

November 10-e és 14-e között a szabadkai utcán találkozott ugyanis Ecker Endre⁵⁶ bajtársával, vecsési mezőgazdász-szal, az inárcsi uradalom gazdatisztjével. Ecker elmondta Spirának, hogy sértetlenül, ájultan esett a halál-árokba, ahol a kézigránatok robbanásakor tért magához. Ezek sem tettek kárt azonban benne, így a halál-árokból sértetlenül ki tudott mászni, majd a kukoricásokban bujkált.⁵⁷ Találkozásuktól kezdve Spira és Ecker együtt maradtak, és együtt is szálltak fel a Szabadkáról a Keleti pályaudvar helyreállítására indított partizán-utászalakatot szállító vonatra (1944. december 30.). Hosszú és viszontagságos út után végül 1945. január 20-án érkeztek meg Újpestre.

Spira György nem említi név szerint, hogy ki volt az a másik két, fejszerűlést szenvedett bajtársa, akikkel Szabadkán találkozott. Biztosra vehető azonban, hogy az egyikük az Ecker Endrével együtt Ószivácról Szabadkára érkező Dászkál Béla⁵⁸ volt. A helyi partizánparancsnokság által 1944. október 25-én kiállított, Szabad-

12. kép. Ószivácon kiállított utazási engedély három volt bori munkaszolgálatosnak

Forrás: Dászkál Pál [Paul Daszkal] magángyűjteményéből.

Fordítás: „Utazási engedély a kolozsvári Daszkal Bernát [Dászkál Béla] és Rót [Róth] Ernő valamint a szegedi Ecker Endre részére, akik Szabadkára utaznak haza. Fent nevezettek kötelesek Szabadkán a katonai és polgári hatóságoknál jelentkezni a további kérelmeik beterjesztését megelőzően. Kérjük a katonai hatóságokat, hogy nevezettek Szabadkáig ne gátolják mozgásukban. Ószivác, 1944. október 25. Az elnök helyett, Pajut Milán.”

Megjegyzés: Az utazási engedélyt ugyanott, ugyanazon a napon, szinte ugyanazzal a szöveggel, állították ki, mint a korábban közölt utazási engedélyt (6. kép). A dokumentumban szereplő harmadik volt bori munkaszolgálatos, a feltehetőleg kolozsvári Rót [Róth] Ernő megmenekülésének története ismeretlen.

a cservenkai tömeggyilkosságról: Spira György: Tanúságtétel Cservenkáról. In: Karsai Elek (szerk.): „fegyvertelenül álltak az aknamezőkön...”. *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlet, 1962. II. köt. 632–635.

⁵⁶ Ecker Endre (a. n. Kohn Borbála; Budapest, 1902. február 26. – Budapest, 1960. június 3.) bori munkaszolgálatos, vecsési agrónómus, gazdatiszt, segédmunkás. Ecker Endre és Ecker András névrokonok.

⁵⁷ Spira György interjúja. USC Shoah Foundation. Visual History Archive Online. Nr. 50660.

⁵⁸ Dászkál [Daszkal, Daskál, Daskel, Daskal, Dascál] Béla, Bernáth, Bernát, Bernat, Adalbert (a. n. Katz Regina; Dézs, 1906. június 11. – Timișoara, 1983. június 18.) kolozsvári női szabó, majd temesvári állatvásárlási beszerző, a temesvári hitközség alkalmazottja.

kára szóló utazási engedély ugyan-
is Ecker és Dászkál nevét tartal-
mazta (12. kép).

A kolozsvári szabó, Dászkál Béla súlyos fejsérülést szenvedett a halál-árokban. Az arcának jobb oldalán behatoló golyó a baloldalon, a baloldali fogakat kivéve hagyta el az arcát. (A sérülése után készült igazolványképén jól látható a sebek átkötése – 13. és 14. kép). Az ő Cservenka utáni története, beleértve az orvosi kezeléseit is, a legjobban dokumentálható esetek közé tartozik, mivel fennmaradtak a temesvári, majd kolozsvári igazolványai és arclövése gyógykezelésének orvosi papírjai.⁵⁹ Temesváron a helyi magyar és német napilap beszélgetést is közölt vele, illetve idézte őt 1944 novemberében.⁶⁰ Ő az egyik magyar keretlegény jóindulatú felszólítására vánszorogott elő hajnalban a halál-árokból. Dászkál visszaemlékezése szerint vele egy időben három sérült és három sértetlen munkaszolgálatos jött elő. A sérültek között volt Horváth László⁶¹ világhírű budapesti gordonkaművész, aki haslövést kapott.⁶² Valamennyien beálltak a téglagyár előtt,

13–14. kép. Dászkál Bernáth [Béla] orosz nyelvű igazolványának első/hátsó oldala

Forrás: Dászkál Pál [Paul Daszkal] magángyűjteményéből.

Megjegyzés: Az igazolványt Dászkál Bernáth [Béla] nevére állította ki az orosz hatóság. Kluzs [Cluj, Cluj Napoca], 1945. június 3. Nytsz.: 2369. A fényképen jól látható a halál-árokból szerzett fejsérülésen lévő kötés.

⁵⁹ Dászkál Béla dokumentumai fiánál, Dászkál Pál [Paul Daszkal] gépészmérnöknel (Timișoara) és testvére lányánál, Zsuzsa Buhnik (Ashkelon) találhatóak. Szkennelt változatokat kézhez véve: Budapest, 2016. április 14.

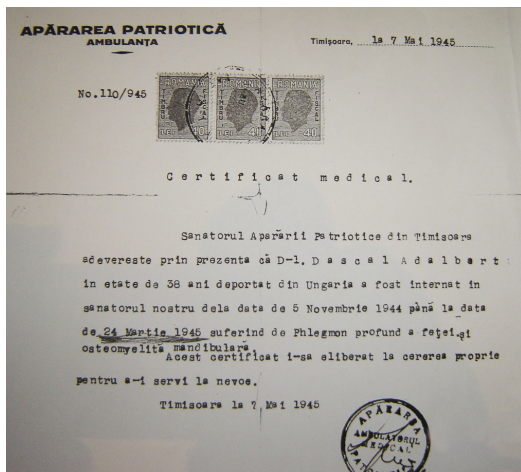
⁶⁰ Halász Jenő: Tetemrehívás kétezer halott felett. Mi történt a cservenkai téglaszárítóban? *Szabad Szó*, 1944. november 11. 4.; Sz. i.: Ein neues Katyn in Jugoslawien. 2000 Arbeitsdienstler durch Genickschuss ermordet. [Egy új Katyn Jugoszláviában. 2000 munkaszolgálatos tarkólövessel való megölése]. *Temesvarer Zeitung*, 8. November 1944. 3.

⁶¹ Horváth László (Budapest, 1909. március 20. – Cservenka, 1944. október?) gordonkaművész, tanulmányait Budapesten, a Zeneművészeti főiskolán végezte. Bach-interpretátor, a Budapesti Hangversenyzenekar tagja, a belgrádi filharmonikusok első gordonkaművésze és koncertmestere.

⁶² Sz. i., 1944. 3.

korábban már többször említett, indulásra várakozó, Jehova tanúiból álló menetbe. A német katonák hirtelen feltűnése miatt azonban nekik is menekülniük kellett. Nyugati irányba, a házak felé futhattak, abba az irányba, amerre Szauer László is felvidéki bajtársával. A lövöldözésre ekkor már előjöttek házaikból a sváb asszonyok is, akik az üldözőket segítve azt kiabálták, hogy „Nézd, ott futnak a zsidók!”⁶³ A túlélő munkaszolgálatosoknak azonban sikerült egerutat nyerniük, bujkáltak, szülőlevéllel mosták ki sebeiket, majd az egyik háznál egy lányt hallottak magyarul énekelni. A lány családja elrejtette és ellátta őket bőséges étellemmel. Öt nap elteltével a partizánok székéren elrejtve vitték tovább őket Ószivárcra, ahol az Abadazin család biztosított nekik szállást és orvosi ellátást. Dáskál elbeszélésében külön is kitért egy Branco (Branku) nevű partizánra, aki úgy bánt vele, mintha a testvére lenne.⁶⁴

Dáskál Béla Ószivác felszabadulása után Szabadkán és Zombolyán keresztül Temesvárra ment. Itt a ma Szülészeti és Nőgyógyászati klinikaként működő, Hazafias Védelem nevű katonai szanatóriumban kapott kezelést 1944. november 5-e és 1945. március 24-e között.⁶⁵ Az orvosi kezeléséről kiállított igazolás szerint mély, bőr alatti gyulladással és alsó állcsonti csontvelőgyulladással kezelték.

15. kép. Dascal Adalbert [Dáskál Béla] temesvári orvosi igazolása

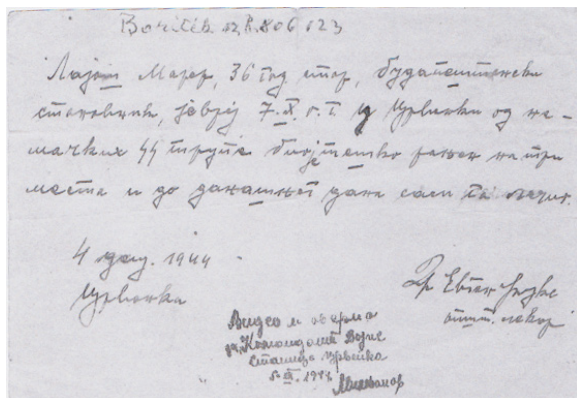
Forrás: Dáskál Pál [Paul Dáskál] magángyűjteményéből.

Fordítás: „Orvosi igazolás. A Temesvári Hazafias Védelem Szanatóriuma ezennel igazolja, hogy a 39 éves Dascal Adalbert [Dáskál Béla] úr, akit Magyarországról deportáltak, szanatóriumunkba került betalásra 1944. november 5-e és 1945. március 24-e között, fején Phlegmon profund [mély bőr alatt gyulladás] és mandibula osteomyelitis [alsó állcsont csontvelőgyulladás] diagnózissal. Jelen igazolást saját kérésére adtuk ki, hogy azt szükség esetén használhassa. Temesvár, 1945. május 7. Hazafias Védelem, Orvosi Ambulancia. No.: 110/945.”

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Az egészségügyi intézmény mai neve: Spitalul Clinic de Obstetrică-Ginecologie „Dr. Dumitru Popescu”. Timișoara, Bulevardul 16 Decembrie 1989. 22–24.

16. kép. Márer Lajos cservenkai orvosi igazolása

Forrás: Márer Pál [Paul Marer] magángyűjteményéből.

Fordítás: [Boríték: sz. R. 866123] „Márer Lajos 36 éves budapesti lakos, zsidó, ez év X. 7.-én Cservenkán, az SS német csapatok által súlyosan megsebesült három helyen, és én őt a mai napig gyógyítottam. Cservenka, 1944. dec. 4. Dr. Eugen Fuks körzeti orvos. Láttá és igazolja: Cservenkai Katonai Állomás parancsnoka. Cservenka, 1944. XII. 5. Milovanov.”

együtt megmenekülők közül nem mindenki élte túl a halál-árokban kapott súlyos sebesüléseit. Horváth László gordonkaművész már reggel kimászott a halál-árok-ból, de ismeretlen helyen és időben behalt a haslövésbe.⁷⁰

Spira György név nélkül említett másik bajtársa lehetséges, hogy a budapesti autószerelő és fényképész Laufer György volt. Ő azonban minden bizonnyal a vérengzést követő reggelen, a Cservenkát elhagyó menet tagjaként, a község elhagyása közben kapott majdnem végzetes lövést.⁷¹ A halál-árok-ból menekült meg viszont a zemplénagárdi Ziegler Náthán.⁷² Őt a golyó a fején sebesítette meg. Vele

Kezeléséből 1945. május 7-én engedték el (15. kép).⁶⁶ Felgyógyulása után Kolozsvárra, korábbi lakhelyére ment. (Kolozsvári igazolványát 1945. június 3-án állították ki.)⁶⁷ Végül Temesváron telepedett le, de szerencsés megmeneküléséről nem beszélt második családjának, ahogyan a bori munkaszolgálatáról sem.⁶⁸ Felesége arra kérte gyermekeiket, hogy ne kérdezzenek minderről, mert „ezen emlékek bolygatása rossz egészségi állapotot idéz elő nála”.⁶⁹ Dászkál Béla szív- és tüdőbetegségben halt meg 77 éves korában.

A Dászkál Bélával

együtt megmenekülők közül nem mindenki élte túl a halál-árokban kapott súlyos sebesüléseit. Horváth László gordonkaművész már reggel kimászott a halál-árok-ból, de ismeretlen helyen és időben behalt a haslövésbe.⁷⁰

⁶⁶ Orvosi igazolás. Temesvári Hazafias Védelem Szanatóriuma, Timișoara, 1945. május 7. Dászkál Pál [Paul Daszkal] tulajdonában (Timișoara).

⁶⁷ Igazolvány (magyar és román nyelvű). Kolozsvár Város és Kolozs Megye Demokrata Nép-közössége. Nr.: 2569. Kolozsvár, 1945. június 3. Dászkál Pál [Paul Daszkal] tulajdonában (Timișoara).

⁶⁸ Dászkál Béla első feleségét és lányukat az Auschwitz–Birkenau KZ-ben gyilkolták meg.

⁶⁹ Dászkál Pál elektromos levele Csapody Tamásnak. Timișoara, 2016. április 19.

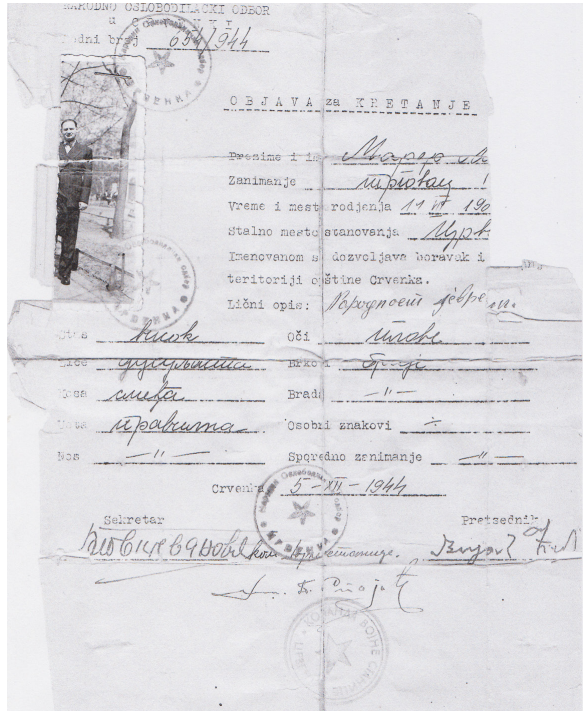
⁷⁰ Kristóf Károly: A húrja pattant cselló... Egy emléktábla leleplezése elé. *Világ*, 1949. május 29. 4.

⁷¹ Csapody Tamás: Laufer György naplója. *Múltunk*, 1991. (64.) 1. 184–224.

⁷² Ziegler Náthán [Nathan Ziegler] (Zemplénagárd, 1911? – New York, ?) bori munkaszolgálatos.

Szabadkán találkozott a menetből Spirához hasonlóan megszökött Nagy György⁷³ szabadkai tisztviselő.⁷⁴

Dáskál Bélához hasonlóan jól dokumentálható Márer Lajos⁷⁵ budapesti kereskedő esete is. Márer a halál-árokhoz érve beugrott az árokba.⁷⁶ Ekkor még sértetlen maradt, de később az élőkre vadászó katonák puskákkal belelőttek az árokba. Márert ekkor érte három golyó: egyik a gége alatti csonttól tört le egy szilánkot, a másik a bokáján ment át, míg a harmadik a két lábujja között találta el. A bokasérülése bizonyult a leg súlyosabbnak, egy ideig nem tudott lábra állni. A gyilkosok eltávozását követően valahogyan kimászott az árokból és egy közeli kukoricásban húzta meg magát. Több napig a vizeletével kezelte sebeit és nyers kukoricát evett. A kukoricás tulajdonosának a kutyája talált rá és ennek nyomán egy sváb paraszt elbújtatta.⁷⁷ Orvost is

17. kép. A szabad mozgást biztosító engedély Márer Lajos részére

Forrás: Márer Pál [Paul Marer] magángyűjteményéből.

Megjegyzés: A fényképes engedélyt a Cservenkai Nép-fel-szabadító Bizottság állította ki Cservenkán, 1944. december 5-én. Nysz.: 654/944. Márer Lajos fényképén kivehető a nyakán lévő kötés.

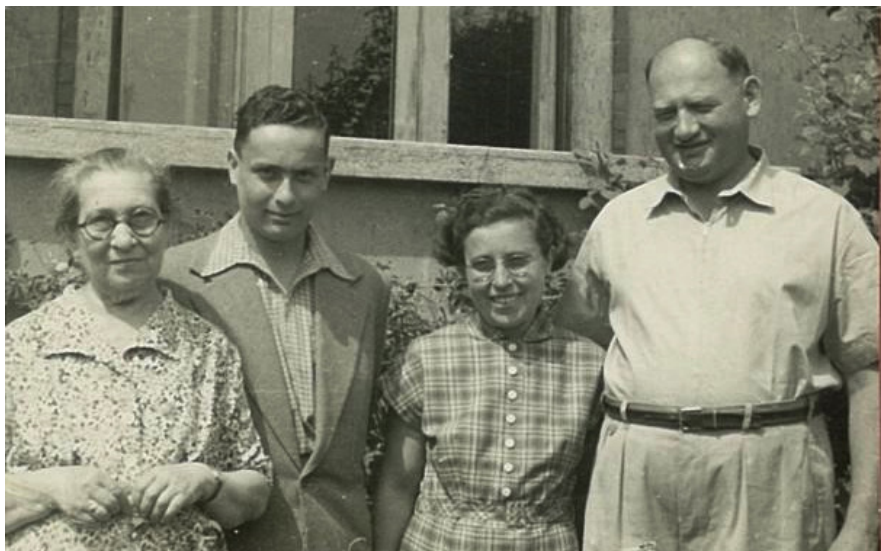
⁷³ Nagy György (? – Subotica, 1989. augusztus 31.) bori munkaszolgálatos, szabadkai tisztviselő.

⁷⁴ Nagy György: A 108/84-es bori munkásszázad története. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései*. Budapest: Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség Szent Pál Akadémia, 1996. 59–120.

⁷⁵ Márer Lajos (a. n. Pollák Ilona; Szepesváralja, 1908. július 18.–Budapest, 1998. október 2.) budapesti fűszer-csemegebolt üzletvezető, állami gépgyárban dispécser.

⁷⁶ Márer Lajos dokumentumai fiánál, Márer Pál [Paul Marer] közgazdászánál, egyetemi tanárnál találhatók (New York, Budapest). A szkennelt változatok kézhez véve: Budapest, 2018. február 17.

⁷⁷ Márer Pál [Paul Marer] személyes közlése. Budapest, 2018. február 16.

18. kép. A 47 éves Márer Lajos családja körében Budapesten

Forrás: Márer Pál [Paul Marer] magányújteményéből.

Megjegyzés: A fénykép jobb oldalán Márer Lajos és felesége, született Háber Edit, mellettük fiúk, Márer Pál [Paul Marer] és Háber Edit édesanyja, Háber Lajosné. A fénykép 1955 nyarán készült Budapesten.

hívtak hozzá, amit a felszabadulása után a kezelőorvosa, Dr. Eugen Fuks⁷⁸ cservenkai körzeti orvos által, 1944. december 4-én kiállított igazolás is bizonyít (16. kép). Márer Lajos további útja is jól dokumentált: a cservenkai katonai parancsnokság 1944. december 8-án kiállított engedélyének a birtokában (17. kép) elhagyta a községet és Újvidékre, majd Szabadkára érkezett (1944. december 30.). Innen 1945. februárban, feltehetőleg Szeged felszabadulása után távozott Magyarországra (18. kép). Budapesten, a zsidó Szeretetkórházban halt meg 90 éves korában.

Tudunk néhány olyan halál-árok túlélőről is, akiknek az adatait csak részben ismerjük. Győri Péter,⁷⁹ az Újvidéken megjelenő *Magyar Szó* című napilap újságírója és szerkesztője, egy rövid újságcikkben írta meg cservenkai emlékeit. Az akkor 17 éves cservenkai Győri Péter találkozott az oda megérkező bori gyalogmenettel, hallotta az éjszakai tömeggyilkosság lövéseit, és találkozott egy túlélővel is. A németek elvonulását követően a téglagyártól „nem messze egy kis deszkaházban”

⁷⁸ Dr. Eugen Fuks [Dr. Fuchs Jenő] orvos (a. n. Schäfer Mária; 1883. február 11. – ?) cservenkai körzeti orvos. Dr. Fuchs Jenőt a m. kir. belügyminiszter az 1942. január 25-én megjelent rendeletében megerősítette cservenkai orvosi állásában. *Belügyi Közöny*, 1942. január 25. 226.

⁷⁹ Győri Péter (1926–1996) különböző szabadkai, majd újvidéki lapoknál újságíró, szerkesztő, főszerkesztő.

felkereste a halál-árokból előkerült szlovén „Áront”. (A leírásából nem derül ki egyértelműen, hogy az „Áron” arcán lévő forradás minek a következménye.) „Áron” a megmenekülését követően egy közeli tanyán kapott rendszeresen enni, míg napközben a kukoricásban bujkált. A szovjet csapatok bevonulása után pedig beköltözött a lakatlan deszkaházba. Cipőjavításból tartotta fenn magát, és gyűjtötte a pénzt szlovéniai hazatéréséhez.⁸⁰

Tudunk egy másik túlélő munkaszolgálatos suszterról is, aki a harmadik téglagyár területén menekült meg. Az özvegy édesanyjával együtt élő Bede Lajos⁸¹ téglagyári munkás háza a Glässer téglagyár északkeleti oldalán volt, közvetlenül az agyag-kitermelésre használt oldalfal mellett.⁸² Az *Erőltetett menet* című dokumentumfilmben⁸³ megszólaló és a volt családi házát bemutató Bede Lajos a gyilkosság éjszakáján, az öldöklés egyik szünetében kilépett a házból, és hátrament elvégezni a szükségét. Visszafelé a fészerek mellett nyöszörgést hallott. A hang irányába ment, megtalálta a két munkaszolgálatost, majd megbontotta a házuk cseréptetejét, és oda felengedte őket. Dunyhát adott fel, és édesanyja egy fazék babot készített nekik. „Salamon kereskedő” és „Lebovics suszter”⁸⁴ egészen a felszabadulásig a padláson bújt meg. Nem tudjuk megmondani biztosan, hogy ők a halál-árokból tudtak-e élve kijönni, vagy a halál-árok környékén szöktek-e meg. A vert helyzetükben való „nyöszörgésük” azt feltételezi, hogy mindenképpen sérülést szenvedtek el.

György István⁸⁵ újságíró, bori munkaszolgálatos könyvet írt a bori munkaszolgálat történetéről. Ő ugyan nem járta meg a cservenkai poklot, de könyvében beszámolt egy „Bellák” nevű újpesti mészáros bajtársa sorsáról. György István – aki álneveket használva írt könyvében, – az eddigiektől teljesen eltérő szökeési történetet örökített meg. „Bellák” ugyanis sértetlenül ugrott be a halál-árokba, de nem várta meg a hajnalt, hanem még a gyilkosság ideje alatt, a sötétben ugrott ki az árokból. Az utána küldött golyók elkerülték, és az üldözéstől kimerülten roskadt össze a kukoricásban. Egy partizán testvérpár talált rá, és hazavitték cservenkai otthonukba. Bellák felgyógyult, és szerelmes lett egyik megmentőjébe. Érzelmek

⁸⁰ Györi Péter: Eltemetve. *Magyar Szó*, 1957. december 24. 2.

⁸¹ Bede Lajos 1942 és 1944 között a cservenkai téglagyár dolgozója. Erdélyben született, 1942-ben került özvegy édesanyjával Cservenkára, a Petőfi-brigád tagja, később cservenkai rendőr és tűzoltóparancsnok, állattenyésztő, a film készítésének idején dorozslói lakos.

⁸² Németh Árpád (a. n. Cziprián Valéria; Zombor, 1945. december.23.–) újvidéki operatőr, rendező, az *Erőltetett menet* c. dokumentumfilm rendezője. Elektronikus levele: Novi Sad, 2021. február 9.

⁸³ Bede Lajos szavai. In: *Erőltetett menet I–II.* (Radnóti Miklós bori időszaka, Bortól Abdáig). Dokumentumfilm. Készült az Újvidéki Televízió és a Magyar Televízió koprodukciójában, 1988. Rendező: Németh Árpád, forgatókönyv: Soós József. Bede Lajos: 55.35.–56.14. h és 59.37–62.22 h.

⁸⁴ Nem tudjuk megmondani, hogy „Lebovics suszter” azonos-e „Áron” suszterrel.

⁸⁵ György István (Budapest, 1912. augusztus 13. – Budapest, 1977. január 1.) bori munkaszolgálatos, budapesti magántisztviselő, Rózsa Ferenc-díjas újságíró, író.

Ez tartott másfél évig. Utána
 ismét ~~be~~ került a kar bennünket Cserenkára.
 Itt történt meg az, hogy okt. 7-én betelepült
 bennünket a téglagyárba. Aznap éjjel 10-es
 ével kizavartak bennünket egy gödörhöz és
 a kivégző SS osztag sortűzet bocsátott ránk.
 Nekem szerencsém volt, mert a karomat érte a
 golyó, de az eszméletemet elvesztettem. Mikor
 magamhoz tértem, azt sem tudtam, hogy halott
 vagyok vagy élő, mert halt testem tömege föl-
 yosult fölöttem. Jobb karom azóta is rövidebb
 és az ijedelem hatására máig is dadogok.

19. kép. Falus [Grünbaum] György cserenkai visszaemlékezése

Forrás: Falus [Grünbaum] György özvegyének, Siklósi Margitnak a hagyatékában.

A visszaemlékezés szövege: „Ez tartott másfél évig [bori munkaszolgálat]. Utána útnak indítottak bennünket Cserenkára. Itt történt meg az, hogy okt. 7-én betelepült bennünket egy téglagyárba. Aznap éjjel 10-esével kizavartak bennünket egy gödörhöz és a kivégző SS osztag sortűzet bocsátott ránk. Nekem szerencsém volt, mert a karomat érte a golyó, de az eszméletemet elvesztettem. Mikor magamhoz tértem, azt sem tudtam, hogy halott vagyok vagy élő, mert holt testem tömege folyosult fölöttem. Jobb karom azóta is rövidebb és az ijedelem hatására máig is dadogok.”

Megjegyzés: Falus György dátum nélküli, de feltehetően a 90-es években, Budapesten, vonalas lapra írt (A/4), autográf visszaemlékezése (részlet).

viszonzásra találtak, és az ifjú pár később Újpesten telepedett le.⁸⁶ Nem tudjuk azonosítani „Bellák”-ot, és azt sem tudjuk, hogy a romantikus szerelmi történet mennyire fedi a valóságot.

A felsoroltakon kívül minden bizonnyal sokan voltak még olyanok, akik a halál-árokba menekültek meg. Közülük két túlélőt tudunk megemlíteni. Az egyikükről csak keveset tudunk: ő az egyik bori keretlegény Romániában lefolytatott népbírósi perében tanúskodott a halál-árokba való megmeneküléséről. A Nagyváradon élő, de feltehetően a Kárpátaljáról származó rendőr, Friedmann Lajos⁸⁷ volt az illető, aki a lövés előtt egy pillanattal belevetette magát az árokba. Nem tudunk arról, hogy később bármilyen sérülést szenvedett volna, vagy arról, hogy miként menekült meg. Egy további áldozatnak a történetét azonban részletesebben ismerjük.

⁸⁶ György István: *Halálraitéltek*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1957. 177–182.

⁸⁷ Friedmann Lajos (a. n. Singer Teréz; Fancsika, 1921. március 28. – ?) bori munkaszolgálatos, nagyváradai rendőr.

Grünbaum [Falus] György⁸⁸ budapesti péknek a halál-árokknál lőtték át a jobb karját, az árokba zuhant, és a további sérülésektől a ráhulló bajtársainak a teste védte meg.⁸⁹ Elvesztette az eszméletét. Viszsaemlékezése szerint hatan-heten menekültek meg az árokból. A karját ért lövés nyomán a keze megrövidült, az árokba dobált kézigránátoktól légnyomást kapott, és az átélt izgalmak hatására egy ideig megnémult, később pedig beszédhibás lett, és bármilyen csekély mértékű idegeskedés hatására dadogni kezdett⁹⁰ (19. kép).

Grünbaum György a helyi szerb lakosokhoz ment, akik bújtatták, gyógyították, míg meg nem érkeztek a felszabadító csapatok. Felépülését követően partizán lett. A Belgrádban, 1945. október 10-én kiállított igazolványának tanúsága szerint Szabadkán át tért haza.⁹¹ Budapesten halt meg 81 éves korában, agydaganat okozta betegségben⁹² (20. kép).

20. kép. Grünbaum [Falus] Georgije [György] jugoszláviai igazolványa

Forrás: Falus György özvegyének, Siklósi Margitnak a hagyatékában.

Megjegyzés: Grünbaum [Falus] Georgije [György] szerb nyelvű igazolványa (Belgrád, 1945. október 10. Nytsz.: 152279.) tette lehetővé, hogy Belgrádból visszatérhessen Magyarországra Szabadkán keresztül. A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottságának (D.E.G.O.B. / DEGOB) pecsétje a hazaérkezése után került a dokumentumra.

⁸⁸ Grünbaum [Falus] György [Georgie] (a. n. Sattler Friderika Erzsébet; Nagykanizsa, 1921. február 9. – Budapest, 2002. június 1.) bori munkaszolgálatos, pék, tisztviselő, a Fővárosi Tanács VB Gazdasági Hivatal osztályvezetője, a Munka Érdemrend tulajdonosa.

⁸⁹ Falus György dokumentumai özvegyének, Siklósi Margit tulajdonában vannak (Budapest). Postai úton tőle kézhöz véve: Budapest, 2008. december 3.

⁹⁰ Falus György cím és dátum nélküli bori visszaemlékezése. Gépelt kézirat. 2–3. Siklósi Margit örököseinek hagyatékában (Budapest).

⁹¹ A dokumentumot Falus [Grünbaum] György feleségétől, Siklósi Margittól kaptam szkennelt formában. Budapest, 2008. december 3.

⁹² Siklósi Margit személyes közlése. Budapest, 2008. december 3.

A német és magyar katonák kivonulása után a felszabadítók közül elsőként a partizánok egy kisebb egysége érkezett meg Cservenkára, feltehetőleg 1944. október 9-én délelőtt. A zömében horvát partizánokból álló 40–50 fős egység egyedüli magyar tagja a pécsi Eszéki Frigyes⁹³ volt. A találkozásaink során a ma is élő Eszéki úgy emlékezett, hogy összesen mintegy 9–20 még élő áldozatot kapartak ki a saját kezükkel a földdel éppen, hogy csak beszórt „gödörből”. Az egyik általa megmentett áldozat nevét ugyan elfelejtette, de jól emlékezett rá, mert később többször találkozott vele Szegeden.⁹⁴

Összefoglalás

A cservenkai Glässer téglagyár halál-árkából 1944. október 7-e éjszaka és október 9-e délelőtt között ismeretlen számú bori zsidó munkaszolgálatos menekült meg. A halál-árok túlélői különböző számú, velük együtt az árokból előjövő munkaszolgálatosról számoltak be. Ez azonban mindössze annyit jelent, hogy a túlélők különböző időpontokban, több hullámban vagy több csoportban tudták elhagyni a tethelyet. Az így megmenekültek általam becsült száma több tucat lehetett, és ha ehhez hozzáadjuk az elsőként odaérkezett partizánecsapat által megmentettek számát is, úgy valószínűleg még legalább egy tucat túlélővel számolhatunk. Az „eredeti” túlélők száma – vagyis akik élve tudtak kijönni a halál-árokból – azonban még ennél is több lehetett, mivel a túlélőket a német katonáknak és a magyar keret katonáinak egy-egy vissza-visszatérő csoportja igyekezett felkutatni, és szó szerint „levadászni”. A katonák mindezt úgy tették, hogy a túlélők közül többen voltak, akik nem sebesültek meg, vagy nem volt súlyos a sérülésük, és menetképesek lettek volna, vagy saját lábukon tudtak volna elmenekülni. A magyar keret tagjai között azonban voltak olyanok is, akik két külön csoportban, segítő szándékkal keresték fel a halál-árkot és próbálták kimenekíteni az embereket.

A halál-árok túlélőinek meghatározhatók a megmenekülési fázisai. A „teljes” túléléshez először a lövések, aztán a kézigránátszilánkok okozta sérüléseket kellett túlélni, majd a rájuk nehezedő bajtársaik súlyát kellett elviselniük, a fulladást kellett elkerülniük, később pedig – az említett – katonák ellenőrzéseit, üldözéseit és lövéseit kellett elkerülniük. A „végső” megmenekülésükhöz azonban szükség volt arra is, hogy a Cservenka kiürítése ellenére itt maradt magyar, sváb, szerb

⁹³ Eszéki [Klein] Frigyes (a. n. Goldberger Rózsa; Pécs, 1926. december 30. –) magyar-történelem szakos tanár, a Testnevelési Főiskolán szerzett diplomát, gépkocsivezető, útépítő, vállalati osztályvezető, költő, magasrangú jugoszláv partizán kítüntetés birtokosa. Mohácson volt munkaszolgálatos, de 1944 júniusában megszökött, és beállt az 1943-ban alakult, zömében horvát partizánokból álló I. Vajdasági (XVIII. Proletár) Brigádba. 1945. május 6-án sebesült meg. A zágrábi katonai kórházból 1945 szeptemberében tért haza.

⁹⁴ Eszéki Frigyes személyes közlése. Budapest, 2007. január 30. és 2021. május 28.

helyi lakosok, tanyatulajdonosok, parasztok, partizánok és orvosok a segítségükre siessenek. Gondos ellátásuk nélkül a túlélők nem maradtak volna életben, hiszen általános egészségi állapotuk, kondíciójuk, sérüléseik, ruházatuk nem tette volna lehetővé, hogy az októberi időjárási körülmények között, a katonák folyamatos veszélyeztetése közepette életben tudjanak maradni. A segítők – akik közül néhányat név szerint is meg tudunk említeni, – életüket kockáztatva látták el őket a terület október 15–20-i felszabadulásáig.⁹⁵

A tanulmányban összesen 22, a halál-árokból „véglegesen” megmenekült bori zsidó munkaszolgálatosról tudunk valamilyen adatot közölni. Tehetjük ezt abban az esetben, ha „Bellák” létező személy volt, és a két „nyöszörgő” személy („Salamon kereskedő” és „Lebovics suszter”) valóban a halál-árokból menekült meg. Utóbbiak nélkül 19 fő a halál-árokból azon megmenekülők száma, akikről a tőlük vagy a róluk szóló információk alapján bizonyosan állítható, hogy a halál-árokból jöttek ki. A 19 fő közül két főnek nem tudjuk az utónevét, további egy főnek a vezetéknevét és egy főnek sem a vezeték- sem pedig az utónevét. Utóbbi négy főnek ezért sem tudjuk közölni az annotációját, és megmenekülésükről is keveset tudunk mondani. Nélkülük tehát összesen 15 bori munkaszolgálatosnak tudjuk a teljes vagy majdnem teljes személyes adatait és túlélésük viszonylag részletes történetét. Egyedüli kivétel ez alól Horváth László gordonkaművész, aki noha élve hagyta el a halál-árkot, de minden bizonnyal nem sokkal utána, a környéken halt bele sérülésébe. Az így „maradt” 14 áldozat közül kimerítő részletességgel ismerjük tíz fő történetét. Közülük is kiemelkedik Darvas Ferenc, Szauer László és Teichmann Zalman részletes visszaemlékezése, Dászkál Béla, Márer Lajos és Pottesmann Vilmos a sérüléseik és egyben megmenekülésük utáni történetük eredeti források alapján történő dokumentálhatósága miatt. (Darvas Ferenc, Szauer László, Ecker Endre sértetlenül tudott előjönni a halál-árokból, így esetükben orvosi dokumentáció nem is keletkezhetett.)

A túlélők több csoportban vagy egyesével, szabad mozgást biztosító engedélyek birtokában indultak tovább Szabadkára és Temesvár irányába. A sérültek további gyógykezelése ezt követően már intézményi keretek között történt, kórházi, szanatóriumi körülmények között kaphattak orvosi ellátást Jugoszláviában, Romániában és Magyarországon. A túlélők közül többen (Darvas Ferenc, Szauer László, Grünbaum György) rövidebb-hosszabb ideig partizánok lettek, de előbb vagy utóbb közülük mindenki épségben hazatért.

Nem tudunk teljes képet adni arról sem, hogy a halál-árok túlélői közül hányan és milyen formában beszéltek később az átéltekről. A megszólaló túlélők különböző időszakokban szólaltak meg. A tömeggyilkosság ügyében indult feltárások, nyomozások során, népbírósi perekben, a hivatalos eljárásokban hárman tanúskodtak (Friedmann Lajos, Hoch Lajos, Pottesmann Vilmos), és a közvélemény

⁹⁵ Cservenka 1944. október 15-én szabadult fel.

tájékoztatása szempontjából fontosnak bizonyult Dászkál Béla (1944) és Spira György (1962) beszámolója. Darvas Ferenc kifejezetten édesapjának a felszólítására írta meg hazaérkezése után szinte azonnal visszaemlékezését, és így tett részletesen Teichmann Zalman is már 1944 végén Temesváron. Falus György csak jóval később, feltehetőleg a 90-es években vetette – töredékesen – papírra a vele történeteket. Szauer László a rendszerváltozás után a bori munkaszolgálatról könyvet publikáló (2004) volt bori munkaszolgálatos csoport tagjaként írt és beszélt Cservenkáról. A túlélőknek cservenkai és egyben a bori tapasztalataikat azért sem volt könnyű megosztaniuk, mert jugoszláviai munkaszolgálatuk, partizánmúltjuk miatt az ötvenes években, amikor Jugoszlávia „az imperialisták láncos kutyája” volt, kizárták őket a kommunista pártból és a partizánszövetségből. A túlélők családon belüli megszólalását ellehetetlenítette, hogy többek családjá koncentrációs táborban vagy ezt követően meghalt és nem tért haza (Dászkál Béla, Ecker Endre, Mandel Jenő, Pottesmann Vilmos). Nyilván ez is hozzájárult ahhoz, hogy új családjukban alig vagy semmit nem beszéltek később Cservenkáról (így például Dászkál Béla, Mandel Jenő és Ecker Endre).

A túlélőket egész életük során végigkísérték a halál-árokknál átéltek. Viselni kényszerültek a lelki trauma és a fizikai sérülések nyomait. A traumák feldolgozását nem könnyítette meg a társadalom érdektelensége és az, hogy az elkövetők büntetlenek maradtak.

FORRÁSOK

LEVÉLTÁRAK ÉS MAGÁNGYŰJTEMÉNYEK

Arhiv Jugoslavije (AJ) (Belgrád)

Csapody Tamás magángyűjteménye (Budapest)

Dászkál Pál (Paul Daszkal) és Zsuzsa Buhnik magángyűjteménye (Timișoara, Naharia)

Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB)

Fancsalszky Gyuláné hagyatékában (Budapest)

Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény (HDKE)

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM), Hadtörténeti Térképtár

Jevreski Istorijiski Muzej (Belgrád)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZSML)

Magyarországi Jehova Tanúi Egyház Archívuma (MJTEA)

Mandel Jenő és Mandel Tibor hagyatékában (Nagykőrös)

Márer Pál (Paul Marer) magángyűjteménye (New York, Budapest)
 Siklósi Margit hagyatékában (Budapest)
 Staatsarchiv Ludwigsburg (SL)
 Szauer Péter és Szauer Miklós magángyűjteménye (Budapest)
 USC Shoah Foundation. Visual History Archive Online
 Yad Vasem Archiv (YVA)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ballai Ottó: Csákány, talyiga, lapát és sortűz. *A Pest Megyei Hírlapnak a Nagykőrösi Hírlap* címmel megjelent különi kiadása. 1984. május 26. 1.
Belügyi Közlöny, 1942. január 25. 226.
- Csapody Tamás: Laufer György naplója. *Múltunk*, 2019. 64. (1.) 184–224.
- Darvas Ferenc: Bori tartózkodásom leírása. Közreadja Csapody Tamás. *Mozgó Világ*, 2009. 63. (5.) 121–122.
- Éber Sándor: Bor túlélői. Halottak közt és az erdőben, sakkozva. *Magyar Hírlap*, 2003. augusztus 23. 22.
- Eck, Nathan: The March of Death from Serbiato Hungary (September, 1944) and the Slaughter of Cservenka [Erőltetett menet Szerbiából Magyarországra (1944. szeptember) és a cservenkai mérszárlás]. In: *Yad Vashem Studies*, Volume II. 1958. 255–294. Teichmann Zalman eredetileg héber nyelvű, Temesváron, 1944 végén írt visszaemlékezésének angol nyelvű fordítása.
- Erőltetett menet I–II*. 1988. (Radnóti Miklós bori időszaka, Bortól Abdáig). Dokumentumfilm. Készült az Újvidéki Televízió és a Magyar Televízió koprodukciójában. Rendező: Németh Árpád, forgatókönyv: Soós József. Bede Lajos: 55.35.–56.14. h és 59.37–62.22 h.
- Gárdos Károly (Dos): Cservenka – 1944. október 7. In: Galili-Gemeiner Ervin (szerk.): *Tanúk vagyunk!* Tel Aviv: Magánkiadás, 1970. 112–113.
- Glässer Márton, Rauch Károly és Welker Antal téglagyárosok, cservenkai lakosok 1910. április 1-én egyesítették téglagyáraikat. *Központi Értesítő*, 1910. május 12. 1092.
- Glässer, Rauch és Welker téglagyár iparvasútjának helyszínrajza. Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM), Hadtörténeti Térkép-tár, B XV c 393.
- György István: *Halálraítéltek*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1957. 177–182.
- Györi Péter: Eltemetve. *Magyar Szó*, 1957. december 24. 2.
- Halász Jenő: Tetemrehívás kétezer halott felett. Mi történt a cservenkai téglaszárlóban? *Szabad Szó*, 1944. november 11. 4.
- <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/33974/?list=eyJxdWVyeSI-6lCJjc-2VydMvua2EGdGVnbGFneWFyIn0> (Letöltés ideje: 2021. május 27.).

- Kristóf Károly: A húrja pattant cselló... Egy emléktábla leleplezése elé. *Világ*, 1949. május 29. 4.
- Nagy György: A 108/84-es bori munkásszázad története. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései*. Budapest: Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség Szent Pál Akadémia, 1996. 59–120.
- Ortsplan, Tscherwenka 1944 von Karl Beel. In: Vetter, Roland – Keiper, Hans: Unser Tscherwenka. Der Wegeiner Batschka deutschen Grossgemeinde in zwei Jahrhunderten. Tuttlingen, 1980. 676. <https://austria-forum.org/web-books/unsertscherwenka00de1980iicm/eh0001> (letöltés ideje: 2021. május 27.).
- Papp Árpád: „Kilenc kilométerre innen...”. A bori munkaszolgálatosok útja a kies közép-bácskai tájon, Cservenka és Zombor környékén, ahogyan azt néhány helyi kívülálló látta. http://kjnt.ro/szovegtar/uploads/tartalmak/2019_JAZs-PL_szerk_Aranyamadár_48_PappA.pdf (letöltés ideje: 2021. április 23.).
- Papp Bálint: *Fogságom története*. Budapest: Magánkiadás, 1999. 57–58.
- Spira György: Tanúságtétel Cservenkáról. In: Karsai Elek (szerk.): „*fegyvertelen álltak az aknamezőkön...*”. *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselői Kiadása, 1962. II. köt. 632–635.
- Sz. i.: Ein neues Katyn in Jugoslawien. 2000 Arbeitsdienstler durch Genickschusser morderet. [Egy új Katyn Jugoszláviában. 2000 munkaszolgálatos tarkólövésével való megölése]. *Temesvarer Zeitung*, 8. November 1944. 3.
- Szauer László: Emlékeim a munkaszolgálatról. In: Szele Anna – Szele György (szerk.): *Kényszermunka, erőltetett menet, tömeghalál. Túlélő bori munkaszolgálatosok visszaemlékezései, 1943–44*. Budapest: Makkabi Kiadó Kft., 2004. 49.
- Vetter, Roland – Keiper, Hans 1980. Unser Tscherwenka. Der Wegeiner Batschka deutschen Grossgemeinde in zwei Jahrhunderten. Tuttlingen (Zapisnik o izvršenju eksumaviji žrtava fasizma [Jegyzőkönyv a fasizmus áldozatainak exhumálásáról]. Crvenka, 5. novembra 1957.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Szeretnék köszönetet mondani a tanulmányban szereplő bori túlélőknek, akikkel személyesen találkoztam: Darvas Ferencnek, Papp Bálintnak, Pottesmann Vilmosnak, Spira Györgynek, Szauer Lászlónak és Szinger Ádámnak, valamint Eszéki Frigyes adatközlőnek. Köszönettel tartozom a bori munkaszolgálatosok hozzátartozóinak, elsősorban a budapesti Darvas Gábornak, a temesvári Dászkál Pálnak (Paul Daszkálnak), a nahariai Emmy Potasmannak, a heilbronni Kengyel Károlynak, a nagykovácsi Mandel Tibornak és özv. Mandel Györgyné született Gulyás

Teréziának, a New York-i – budapesti Paul Marernak (Márer Pálnak), a budapesti Falus Györgyné, született Siklósi Margitnak, a budapesti Fancsalszky Gyulánénak, valamint Szauer Miklósnak és Szauer Péternek. Szeretném megköszönni a segítőim munkáját, Barna Ildikó szociológusnak, Gromon András szakfordítónak, Kiss Gábor vecsési tanárnak, Kiss Marianne lektornak, Nagy Béla térképésznek, Németh Árpád újvidéki filmrendezőnek és fordítónak, Papp Márton szabadkai néprajzkutatónak, Szukits Veronika és Szukits János óbecsei fordítóknak. Külön is szeretnék köszönetet mondani a kutatómunka és az írás minden fázisában, valamint a térképvázlatok szerkesztésében segítséget nyújtó Mostbacher János pécsi egyházkutatónak.

ORDASI ÁGNES*

Elveszve Kelet-Európa dzsungelében

Larry Wolff: *Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe*. Stanford University Press. Stanford, California, 2020. 304 oldal

1919. június 26-án, két nappal azelőtt, hogy Hermann Müller külügyminiszter és Johannes Bell gyarmatügyi miniszter Németország képviselőjében aláírta volna a versailles-i békeszerződést, Woodrow Wilson amerikai elnök egy nem mindennapi esemény részese lehetett. A szobájába egy fenyegetően morgó tigris ugrott, illetve egy komótosan a fülét mozgató elefánt totyogott be. Wilson azonban nem a párizsi állatkert elszabadult lakóival nézett farkasszemet, hanem magánorvosa, Cary Graysons gyerekeinek felhúzható játékaival. Ray Stannard Baker újságíró naplója szerint az ártatlan csinyt Wilson személyes kísérete követte el, hogy a feszült és kimerült elnököt kiszabadítsák mindennapi gondolatainak fogságából. Ez a feladat nem ígérkezett könnyűnek és a tréfa pozitív fogadtatására sem volt garancia. Wilson mégis elmosolyodott, majd hosszú idő után először hangosan felnevetett.¹

Baker története nyilvánvalóan nem tartozik a Párizs környéki béketárgyalások legnagyobb horderejű pillanatai közé, és elsöre nem sok relevanciát mutat az itt tárgyalt monográfia mottójául választott idézettel, Rudyard Kipling *A dzsungel könyvének* kiragadott versszakaszával.² Arra mégis alkalmas, hogy szemléltesse, amit Larry Wolff, a New York-i Egyetem Európa Történelem Tanszékének Silver

* A szerző történész a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának segédlevéltárosa. E-mail: wolfsrain17@gmail.com

¹ Larry Wolff: *Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe*. Stanford University Press. Stanford, California, 2020. 244–245.

² „Now this is the law of the jungle, as old and as true as the sky, And the wolf that shall keep it may prosper, but the wolf that shall break it must die. / As the creeper that girdles the tree trunk, the law runneth forward and back; For the strength of the pack is the wolf, and the strength of the wolf is the pack. / Wash daily from nose tip to tail tip; drink deeply, but never too deep; And remember the night is for hunting and forget not the day is for sleep.”

Professor címmel kitüntetett tanára 2020 elején publikált könyvében magára vállalt. Tehát az amerikai elnök azon képzeiteinek, szimpátiáinak és (feltételezett) érzelmeinek ismertetését, amelyek az első világháborút követő „új rendszer” struktúráját, az európai államok geopolitikai kondícióját, valamint Kelet- és Nyugat-Európa fogalmainak kulturális kontextusonként eltérő felfogását is meghatározhatták.

Wolfftól a mentális folyamatok, ideák és különböző konceptuális jelenségek tanulmányozása nem idegen. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint 1994-ben megjelent *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* című kötete, amelyről bár megoszlanak a vélemények,³ mégis alapműnek számít a Kelet-Európa történelmének „hagyományos” kutatói, valamint a posztmodern, az intellectual és a cultural history irányzatát követő történészek körében.⁴ Hasonló mondható el Wolff 2002-ben kiadott, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment* és a 2016-ban napvilágot látott *The Singing Turk: Ottoman Power and Operatic Emotions on the European Stage from the Siege of Vienna to the Age of Napoleon* című munkáiról is. Noha a szerző új könyvében Woodrow Wilson nevét a főcímben is feltüntette, ez alkalommal sem politikai életrajzot és/vagy diplomáciatörténetet, de még csak nem is pszichobiográfiát alkotott. A kötet tárgyát és sajátos megközelítését sokkal inkább a cím második fele, a „reimagining”, vagyis az „újraképzelné” és az „Eastern Europe” kifejezések jelzik.

Wolff témaválasztását saját bevallása szerint két fő tényező indokolta, az aprópót pedig a békerendszer létrejöttének centenáriuma adta. Először is a korábban a 18. század vonatkozásában tanulmányozott Kelet- és Nyugat-felfogások 20. századra való kiterjesztésének szándéka. Másodszor pedig az első világháborút lezáró Párizs környéki béketárgyalások általánosan ismert narratívája kötetlenebb interpretálásának megvalósítása. Óvatosságra int azonban, hogy a szerző által képviselt posztmodern amerikai történetírás dekonstrukciós, „feltalálási”, újraértelmezési,

Rudyard Kipling: *The Second Jungle Book/The Law of the Jungle*. 1895. https://gutenberg.org/files/1937/1937-h/1937-h.htm#link2H_4_0002 (Letöltés ideje: 2021. május 25.)

³ A Wolff munkájával szembeni fenntartásokat többek közt Gelléri Gábor, valamint Dupcsik Csaba is összefoglalja. Gelléri Gábor: Találjunk ki egy Kelet-Európát! In: *Regio* 12. évf. (2001.) 2. sz. 196–203., Dupcsik Csaba: Falak és Faltörők: <http://magyar-irodalom.elte.hu/2000/uj/02.htm> (Letöltés ideje: 2021. május 6.)

⁴ Peter E. Gordon: What is Intellectual History? https://projects.iq.harvard.edu/files/history/files/what_is_intell_history_pgordon_mar2012.pdf (Letöltés ideje 2021. május 6.), Majtényi György: Az „új kultúrtörténet”-ről. In: *Aetas*. 20. évf. 2005. 3.sz. 162–169., Szívós Erika: Politikai tudattalan és porba hullt királyi fő, avagy az „új kultúrtörténet” csapdái. In: *Sic itur ad astra*, XI. évf. (1999) 1. sz. (143–154.) 144. A legelterjedtebb meghatározás szerint a két posztmodern irányzat közti legfőbb különbség abban lelhető fel, hogy míg az intellectual history elsősorban az ideákra és azok tartalmára koncentrál, addig a cultural history középpontjában az ideák terjedésének, kulturális hatásának vizsgálata áll. Ennek ellenére az intellectual és a cultural history közti határ konfúz, és a két műfajt gyakran a magukat az egyik vagy a másik kategóriába besoroló történészek is párhuzamosan művelik.

„revizionista”⁵ jellegzetességei magukban hordozzák a történelem indokolt mértéken felüli relativizálásának és esztétizálásának veszélyeit.⁶ Wolff – ezt elkerülendő – munkáját a legtöbb teoretikus szerzővel ellentétben széles és változatos forrásbázisra építette fel. A kötet forrásjegyzékében a másodlagos szakirodalmon kívül levelezések, memorandumok, jegyzőkönyvek, visszaemlékezések, naplófeljegyzések, sajtóanyagok, politikai programok és beszédek hivatkozásai egyaránt fellelhetők.⁷ A források közül mindenekelőtt a Harvard Egyetem levéltárának Archibald Cary Coolidge-hoz köthető állománydokumentumai és Arthur S. Link hatvankilenc kötetes, *The Papers of Woodrow Wilson* című forráskiadványa érdemel említést.⁸

A gazdag forrásfelhasználás indokolt is, mivel Wolff az outsider-insider perspektívák közti különbségek és hasonlóságok, kölcsönhatások azonosítására és a kelet-európai⁹ viszonyokat övező, korabeli amerikai naivitás, tudatlanság feltárására is kísérletet tesz. Ebből adódóan a kötet egyik nagy kérdése az, vajon egy „más világból” érkező „kívülálló” milyen előzetes ismeretekkel, előítéletekkel bírhatott, és mit érzékelhetett az európai jellegzetességekből és folyamatokból. Illetve, hogy egy „tudatlan idegen” megfelelő befolyás és hatalom birtokában mennyiben volt képes és jogosult a régió és lakosainak sorsába beleszólni és viszonyaikat átalakítani. Wolff a problémát az USA első embere, a virginiai születésű Wilson vélt és valós gondolatainak tipikus és atipikus példáján keresztül vizsgálja meg.

A szerző kérdéseivel egyben a Kipling-idézet is kontextualizálódik. Megerősítést nyer, hogy azt Wolff nemcsak a „nomen est omen” jegyében választotta,¹⁰ hanem a kötet fő mondanivalójának summázására szolgál. Vagyis annak a tanulságnak a hangsúlyozására, hogy a dzsungel törvényeit mindenkinek, még a „másnak”, az „idegennek” is ismernie kell. Wolff munkája szerint ugyanis a történelemből és politikatudományból doktori fokozattal büszkélkedő Wilson – akárcsak Maugli – 1917-ben úgy találta magát a kelet-európai „dzsungel” sűrűjében, hogy annak sajátos működéséről és törvényeiről szinte semmit sem tudott. Tehát arról a területről, melynek sorsáról alig két évvel később a béketárgyalásokon a Nagy Négyek egyikeként döntött. Wilson/Maugli ezen „tudatlanságát” és „másságát” ráadásul különösen problematikusá tette, hogy nagyhatalmi befolyásánál, „súlyánál” fogva

⁵ A kifejezést a „revideálás”, felülvizsgál, újraértékel értelmében használom.

⁶ Magyarics Tamás: Klió és/vagy Kalliopé? A posztmodern amerikai történetírás néhány kérdése. In: *Aetas*. 11. évf. 1996. 1. sz. <https://epa.oszk.hu/00800/00861/00001/magyar.html> (Letöltés ideje: 2021. május 27.)

⁷ Megjegyzést érdemel, hogy a kötetben bár jelentőséget kapnak a térképek, a jegyzékekben ennek nyomai nem lelhetők fel. Ennek oka valószínűleg az lehet, hogy a térképek az egyes beszámolókat, jelentések mellékletét képezték.

⁸ *The sixty-nine volumes of The Papers of Woodrow Wilson*. Szerk.: Arthur S. Link. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1966–1994.

⁹ A szerző Kelet-Európán Kelet-Közép-Európát érti.

¹⁰ Ez az állítás jelen sorok írójára is igaz. O. Á.

akarva/akaratlanul (is) főszerepet vállalt Kelet-Európa határainak átrajzolásában. Jóllehet ezzel a hagyományos összeköttetéseket, formális és informális kapcsolatokat nem feltétlenül szakította szét.

Wilson kivételes „impaktfaktorával” függ össze, hogy Wolff nagy figyelmet szentel az amerikai elnök önképének, saját „missziós küldetéstudatának”, szerepfelfogásának is. Az elnököt ezért nem mint politikust, hanem mint érző, érzékelő, élményeket megélő és tapasztalatokat felhalmozó individuumot mutatja be; mint egy „embert”, aki folyamatosan reflektál az őt ért hatásokra. Wolff egyik legfőbb tézise is abban ragadható meg, hogy nemcsak Wilson hatott Kelet-Európára, de a terület (és a vele kapcsolatos tapasztalatok) is hatottak rá. A kötetben előtérbe kerülnek a szociális hálók működését, a tapasztalat- és a tudástranszfert, a fogalmak, ideák többsikű interpretációs lehetőségeit meghatározó azon tényezők, melyek az elnök gondolkodását formálták és döntéseit meghatározhatták. Wolff munkája ezért akár tapasztalat- és fejlődéstörténetnek, „dzsungel/Kelet-Európa” felfedezésének, megértésének és újraképzelésének, történetének, de egyes attitűdjeit tekintve akár még érzelemtörténetnek is felfogható.

A szerző Wilson Európa-képének és politikai koncepciójának alakulását különböző szintereken és léptékekben négy nagy fejezetben vázolja fel, és az elnök mentális változásait, álláspontjainak alakulását mint folyamatot járja körül. Ezért a kronologikus sorrend helyett a problémák határozzák meg a rendezőelv logikáját. Wolff számára a kiindulópontot és az első fejezet témáját Wilson családi és szociális háttere, valamint az Oszmán Birodalomról szerzett korai ismeretei jelentik. Vagyis a viktoriánus kor oszmánellenes öröksége, amely leglátványosabban William Ewart Gladstone brit miniszterelnök 1876-os *Bulgarian Horrors and the Question of the East* pamfletjében, illetve a Princeton egyetem hagyományában érhető tetten. Az első világháború alatt Wilson ezen benyomásait az ifjútörökök politikája és az örmény népirtás csak tovább erősítette.

Wilson Kelet iránti érdeklődését az USA 1917-es hadba lépése ébresztette fel, mikor is Európa politikai, földrajzi és etnográfiai sajátosságaival szükségszerűen foglalkoznia kellett. Ennek érdekében döntött az Inquiry szakértői vizsgálóbizottság felállításáról, amelybe kizárólag a kelet-európai viszonyokat alaposan ismerő, a helyi nyelveket beszélő tudósok és tudósítók kerültek. Többek közt ilyen volt Thomas Jefferson egyenesági leszármazottja, a történész és ottománszakértő Archibald Cary Coolidge, az Amerikai Földrajzi Társaság igazgatója, Isaiah Bowman, vagy éppen Howard Lord and Robert Kerner. Az Inquiry legfőbb feladatát a helyszíni információgyűjtés és az elnök folyamatos tájékoztatása képezte. Wilson ugyanis élete során még látogatóként sem jutott el soha Kelet-Európába, és a régióról csupán közvetett ismeretei lehettek.

Az Inquiry beszámolóí ellenére azonban Wilson a gladstone-i koncepció azon fő morális célkitűzésétől, hogy az oszmánokat „ki kell űzni” Európából, a későbbiekben sem távolodott el. Igaz, állásfoglalása újabb árnyalatokkal bővült: az

Oszmán Birodalommal szemben elfoglalt ellenséges meggyőződését fokozatosan felváltotta a szultáni despotizmus bírálata, 1918 januárjára pedig retorikája közép-pontjába a „jogosság és igazság”, valamint az „ottomán elnyomás” alatt élő népek felszabadításának szándéka került. Ez vezetett a híres wilsoni 14 pont megfogalmazásához, amiben az önrendelkezés elve még nem(!), de a népek önálló fejlődésének és feltétlen biztonságának szavatolása már konkrét megfogalmazást nyert. Mindazonáltal amikor Párizsban egy esetleges anatóliai és/vagy konstantinápolyi mandátum amerikai elvállalása felmerült,¹¹ Wilsonnak saját hatalma korlátaival, a szenátus tiltakozásával és az amerikai közvélemény súlyával kellett szembenéznie. A kérdés végül az általános amerikai anyagi érdekek és a „disinterestment” politikája, nem pedig Wilson küldetéstudata és a „gyámolítandó” kis népek iránt érzett szimpátiája javára dőlt el. A szenátus nyílt állásfoglalása és Wilson politikájával szembeni fenntartásai a versailles-i békeszerződés, valamint a Népszövetség negatív amerikai fogadtatását és elutasítását is előrevetítették.¹²

Wolff a második fejezetben Wilsonnak az Osztrák–Magyar Monarchiáról alkotott képe átforgatását elemzi. Tehát azt, hogy az elnök miként jutott arra a következtetésre, hogy a Habsburg Birodalom csupán egy kiüresedett, tartalmát és funkcióját veszített, az új rend létrehozását akadályozó antagonizmus. Ebben a folyamatban legalább akkora szerepe volt Wilson Oszmán Birodalomról szerzett ismeretei elmélyülésének, mint a „lincolni mintáknak”¹³ és az „emancipációs háborújának”, a németek európai hegemoniájától való félelemnek, valamint az osztrák–magyar diplomácia rövidlátó politikájának. Ebből a fejezetből kiviláglik, hogy Wilson eredetileg nem törekedett az Osztrák–Magyar Monarchia felszámolására. Az Inquiry tanácsára a Birodalmat csak destabilizálni akarta, amire a nemzetiségi mozgalmak felkarolása tűnt a legalkalmasabb eszköznek. A cél az volt, hogy a Monarchiát olyan helyzetbe kényszerítsék, amiből csak teljes átalakulása és demokratizálódása árán szabadulhat. Wilson és tanácsadói véleménye hamarosan megváltozott, és idővel arra a következtetésre jutottak, hogy a Habsburg uralmi elitnek rugalmatlansága és a hatalomhoz való görcsös ragaszkodása miatt Ausztria nem lesz képes a Bécs és Washington közti, jövőbe vezető „aranyhídon” átkelni. Még akkor sem, ha a fiatal Károly király modern ruhákba öltözik és „valódi demokrataként” villamossal, a néppel együtt közlekedik. Ezt a vélekedést Walter Lippmann és Frank Cobb 1918 végi memoranduma szintén osztotta. Az Inquiry két újságírója

¹¹ Az ötletet állítólag Arthur James Balfour vetette fel, és azt mindenekelőtt a britek szorgalmazták.

¹² 1919. február végén Wilson hazautazott Párizsból, hogy nagyszabású kampányt indítson a békeszerződés és a Nemzetek Szövetségének elfogadtatása érdekében. Az elnök több mint fél évig tartó aktív amerikai „népszerűsítő hadjárata” és távolléte a békekonzferenciáról nem jártak sikerrel. Mivel Wilson az ellenzői által felvetett kompromisszumokat rendre elutasította, 1919. november 19-én a szenátorok nem szavazták meg a ratifikálást.

¹³ Wolff a kötetben a „Lincolnesque emancipation” fogalmat használja és – utalva Abraham Lincoln a rabszolgák felszabadításáról szóló proklamációjára – az „elnyomott népek” emancipálását érti rajta.

rámutatott, hogy a Monarchia meggyengülése miatt a 14 pontban kilátásba helyezett autonómia már nem elfogadható alternatíva a nemzetiségeknek, és a szabad fejlődés, az önálló (nemzet)állam lehet az egyedül megvalósítható alternatíva.

Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásával viszont újabb konfliktusok merültek fel. Az egyik ilyen problémának a hirtelen keletkező hatalmi vákuum betöltésének kérdése számított, hiszen erre a szerepre több jelentkező is akadt. Példának okáért ilyen volt Olaszország: egyre vehemensebb területi követeléseit Dél- és Délnyugat-Anatóliára és a kelet-adriai régióra – ideértve Fiumét, Dalmáciát és Albániát is – egyaránt kiterjedtek. Az olasz igények különösen problematikusnak bizonyultak, mivel azok nemcsak az általános béke létrehozását akadályozták, hanem a délszláv állam törekvésein kívül Wilson elveivel és az amerikai érdekekkel is összeütköztek. Az amerikai elnök éppen ezért vitatta az 1915-ös londoni szerződés érvényét, amit ő maga alá sem írhatott, és amiről egyébként is azt tartotta, hogy mivel azt a Habsburg Monarchia általi fenyegetés elhárítására kötötték meg, a Birodalom megszűnésével hatályát veszítette.

A fejezet legizgalmasabb részét a „rég” és „új” állam fogalmi meghatározásának dilemmái adják, ami főleg a Habsburg múlttal és örökséggel való morális szembenézés és a háborús károk megtérítésének mikéntje miatt vált megkerülhetlenné. Vajon az egyes utódállamok jóvátétel vagy hozzájárulás fizetésére kötelesek-e, illetve, az „új” minőség kiket illelhet meg? Vajon mennyiben számított „rég” vagy „új” államnak a köztársasággá alakult Ausztria, a hamvaiból feltámasztott Lengyelország, a területeit megsokszorozó Románia, esetleg a Habsburg intézményi struktúrából legtöbbet merítő Csehszlovákia? E kérdések eldöntése során Wilson civilizátori és „megváltói” küldetéstudatán kívül fontos tényezőnek számított az Amerikában élő bevándorlókolóniák potenciális politikai bázisteremtő képessége.

Ám, ahogy már esett róla szó, Wilson álláspontját nemcsak a racionális politikai és gazdasági megfontolások formálták, hanem személyes impressziói és az utódállamok képviselőivel kialakított magánjellegű kapcsolatai is. Noha e téma az egész kötetet átszövi, Wolff a szimpátiák kérdését koncentráltan a harmadik fejezetben tárgyalja. Ez az érzelmetörténeti attitűdöket felvető szakasz azért is lényeges, mert Wolff szerint Wilson gondolkodására kimondottan nagy hatást gyakorolt a szintén akadémikus cseh Thomas Masarykkal, valamint a lengyel zongoraművésszel, Jan Paderewskivel ápoltt intellektuális „barátsága”. Egyrészt azért, mivel általuk mentális térképe új formákkal, a régióról alkotott „tudása” további részletekkel bővült, mely ismereteket kül- és belpolitikájában is eredményesen felhasználhatta.¹⁴ Miként Wolff megállapítja, a Kelet-Európa politikai viszonyaiban, történelmében, földrajzi és etnográfiai adottságaiban való jártasság fontos kompetenciává vált. Másrészt az elnök személyes kapcsolatai azért is lényegesnek bizonyultak, mert Wilson a (részben megszületendő) kelet-európai államokat az őt felkereső

¹⁴ Erre a legjobb példa a Masaryktól kölcsönzött „kis nemzetek” terminusa.

képviselőikén keresztül „képzelte el”, és a róluk alkotott benyomásait nemzetükre is kivetítette.

Az elnök barátságai távolról sem voltak egyenrangúak. Wilson szimpátia-piramisának tetején kezdetben a „csehszlovákok” és a lengyelek, a legalján pedig a románok helyezkedtek el. Ez különösen az utódállamok egymással való rivalizálása miatt bírt jelentőséggel. Példának okáért a montenegrói és a szerb uralkodó esetében, vagy az olasz és délszláv érdekellentétek során. Jól ismert tény, hogy Wilson az orosz befolyás és a kommunista eszmék terjedésétől egyaránt tartva mindkét esetben Belgrádnak kedvezett.¹⁵ Az is igaz azonban, hogy ezeket a kapcsolatokat sajátos dinamika jellemezte, nem voltak statikusak. Ekképpen még az is előfordult, hogy Wilson csalódott, és/vagy már csak saját büszkesége miatt ragaszkodott egy korábban dédelgetett „pet nation” támogatásához. 1919 tavaszára így váltak a lengyelekből „kellemetlen barátok”, a bolgárok pedig eképp nyerték el a „legmohóbb és legbrutálisabb kis nemzet” jelzőt.”

Az amerikai elnök személyes szimpátiájának jelentőségével az utódállamok képviselői is tisztában voltak, ezért változatos módszerekkel törekedtek jóindulatának elnyerésére. Mindazonáltal, ahogy a román királynő példája mutatja, ez nem sikerülhetett mindenkinek. Annak ellenére, hogy Mária mindent megtett Nagy-Románia létrehozása érdekében, nyílt propagandájával, valamint az elnök villásreggelijéről való 25 perces késésével kimondottan rossz benyomást tett Wilsonra. Edith Benham, a First Lady titkárnője a kínos alkalomra később úgy emlékezett vissza, hogy „végig, amíg várakoztunk, láttam az elnökön, hogy Dobrudzsa vagy Románia egy szeletét épp levágják”.¹⁶ Wolff a kötetében arra is rámutat, hogy kezdetben Wilson Magyarország képviselői előtt sem zárkózott el, ám Kun Béla tanácsköztársasága és a bolsevizmus veszélye, valamint a szomszédos államokkal való területi viták hamar véget vetettek Wilson érdeklődésének. Kun Béla ugyanis egyik békekötőnek sem volt a „barátja”, a nagyhatalmak „támogatni egy barátot” íratlan szabálya pedig egyben azt is jelentette, hogy nem pártfogolták azt, aki nem tartozott a „kiváltságosok” körébe.

Wolff a negyedik fejezetben a népakarat megnyilvánulási és kifejeződési lehetőségeiről számol be. Ez azért fontos téma, mert bár Wilson 1918 őszén végül az önrendelkezés elve mellett kötelezte el magát, fogalma sem volt arról, hogy tulajdonképpen mit is akarnak a kis nemzetek, jövőjüket melyik állam keretein belül és milyen formában képzelik el. Az amerikai elnök progresszív demokrataként – és mert Kelet-Európát egyébként is ötletei egyfajta kísérleti laboratóriumnak tartotta – e kérdések megválaszolására a legalkalmasabb eszközt a népszavazásban vélte felfedezni. A népszavazások elrendelésével viszont az is felvetődött, vajon kik és milyen módon jogosultak arra, hogy a népek nevében döntsenek? A különböző

¹⁵ Hasonló mondható el az „elmaradott” jugoszláv versus civilizált olasz érdekellentét kapcsán.

¹⁶ Idézi Larry Wolff: *Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe*. Stanford University Press. Stanford, California, 2020. 142.

polgári jogokkal bíró, tanult és művelt polgárok, vagy az olyan egyszerű közemberek, mint azok a lengyel kecskepásztorok, akik 1919 tavaszán a Tátrából jószerével gyalog érkeztek a párizsi Crillon Hotelbe, hogy meggyőzzék az amerikai elnököt: a csehszlovák–lengyel határt máshol húzzák meg.

Noha hasonló dilemmákkal csaknem valamennyi kelet-európai államban számolni kellett, amelyeket Wolff elsősorban Lengyelország példáján mutatja be. A szerző választása nem véletlen. Először is azért, mivel korábban Ukrajnában¹⁷ beható kutatásokat végzett a témában, melyről még egy külön kötet is született.¹⁸ Másodszor pedig azért, mert a nagyhatalmak által feltámasztott Lengyelország a kifelé kommunikált nemzeti homogenitása ellenére komoly nemzetiségi problémákkal küzdött. Többek közt Galíciáért még Ukrajnával is konfrontálódott, ami külpolitikai vonatkozásain túl olyan belpolitikai kérdéseket is maga után vont, mint amilyeneknek a hovatartozás, az állampolgárság fogalmai, a reprezentativitás, az „exclusion/inclusion” jelenségei, azaz lényegében a kisebbség-többség viszonyrendszere tekinthetők.

Wilson számára – nem függetlenül az Amerikai Egyesült Államok izraelita közösségeinek hatásától – különösen a nagyszámú zsidóság helyzete és sorsa vált kulcsfontosságúvá, hiszen az utódállamok többségében még állampolgárságuk is vitatott volt. A zsidókkal szembeni lengyel atrocitások (például a lembergi pogrom) az elnök számára hamarosan három dolgot tett világossá. Egyfelől azt, hogy a világon csupán tizenhárom millió zsidó él, és ők is elszórtan, különböző államok területén. Másfelől, hogy Kelet-Európa komplexebb és ellentmondásosabb, mint gondolta, és nem lehet „igazságosan”, tisztán etnográfiai szempontok szerint átrendezni. Végül pedig, hogy éppen a kelet-európai zavaros nemzetiségi viszonyok miatt a létrehozott „nemzetállamokba” korporált kisebbségeket nemzetközi jogokkal és törvényekkel kell megvédelmezni. Ugyanakkor, ahogy Wolff az időközben miniszterelnökké választott Paderewski példájával illusztrálja, a kisállamok vezetői a nemzeti önrendelkezés koncepcióját tudatosan és öncélúan csak hivatkozási pontként, retorikai szólamként, saját és/vagy többségi nemzeteik érdekei előmozdítására használták.

A jogok és az újabb területek élvezetét maguknak és „elképzelt nemzetüknek” akarták fenntartani, és ódzkodtak attól, hogy a kiváltságokból a „másoknak”, a határaikon belül található etnikai és/vagy vallási kisebbségeknek is juttassanak. Magyarán, annak ellenére, hogy Csehszlovákiában, Lengyelországban és Jugoszláviában Wilsonról köztereket, pályaudvarokat neveztek el, az utódállamok vezetői jelentősen eltérő elképzeléseket és elvárásokat fogalmaztak meg a nagyhatalmi szerepvállalással és protektorátussal kapcsolatban. A kül- és belügyeikbe való beavatkozások ellen egy emberként tiltakoztak, a kényesebb kérdéseket pedig

¹⁷ Wolff Ukrajnán az 1917 tavaszán megalakult Ukrán Népköztársaságot érti.

¹⁸ Larry Wolff: *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture* Stanford: Stanford University Press, 2010.

igyekeztek elhallgatni, vagy legalábbis elkerülni. Ezt példázza az az eset, amikor 1919 tavaszán Wilson Romániát és Csehszlovákiát figyelmeztette, hogy a magyarországi területek megszállása Kun Béla rezsimjének kedvez, Ion I. C. Brătianu az amerikai elnököt az alábbi szavakkal torkolta le: „*ezek azok a kérdések, amiket mi jobban tudunk, mert mi vagyunk közelebb*”. Illetve az sem meglepő, hogy Wilson csak 1918 őszén, útban Európa felé értesült arról, hogy a németek száma Csehországban akár a hárommillió¹⁹ is meghaladhatja. „*Milyen érdekes! Masaryk ezt nekem sosem mondta*” – kiáltott fel (állítólag) izgatottan.

Wilson tehát az Inquiry működése, személyes érdeklődése és elkötelezettsége, valamint tudatos önművelődése ellenére is csak szórványos, megszürt, másodkézből származó információkkal bírt. Ezért ragaszkodhatott annyira a varázsszöveggé aposztrofált népszavazás intézményéhez. Továbbá ezért lehetett számára felfoghatatlan, amikor a felső-sziléziai és karintiai referendumok révén azzal szembesült, hogy a nemzetiségi szempontok helyett és/vagy mellett még Kelet-Európában is gyakran másfajta érdekek és lehetőségek kerülhettek előtérbe.

Összességében elmondható, hogy Wolff kötetében számos, eddig nem, vagy kevésbé vizsgált aspektusát veti fel az első világháborút követő európai struktúra kialakulásának és Wilson politikájának. Mindez annak köszönhető, hogy bár alapvetően Európa-történetről van szó, Wolff az átalakulással és az új rend létrejöttével párhuzamosan felvetett nagy kérdéseket – úgymint az outsider-insider perspektívák, a tudástranszfer jelentősége, az állampolgárság, az önrendelkezés, a reprezentativitás, vagy éppen a kisebbségi joggaranciák dilemmái – nemcsak egyszerűen Amerika felől közelíti meg, de a léptékek váltogatásával, azokat különböző szintereken és szinteken, egészen az individuuum szférájáig leásva tanulmányozza. Wolff szórakoztató stílusban, bő forrásbázisból kiválogatott találó példák felhasználásával újabb árnyalatokkal és metodológiai megoldásokkal gazdagítja és formálja a Párizs környéki békerendszer tárgyalásairól alkotott képet. Ám talán még fontosabb, hogy inspirál, gondolkodásra sarkall, és szellemi diszpítákat provokál.

A fentiekből következik, hogy bár a szerző posztmodern megközelítése olykor kissé elrugaszkodottnak, leegyszerűsítőnek, vagy éppen „fluidnak” tűnhet, a *Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe* még akkor is fontos munkának fog számítani, ha esetleg az 1994-es *Inventing Eastern Europe* olvasottságát csak idővel tudja meghaladni.

¹⁹ Wolff az angolszász irodalom hagyományainak megfelelően Csehországra a Bohémia kifejezést használja.

JUHÁSZ ANDREA*

„Alig lehet valamit megmenteni...” – Kelemen Lajos naplójának kiadásáról

Kelemen Lajos: *Napló I. 1890–1920*. S. a. r., szerk., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Sas Péter. Kolozsvár: EME, 2017. 871 oldal

Kelemen Lajos: *Napló II. 1921–1938*. S. a. r., szerk., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Sas Péter. Kolozsvár: EME, 2018. 1052 oldal

Kelemen Lajos (1877–1963) erdélyi történész, levéltáros, az Erdélyi Múzeum Egyesület levéltárának legeredményesebb gyarapítója és öre, rengeteg történeti tanulmány, forráskiadás, ismeretterjesztő és helytörténeti munka szerzője, a 20. századi erdélyi magyar élet kiemelkedően fontos tudósa volt. Az EME gyűjteménye a 19–20. század fordulóján körülbelül 40 000 darabból állt, ez az 1900-as évek első évtizedeinek munkája nyomán milliós nagyságúvá nőtt, és ez döntő mértékben Kelemen érdeme (az állami levéltár 1944-ben 600 ezer, 1948-ban egymillió tételt vesz át az EMÉ-től). Életművének a legjelentősebb része mindenképpen ennek az anyagnak a gyűjtése és gondozása volt. Alapvető a levéltárosi munkássága: 1903-tól dolgozott a kolozsvári egyetemi könyvtárban napidíjas munkatársként. Majd, mivel végleges kinevezést nem kapott, az unitárius egyház gimnáziumának tanára és az egyház levéltárosa lett, ahonnan 1918 tavaszán tudott visszakertülni az egyetemi könyvtárba. A levél- és kéziratári munka többreút: része az anyagok gyűjtése, rendezése mellett a kutatók kiszolgálása, a levelezés bonyolítása, a referensmunka is. Kelemen ezeket szintén rendkívüli alázattal és odaadással végezte évtizedeken át. Éppen a naplóból tudjuk meg, milyen gonddal készült József Piłsudski könyvtári látogatására (II/423.)¹, akiről tisztelettel jegyezte meg, sokat tud Báthory Istvánról és koráról. Az eddig felsorolt tevékenységek már önmagukban is tiszteletreméltó teljesítményt adnak ki, de a teljes munkásság közel sem ennyi. Abba ugyanis betartoznak Kelemen körülbelül négyszáz tételből álló publikációi. A tudományos

* A szerző irodalomtudós és történész. E-mail: juhasz28.andrea@gmail.com

¹ Zárójelben a kötettség és az oldalszám szerepel.

írások többsége forráskiadás, ezek közé tartozik a mindmáig kéziratban lévő óriási összegyűjtött anyag a *Székely Oklevéltár* IX. kötetéhez. Megjelent viszont a székely nemesi, majd főnemesi, vargyasi Daniel család adattárának újabb kötete az ő kiadásában 1913-ban, Hermányi Dienes József emlékirata 1925-ben, valamint 1931-ben Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Józefa bárónő emlékirata 1848–49-es élményeiről. Tanulmányai közül az erdélyi fejedelemség koráról szólók a legjelentősebbek. Szinte természetes, hogy ő írta meg 1909-ben az akkor ötvenéves EME történetét. Az életmű újabb, külön fejezetét alkotják a művészettörténeti írások. Kelemen a marosszentkirályi falfestmények felfedezésével vált ismertté, a műemlékek iránti érdeklődése a fényes kezdet után egész életében kitartott. Templomok, kastélyok, várak, paloták, udvarházak, kúriák történetével, oltárképek, freskók, falfestmények leírásával, berendezések, ötvösmunkák, hímzések bemutatásával foglalkozó írásokat különösen a húszas évektől kezdve publikált nagyobb számban. Mindezek mellett születtek meg helytörténeti munkái. Ebben is legelső, egyben Kelemen debütáló kötete a *Kolozsvári kalauz* 1902-ből, melyben Erdély fővárosának századfordulós leírása mellett egy történeti fejezet is olvasható. Ő maga – a napló rá a tanú – a helytörténet kutatását és ismertetését az I. világháború utáni időszak különösen alapvető feladatának látta, teológus hallgatóit rendszerint erre buzdította (II/84.). Az I. világháború után ugyanis tanított a kolozsvári Református Tanárképzőben, a református Teológiai Akadémián, az unitárius Teológiai Akadémián és a katolikus Szent József Fiúnevelő Intézet szemináriumában is. Élete utolsó évtizedeiben egyik legnépszerűbb – minden bizonnyal számára is kedves – tevékenysége a kolozsvári várostörténeti sétái voltak. Ezzel el is érkezünk az utolsó feladatköréhez, az ismeretterjesztéshez. Kelemen az EME tisztségviselőjeként is rendszeresen tartott előadásokat, folyamatosan publikált történeti témájú, ismeretterjesztő újságcikkeket, munkatársa volt például a *Magyar Nép* című lapnak, de a legjelentősebb erdélyi napilapokba és folyóiratokba is rendszeresen írt.

E vázlatos felsorolás is jól mutatja, nem túlzás legendásnak nevezni Kelemen életművét és teljesítményét. Személyes hatása máig tart: az egyetemi könyvtár általa írt katalóguscédulái még megtekinthetők, amiket ráadásul duplán készített el, hogy meglegyen nemcsak a könyvtár, hanem az EME saját katalógusrendszere is. Tanítványai folytatták a forráskiadásokat, gondoljunk Szabó T. Attila, Jakó Zsigmond munkásságára, és élnek még olyan idős kolozsváriak, akik gyerekként részt vettek az általa vezetett várostörténeti sétákon.

Mára Kelemen Lajos életéről is meglehetősen alapos információkkal rendelkezünk. A páratlanul gazdag és jelentős életút felmérése már a történész életében megkezdődött: legkedvesebb tanítványa, Szabó T. Attila 1938-ban foglalta azt össze.² Két ünnepi emlékkönyv is jelent meg Kelemenről, 1947-ben a hetvenedik

² K. L. tudományos munkásságának negyven éve (1897–1937). Összeállította: Szabó T. Attila. Kolozsvár: Minerva, 1938. (Erdélyi Tudományos Füzetek)

és 1957-ben a nyolcvanadik születésnapjának tiszteletére.³ Legutóbb 2012-ben, szintén az EME felkérésére és gondozásában önálló monográfia jelent meg, amely Kelemen Lajos életét és munkásságát mutatta be.⁴ A kötetet Csetri Lajos történész írta. Ebben az életrajz mellett a tudományos életműről is alapos bemutatást kap az olvasó. E munkának az alapvető újdonsága éppen az volt, hogy a szerző információinak jelentős részét Kelemen akkor még kéziratban lévő, az Állami Levéltár Kolozsvári Fiókjában olvasható naplóból merítette.

Mindezek fényében jól látható, Kelemen jelentős történészi életművének a napló csupán mellékterméke. Ugyanakkor megdöbbenő, hogy a napi elfoglaltságot jelentő tanári, levéltári, egyesületi, könyvtári munkája mellett nem csupán óriási mennyiségű tudományos és ismeretterjesztő szöveget tudott megírni, hanem hosszú évtizedeken keresztül, rendszeresen és kitartóan naplót is vezetett. Sőt, igencsak kiterjedt levelezést is folytatott – ennek a kiadása is folyamatban van.⁵

A 2017-ben és 2018-ban megjelent naplók meglehetősen terjedelmesek: egyenként majd ezer oldalt tesznek ki. Az első az 1890 és 1920 közötti bejegyzéseket tartalmazza, a második az 1921-től 1938-ig készült szövegeket. Kelemen nyilvánvalóan tisztában volt azzal, hogy naplója nemcsak az ő életének eseményeit őrzi majd, hanem közösségének életét is, amivel az erdélyi magyarság történetéhez szolgált forrásanyagot a jövő kutatói számára. Azaz a napló is történészi elhivatottságának az eredményei. Azonban a kezdetekkor biztosan valamiféle belső kényszer, az írás szeretete vezette a szerzőt, ami azután biztosan megmaradt.

A naplófüzeteket kiadó Sas Péter előszava a tudatos szerzőség mellett hoz fel érvt. Sas azt írja, Kelemen számolt naplóinak jövőjével, rendelkezett róluk tanítványának, Szabó T. Attilának. E végrendelet szerint a szövegeket keletkezésük után húsz évvel lehet először publikálni. Ám e végrendekezés idején Kelemen nem emlékezett, mikor kezdte a naplóírást: másodéves egyetemistakorát jelölte meg, azaz 1896-ot, ám a most megjelent kötetben az első naplóbejegyzés 1894 októberéből való, amikor Kelemen még középiskolába járt. Ugyanakkor az igaz, a bejegyzések csupán 1896-tól lettek rendszeresek és részletesebbek. Azt azonban, hogy mikor végződik a napló, vagyis hogy meddig vezette, nem miatta nem tudjuk pontosan: hiába volt ugyanis a végrendekezés, a hagyaték szétszóródott. Kelemen halála után kéziratjai, dokumentumai az unitárius egyház levéltárába kerültek, ám onnan a naplófüzeteket átvizsgálás céljából az állami levéltárba vitték át.⁶ Sas szerint a hatvanas években még volt, aki olvasta az 1944-es bejegyzéseket, és va-

³ Csetri Lajos: *Kelemen Lajos élete és munkássága*. S. a. r.: János Mihály. Kolozsvár: EME, 2012.

⁴ Csetri, 2012.

⁵ *Kelemen Lajos levelezése I. 1889–1909*. S. a. r., szerk., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Sas Péter. Budapest: Balassi, 2016.

⁶ Gaal György: A naplóíró Kelemen Lajos. *Művelődés*, 2019/3. <https://muvelodes.net/konyveshaz/a-naploiro-kelemen-lajos> (Letöltés ideje: 2021. június 13.)

lőszínű is, hogy Kelemen egész életében írta a naplóját, még akkor is, ha a most kiadott – tehát a ma meglévő – szöveg 1938-ban, leánya halálával végződik, ami nyilvánvalóan személyes életének megrendítő fordulópontja volt, tehát akár a naplórész akkori beszüntetését magyarázhatnánk meg vele. Azonban Kelemen – épp a naplóból is nyilvánvaló – munkaetikája, elkötelezettsége, tudatossága a folytatást valószínűsítik. A naplófüzetek eltűnése – ami lehet, hogy nem végleges, hiszen bármikor előkerülhetnek még – azért is fájó, mert egyrészt a szerző karrierjének legfényesebb időszakát ismerhetnénk meg belőlük, vagyis az 1940 és 1944 közötti időszakot, amikor ő lett szeretett könyvtárának igazgatója, illetve az 1944 után bekövetkezett újabb román időszakra adott reakcióit. Egyelőre azonban csupán az 1894 és 1938 közötti írásokat olvashatjuk.

A naplókkal együtt, azokat megelőzve Sas közzéteszi a középiskolás Kelemen úti feljegyzéseit is. A székely fiatalember valószínűleg Orbán Balázs hatására jegyezte le 1890-es és 1893-as utazását, emellett megjelent az ifj. Nemes Ödön barátjával közösen írt 1894-es úti élménybeszámoló. Ez a szerkesztői döntés már csak azért is helyeselhető, mert a naplóbejegyzésekben is olvashatunk a későbbi évek utazásairól beszámolókat, hosszabb-rövidebb útirajzokat.

A szövegek gondozója óriási filológusi munkát végzett: nem csupán átfogó előszókkal látta el mindkét kötetet,⁷ hanem vállalkozott arra a lehetetlenül nagy feladatra, hogy jegyzeteket írjon Kelemen szövegeihez. Egy forráskiadásnak elengedhetetlen része, hogy az olvasó számára ismeretlen szereplőkről, eseményekről, utalásokról információkkal szolgáljon, és ahol szükséges, szómagyarázattal segítse a megértést. Kelemen naplója azonban nem csupán terjedelmével állította különleges megpróbáltatás elé Sas Pétert, hanem jellegével is: a szöveg egyik meghatározó eleme ugyanis az, hogy szerzője benne örökíti meg napi találkozásainak, emberi interakcióinak emlékeit, és van olyan nap, hogy húsz-harminc különböző emberrel fut össze, beszél, és ezek döntő többsége nem történelmi, irodalmi, közéleti szereplő, hanem családtagok, szomszédok, ismerősök, egyszerű kolozsvári, erdélyi emberek, akikről meglehetősen kevés információ gyűjthető ma össze. Sas Péter nagy erővel dolgozott a megfejtéseken, és rendkívüli teljesítményt mutatott fel, olyannyira, hogy nem lenne igazságos felelni itt az olykor óhatatlanul felbukkanó hibákat, hiányokat. Mindkét kötetben 4000 körüli jegyzet található: a munka tehát ténylegesen hatalmas. Épp e heroikus teljesítmény mutat rá mégis arra, hogy a modern forráskiadások egyik problémás része a jegyzetelés. Egyfelől azért, mert a mai olvasó mobiltelefonjával pillanatok alatt hozzá tud jutni a számára fontos információhoz, ami a jegyzetek nagy részét tulajdonképpen feleslegessé teszi. Ugyanakkor például e kötetek jegyzetanyagának Kelemen hétköznapi ismerősei adataira vonatkozó részének előbányászása igazi filológiai lelemény. Ám ezeket hiába közli

⁷ Sas Péter: *Kelemen Lajos és történeti publicisztikai munkája, a naplója*. Kelemen, 2017, 3–50. és Sas Péter: *Kelemen Lajos helye és szerepe az erdélyi magyar tudományosság 1920 utáni paradigmaváltásában*. Kelemen, 2018, 5–28.

a szöveggondozó az első felbukkanáskor, az újabb megjelenéskor az olvasó nem képes mindenkire emlékezni, annyira sok a szereplő, így vagy lázasan lapozgat ide-oda a kötetben, vagy elveszik az emberkavalkádban. (Ezen egy életrajzokat közlő melléklet segíthetett volna.) Felmerül ugyanakkor, hogy talán hasznosabb lenne egy ilyen jellegű anyagot digitális kiadásban megjelentetni, ahol ez utóbbi problémát könnyen ki lehet küszöbölni egy hiperlink rendszer segítségével. (Más kérdés, elbír-e az emberi szem több ezer oldalnyi szöveget digitálisan olvasni.)

A napló dátumhoz kötött napi – olykor heti, havi – történéseknek a rögzítésére szolgáló forma. Meglehetősen szabad műfaj, az írótól függ, hogy csupán a nap főbb történéseit rögzíti-e, vagy hozzárakja reflexióit, terveit, álmait, vágyait is, egyáltalán, hol szab határt a bejegyzéseknek. Ami biztosan sajátja ennek a műfajnak, az a távlat hiánya: egy adott esemény jelentőségét az idő természetes módon befolyásolja, következményei azonban a lejegyzés napján még nem biztosan láthatók. A naplóval ellentétben az emlékiratok jelentősége épp a távlatban van, ahogyan az emlékező visszatekint és beleilleszti a történéseket valamilyen narratívába, és a megírás jelenének perspektívájából helyezi el emlékeit egy történetben – ez a később nyert „értelem” azonban nem látszik a naplóbejegyzés készítésekor. És éppen ez adja a napló egyik érdekességét – az események jelentőségét adó távlat és ismeret ugyanis éppen az olvasó birtokában van.

Kelemen naplóbejegyzései gyakoriak, ugyanakkor vannak kihagyások, néha több hónapnyi is. Alapvető információkat tartalmaz a szerző személyes életének eseményeiről – bár éppen ebben a tárgyban nagyon szűkszavú Kelemen: alig olvastunk szerelmi életéről, példás és boldog házasságáról, pláne felesége betegségről, haláláról, illetve alig leányával való közös életéről. Szemérmes és keveset mond: különösen szeretett Erzsikéjéről szóló bejegyzései rövidek, néhol csupán tömondatnyiak. Tragikus veszteségei fölött érzett fájdalomnak nincs helye a naplóban. A nagy pozitív fordulatokat, történéseket is csupán tényszerűen közli. Az olvasóban ezekből a személyes életéről szóló részekből leginkább a különösnek tűnő epizódok, információk maradnak meg. Például az, amikor a húszas évek elején lányával meglátogatja szeretett anyját, akit egész felnőtt életében támogat, és kiderül, már tíz éve nem volt nála (II/65.). (Marosvásárhely nem volt száz éve sem elérhetetlen távolságban Kolozsvártól.) Vagy egy erdei kirándulás emléke, amelyen egész egyszerűen megbotoz két kamaszfiút, akiket egyáltalán nem ismer, miután azok gúnydalokkal csúfolódnak az arra járó felnőtteken (II/106.). Illetve, hogy rendszeresen tanítványa, ifj. Gidófalvy István birtokán nyaral, ahol hetekre beszáll a földművelő munkálatokba. Ahogy már utaltam rá, Kelemen naplóból megismerhető életmódjának alapvető jellemzője az emberi interakciók hangsúlyos szerepe. Feljegyzi, kikkel találkozott, hol fordult meg látogatóban, és szembeötölően említi meg a veszteségeket: ki halt meg, kinek a temetésén járt. A veszteség-narratíva a húszas évektől erősödik fel, amikor a napló fő tárgya az erdélyi magyar világ leépülésének dokumentálása. Kelemen – aki tudatosan kitart, fel sem merül

benne, hogy elhagyja őrhelyét, az erdélyi múlt gyűjtésének és őrzésének feladatát – sorra beszámol a távozókról, van, akit megért, mások döntését vitatja. Feljegyzi a házrekvirálások és egyéb igazságtalanságok sorát, bár saját nehézségeit – a román nyelvtanfolyamokat, vizsgákat, előmeneteli akadályokat – nem nagyítja fel, nem heroizálja. Az egyik legemlékezetesebb részlet a naplóban kislányának iskolai vizsgálója, ahol a növendékek hazafias verseket szavalnak a tanárok és a szülők előtt, ám az esemény zokogásba fullad: a résztvevők együtt siratják az elveszett magyar világot (II/58.). Különösen fájdalmas részei a naplóban az erdélyi nemesség hagyatékairól, a kastélyok, kúriák, birtokok pusztulásáról számot adó szövegek. Kelemen ismerősei, akik visszatérően sorakoznak a napló bejegyzéseiben, az erdélyi magyar középosztály tagjai – a húszas és a harmincas évek szövegeiben az ő deklasszálódásuknak folyamatát követhetjük.

Kelemen tényszerű visszafogottsággal ír saját feladatairól, készülő tanulmányairól, mert folyamatosan dolgozik, ez nyilvánvaló a naplóból, azonban munkájáról csak rendkívüli vagy kivételesen szokatlan információkkal szolgál bejegyzéseiben. Ezzel együtt alapvető adatokat találhatunk több erdélyi intézmény 20. század eleji történetével kapcsolatban, elsősorban természetesen az EMÉ-ével. Végigkövetheti az olvasó a tízes évek gyarapodásának, szervezeti fejlődésének főbb eseményeit, majd azt a heroikus harcot, amit a húszas évek támadásai közben vív Kelemen a román állammal.

Egészen kivételes epizód, amikor 1916 szeptemberében és októberében Erdély jó részét végigjárva gyűjti és menti a magyar műkincseket (I/482–504.). Alapvető ismeretekkel szolgál a napló az unitárius egyház belső viszonyairól, a szervezeti változásokról, a konfliktusokról, a különböző egyházi intézmények működéséről is. Ezek mellett az erdélyi magyar élet politikai és kulturális viszonyai, nehézségei, ellentétei is szóba kerülnek, ha azok érintik Kelemen Lajos életét.

Jellemző részlet annak a budapesti utazásnak a leírása, amelyet az I. világháború végén, 1918 augusztusában tett Kelemen, és amelynek célja, hogy a fővárosba menekített erdélyi műkincsek visszaszállítását intézze (I/584–593.). Budapesten miközben egyik hivatalból a másikba jár, igyekszik minden szabadidejében valamilyen budapesti történelmi emlékhelyet vagy gyűjteményt, múzeumot, levéltárat felkeresni. Emellett ismerősöket, barátokat, rokonokat látogat sorra, de feljegyzi még azt is, kivel futott össze az utcán. Emberek, helyek, ügyek sorjáznak – egyfajta katalógust formálva. Kitüntetett örömmel emlékszik arra az apróságra, hogy látta az utcán Tisza Istvánt, aki szerény öltözködésével és viselkedésével imponált neki.

Kelemen maga is puritán volt, életét teljes mértékben munkájának szentelte, felesége halála után leányát nőrokonok nevelték, ő csak felügyelte a nevelést. Szerény életvitelét biztosan befolyásolta, hogy a napló tanúsága szerint folyamatosan anyagi gondokkal küszködött, döntéseit és szemléletét alapvetően határozta meg az, hogy mindenkor elsősorban a családjáról kellett gondoskodnia. Mindezzel együtt feltűnő, hogy sem ez, sem az állandó munka nem akadályozta meg abban,

hogy élénk társasági életet éljen, rendszeresen járjon színházba és egyéb kulturális, társadalmi eseményekre. Szeretett például hajnalig mulatni, hagyományos magyar formában: cigányzenével, nótáénekléssel, tánccal.

Nyilvánvalóan saját, megszállott munkaerkölcséhez mérte mások teljesítményét, így sokan buktak el szemében. Voltak természetesen jó emberei, akikről szeretettel, megértéssel nyilatkozott, legfőképp atyai mentoráról és tanítványáról, a két Gidófalvyról, de tisztelte – többek között – Erdélyi Pált és Pósta Bélát, Gyalay Domokost és Jancsó Bélát. Az igazán érdekes megjegyzések, portrék és történetek azonban azokról szólnak a naplóban, akiket Kelemen nem szeretett, akik nem feleltek meg a mércéjének – és ők sokkal többen voltak. Kifejezetten üdítő olvasni azokat a Kelemen-féle megjegyzéseket, értékeléseket és portrékat, amelyek teljesen szembe mennek az alanyokról ismert sokszor leginkább kultuszépítő vagy csupán heroikus pátozzsal megrajzolt képekkel. Érezni ezeken, hogy szerzőjük őszintén és sokszor indulatosan fogalmaz bennük, ez az írói felszabadultság egyszerre fakadhat abból, hogy magának, a naplójának ír, és abból, hogy ugyanekkor tudja jól, feljegyzéseit az utókor egykor majd meg fogja ismerni.

1921-ben például egy unitárius lelkészről, György Jánosról a következőket jegyzi fel: „Kevés embert láttam a világon, akinek az élet realitásai iránt oly kevés érzéke legyen, mint neki, s aki oly naiv, optimista tudjon lenni, mint ő. Merőben alkalmatlan arra, hogy normális, józaneszű emberek között megfelelő munkakört betöltsön, s ezt az ember nálunk egyházi reformátornak tartották. Összes reformjainak lényege a létező egyházi szervezet felbomlasztása, s helyébe Krisztus korabeli isteni-anarchiát, szervezetlenséget állítani, éppen akkor, midőn minden más téren a szervezkedéssel érnek el minden eredményt. Az egyháznak csak haszon, hogy megszabadult tőle.” (II/43.) Az őszinte elképedésen és lesújtó ítéleten túl felsejlik ebben az unitárius egyházra vonatkozó rosszálló kritika is.

Kelemen az Erdélyi Irodalmi Társaság tagjaként az erdélyi magyar irodalmi életnek is alakítója volt – a folyamatos tagfelvételekkel kapcsolatban az írókról, szerkesztőkről is véleményt alkot, irodalmi ízlésének főbb irányai is explicitté válnak. Kelemen a konzervatív irodalmat szereti, alapvetően idegenkedik a Nyugat képviselte modernségtől, kedves írója inkább Herczeg Ferenc, Pekár Gyula, semmint Móricz Zsigmond. Ugyanakkor dühösen morog a könyvtáros, történész Kuncz Aladárra, hogy az csupán budapesti barátainak akar minél több fórumot teremteni az erdélyi lapokban, ahelyett, hogy minden irodalmi irányzatot elhozna (II/205.). Érdekes adat ez, már csak azért is, mert Kelemen éppen a Móricz Zsigmondnak nyújtott történészai segítséggel írta be magát az irodalomtörténetbe. A hetvenes években még Kelemennek az *Erdély*-trilógiára gyakorolt poétikai hatásáról is született írás.⁸ Annak ismeretében, hogy tulajdonképpen minimum idegenkedett Móricz írói életművétől, még inkább tiszteletreméltó azonban a szakmai elköte-

⁸ Szabó T. Attila: Móricz Zsigmond és Kelemen Lajos találkozásai. *Korunk*, 1979/5, 328–330.

lezettség, mellyel támogatta a regényíró. Emberi távolságtartása, kritikája benne van a naplóban.

Leegyszerűsített nézőpontból megírt Tamási-portréja is meglepő (II/972–974.). A megjelent napló végén 1938-ban jegyezte fel a következőket az akkor már jelentős íróról. „Ez az ember minden politikai gyakorlat és iskola, minden emberi tapintat »és« mélyebb belátás s erkölcsi alap nélkül, kalandorként, mindenre képes vállalkozó. Durva, lelkiismeretlen, székely szénégető paraszt gondokozásával, úrgyűlöletével, demagóg modorával s szabadkőművességével a tudatlanság vakmerőségével azt teszi, amit ifjú koromban Gidófalvyék fiatal, székely kocsisa. [...] Erkölcstelen életmódja köztudomású.” (II/972–973.) Ezután elmeséli Tamási nőügyeinek általa ismert részleteit, mélyen felháborodva. Az író felkarolását, politikai szerephez juttatását hibának tartja, amit Bánffy Miklósnak ró fel, akitől épp a körülötte kialakult, Kelemen szerint kétes csoportosulás miatt sem vár sokat. Sas Péter az előszóban úgy fogalmaz: „Kelemen Lajos nem politizált, de megvolt mindenről a maga határozott és nagyon logikus véleménye” (II/15.). Ez nyilvánvalóan túlságosan leegyszerűsítő kijelentés, amit a napló számos bejegyzésével lehet megkérdőjelezni vagy egyenesen cáfolni. Politikai eseményekről, fordulatokról, az egyes szereplőkről – ahogy a fenti példa is mutatta – volt véleménye. Ám például miközben Bánffy Miklós politikai manővereit erős szkepszissel figyelte, aközben az alapvetően benne lévő konzervatívizmusból fakadóan magyar főúrként nem kritizálta, sőt, tisztelte őt. Politikai vonzódását – ahogy világnézetét és ízlését is – konzervatívizmusa irányította. Az 1920 előtti erdélyi magyar politikai élet szereplőinek megítélésén jól láthatjuk ezt. Kecskeméthy Istvánról 1918-ban ezt írta: „ez egyszerűen egy agyalágyult, malom alatti politikus” (I/573.), Apáthy Istvánról ugyanekkor pedig tömören ennyit: „tisztára meghibbant” (I/573.).

Remek példa a kanonizált kultikus képpel való éles szembenállásra a Kuncz Aladáról szóló vissza-visszatérő megjegyzéseiből összerakható portré. Kelemen tulajdonképpen rossz szemmel nézte az 1923-ban Kolozsváron megjelenő Kuncz minden egyes lépését. Ahogy fentebb már írtam, először azt rója fel neki, hogy miért erőlteti az erdélyi olvasóközönségre a budapesti modern írókat, azután meg azon háborog, hogy Kuncz nem dolgozik eleget, csak kávéházakban és vendégségekben látható. Hogy egyszer annyira túlmulatla magát, hogy minden iratát elhagyta, és azokat újsághirdetésben szerette volna visszakapni. Hogy állandóan az Óváry-szalón „kétés” társaságát élvezzi, ráadásul minden szerdán Makkai Sándor püspöknél pingpongozik, ahelyett, hogy hagyná a püspököt dolgozni. Amikor 1929-ben hírt vesz, hogy Kuncz elutazik Kolozsvárról, úgy kommentálja, reméli, vissza se jön többet, az erdélyi irodalom ezzel járna a legjobban. Felháborodik, amikor Kuncz otthagyja az Ellenzék szerkesztőségét 1929-ben, de nem ezen a tényen, hanem azon, hogy ezt mért nem korábban tette meg. Pontosan tudja, Kuncz kapja a budapesti tanári fizetését, és Kolozsváron is két fizetést húz (II/495–499.). Merőben más

ez a kép, mint a kanonizált, „szent Dadiról” szóló írásokból kirajzolódó. Kelemen megjegyzésére legyinthetnénk annyival, hogy az csak emberi gyengeség, az irigység jele, ám végigtekintve Kuncz és Kelemen életpályáján, jól látható a különbség kettejük egzisztenciális helyzetén: Kuncz, az állami hivatalnok fia egész iskolai pályafutása során – és később is – ösztöndíjakat kapott, jó állásokban „lubickolt”, míg Kelemen már az egyetemi tanulmányait is csak úgy tudta végezni, hogy közben házitanítóként dolgozott, és – ahogy erről már volt szó – később is nehezebben boldogult. Az összehasonlítás bizony jól láthatóvá teszi, hogy Kuncz kivételezett helyzetben élt egész életében, így könnyelműsége és lustasága akár összefügghet ezzel a privilegizált státusszal.

Kuncz Kolozsvárra érkezése után nem sokkal felkereste az egyetemi könyvtár és az EME kiválóságát, aki történelmi ismeretterjesztő előadást és sétát tartott neki. Kelemen felháborodva jegyezte fel, hogy megdöbbenette, Kuncz mennyire nem ismeri Erdély történelmét, és hogy ennyire tudatlanul nem lehet majd képes az irodalmi életet szervezni. Fontos megjegyzés ez, ugyanis explicitté teszi Kelemen világképének alapvető elemét: transzilvánizmusát. Az ő erdélyisége az erdélyi történelmi múlt ismeretén alapult, annak őrzése és továbbadása, sőt, a történelem interiorizálása állt a középpontjában. Kelemen történész pályája a pozitívizmus korában indult, ő maga a magyar pozitívista történettudomány neveltje és folytatója. Minden bizonyul ez a tudományos paradigma szerencsésen találkozott alkatának jellemzőivel. Munkamorálját, következetességét, elhivatottságát egész életében a történelmi tények összegyűjtésének szolgálatába állította. Az I. világháború utáni impériumváltás ennek a pályának még nagyobb felelősséget adott: a történelmi múlt tényeinek gyűjtése és óvása átalakult mentéssé, amely a magyar közösség létezésének bizonyítékaként a megmaradást biztosíthatta. A napló – többek között – ennek a dokumentuma.

KOVÁCS NÓRA*

Gyermekkor a 20. század derekán. Állami gondozás és érdemesség, valamint a zsidó szociális gondoskodás Magyarországon

Bányai Viktória – Frojimovics Kinga – Gombocz Eszter (szerk.): *A vészkorszak árvái. A magyarországi zsidó árvaházak és gyermekotthonok emlékezete*. Budapest: NÜB Nácizmus Üldözötteinek Országos Egyesülete, 2020. 312 oldal

Varsa Eszter: *Protected children, regulated mothers. Gender and the „Gypsy Question” in state care in postwar Hungary (1949–1956)*. Budapest: CEU Press, 2021. 256 oldal

Az utóbbi években, évtizedekben világszerte megnövekedett tudományos érdeklődés irányult a gyermekkorra, valamint a gyerekek és a nők által megélt minden napokra, személyes tapasztalatokra a történeti és a jelenkutatásokban egyaránt. Hasonlóan intenzív kutatói figyelem irányult a gyermekekről, köztük a szülők nélkül maradt gyerekekről való gondoskodás mögött meghúzódó szempontokra, értékvilágokra, kulturális logikákra és társadalmi gyakorlatokra. Felerősödött egy, a gyerekek hangjának megjelenítésére irányuló kutatói törekvés is.

A II. világháború utáni Kelet-Közép-Európában ugyanakkor egészen a közel-múltig viszonylag kevés kutatás irányult a gyermekkor tapasztalataira, és a sztálinizmus időszaka ebben a vonatkozásban még kevésbé feltárt terület, így Varsa Eszter, valamint Bányai Viktória és munkatársainak kötetei hiánypótló munkák, szervesen illeszkednek térségünk társadalomtörténeti vizsgálódásaiba, és ezeken belül a gyerekek és a nők helyzetére irányuló kutatások közé.

A Vészkorszak árvái. A magyarországi zsidó árvaházak és gyermekotthonok emlékezete a holokauszt és a II. világháború következtében szülő, gondviselő nélkül maradt zsidó gyerekek védelmét ellátó zsidó intézmények rendszerét és a bennünk szerzett egyéni tapasztalatokat tárja fel a túlélő egykori gyerekek személyes

* A szerző a TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa.
E-mail: kovacs.nora@tk.hu

visszaemlékezéseinek segítségével. A magyarországi gyermekkor történetének ritkán emlegetett és kevésbé ismert időszakára nyit tehát ablakot a vaskos kötet, amelyet Bányai Viktória, Frojimovics Kinga és Gombocz Eszter szerkesztett, és amely a Nácizmus Üldözötteinek Országos Egyesülete kiadásában jelent meg 2020-ban.¹ A kötet és a kapcsolódó kutatás kiindulópontja a túlélő árvaházi növendékek legutóbbi, 2019-es találkozója² volt, amely után több résztvevő vállalkozott arra, hogy a kutatókkal és a tágabb nyilvánossággal megossza a bentlakásos zsidó intézményekben szerzett élményeit. Zsidó származású felnőttként is nehéz volt túlélni a holokauszt népiirtását, ám gyerekként az életben maradás esélye még kisebb volt. Mint a kötetből megtudjuk, Budapesten 5–6 ezer árva vagy félárva gyerek maradt életben a háború végére, és nekik, valamint a róluk gondoskodó intézményeknek és azok munkatársainak állít emléket a *Vészkorszak árvái*.

Lássuk, milyen módon teszi ezt. Dénes Iván Zoltán és Nádudvari Zoltán bevezető, ráhangoló sorai után a kötet két eltérő jellegű részre tagolódik. Az első rész, amelynek címe *Gyermekorsók a vészkorszak alatt és után: árvaházak, gyermekotthonok, traumafeldolgozás* egy 50 oldalas bevezető tanulmány, amelyet Bányai Viktória hebraista történész, Frojimovics Kinga történész levéltáros, valamint Gombocz Eszter iskolatörténész jegyeznek. A holokausztot túlélő gyerekekre irányuló korábbi kutatásaik folytatásának is tekinthető ez az írás, négy alfejezete időrendben tárgyalja az árva és félárva zsidó gyerekek helyzetét és a róluk gondoskodó hitközségi, illetve zsidó világi árvaházak, gyermekotthonok rendszerét a II. világháború előtt, a vészkorszak alatt, 1945 és 1949 között, valamint a korai államszocializmus éveiben. Az első rész vázlatosan áttekinti a hitközségi szociális gondoskodás árva gyerekeket célzó intézményrendszerét a II. világháborút megelőző évtizedekben. A következő izgalmas alfejezet a Vészkorszak alatti gyermekmentést tárgyalja, és megmutatja, hogy a felnőttekhez hasonlóan a gyerekek sorsa is eltérően alakulhatott attól függően, hogy a fővárosban vagy vidéken éltek. Míg vidéken egyéni mentőakcióknak, bújtatásnak köszönhetően menekültek meg gyerekek, Budapesten szervezett mentés is zajlott. Ezek cionista és más zsidó intézményekhez, egyéb vallási felekezetek tisztégviselőihez és rendházaihoz, nemzetközi szervezetekhez és semleges országok diplomáciai testületeihez voltak köthetők, és a tárgyalt bentlakásos gyermekotthonok egy részét éppen az akciók során mentett gyerekek elhelyezésére hozták létre. A háború utáni első években a túlélő magyarországi zsidóság és konkrétan a szülő nélkül maradt gyerekek szempontjából is meghatározó szerepet játszott a Joint³ által nyújtott anyagi támogatás; az erről

¹ A kötet online bemutatója elérhető a YouTube videómegosztó csatornán az alábbi linken: <https://www.youtube.com/watch?v=wJd8IrAHkHs>

² Árvaházi találkozó a Bálint Házban, 2019. szeptember 22. <https://www.youtube.com/watch?v=YgXxCf7Z-1U> (Letöltés ideje: 2021. október 1.)

³ Amerikai székhelyű zsidó segélyszervezet, teljes nevén American Jewish Joint Distribution Committee.

az időszakról szóló alfejezet érzékelteti, milyen egyezkedések és alkufolyamat eredményeként tette lehetővé a magyar állam, hogy a Joint segítségével eljuthasson a rászoruló túlélőkhöz. A kötet magával ragadó, az elsónél sokkal terjedelmesebb második része 45 interjúrészletből áll össze. A szerkesztők a visszaemlékezéseket a bevezető tanulmányban meghatározott korszakoknak megfelelően rendezték alfejezetekbe. Az emléktanyag zöme az időben közelebbi háború után évek intézeti mindennapjait idézi fel, de képet kapunk a háború előtti és alatti időszakról is. A kulcsszavakkal indexált interjúrészleteket személy- és intézménymutatók követik, amelyek eligazítanak a segítő személyek és a gyerekotthonok univerzumában.

Számos szempontból hasonló élethelyzetbe került gyerekek sorsát tárgyalja a másik bemutatott munka is, hiszen a második világháború borzalmai sokezer gyereket hagytak család, szülők, gondviselők nélkül. Varsa Eszter *Protected children, regulated mothers* című, a CEU Pressnél 2021-ben megjelent angol nyelvű kötete a korai államszocializmus időszakának gyermekvédelmét vizsgálta. A kérdésselvetéseit, résztemáit, módszertanát és forrásait tekintve komplex mű öt tematikus fejezetből áll; ezeket vezeti be és zárja le egy bevezető és egy összefoglalás. Az első fejezet a gyerekvédelem kérdéskörét tárgyalja a korai államszocializmus időszakában, az 1956-ot megelőző hét évben; ebben a szerző a történelmi korszak kontextusának bemutatása mellett a 19. század második és a 20. század első felének gyermekvédelmi elveit és gyakorlatát is felvázolja. Az áttekintésben hangsúlyozza, hogy a gyerekvédelem olyan terület volt az egész 19. és 20. század során, amely szerepet játszott az ún. „cigánykérdés megoldására” irányuló állami törekvésekben. A második tematikus rész arra összpontosít, hogy a korai államszocializmus időszakában a gyerekvédelmi intézkedések milyen, mai felfogásunk szerint gyakran embertelen és elfogadhatatlan módon igyekeztek hozzájárulni ahhoz, hogy a nők – a korszak újonnan megfogalmazott kívánalmának megfelelően – a lehető legnagyobb arányban kapcsolódjanak be a fizetett munka világába. A harmadik fejezet az egyedülálló anyák és a még nem nagykorú fiatal lányok szexuális magatartását, erkölceit befolyásolni szándékozó gyerekvédelmi beavatkozásokat tárgyalja. A negyedik rész a bentlakásos állami gondoskodási formákat, azok pedagógiai gyakorlatait és a mögöttük meghúzódó pedagógiai irányzatokat fejti fel. A fejezet központi kérdése a munkára nevelés elgondolásának eredete, ideálja és tényleges megvalósulási formái a gyermekotthonokban a Rákosi-korszakban. Az ötödik fejezetben a Lóczy Csecsemőotthon példáján keresztül Varsa Eszter izgalmas módon kapcsolja össze a világhírű gyermekorvos, reformpedagógus Pikler Emmi bentlakásos intézményének szakmai programját a sztálinizmus időszakának állami gondozásba vételi gyakorlatával és a korszak politikai üldöztetéseivel.

Varsa Eszter viszonylag szűk időkeretet szabott a kutatásának (1949–56). Ugyanakkor munkája fontos állítása, hogy a Rákosi-korszak gyermekvédelme nem értelmezhető az előzmények, a megelőző évtizedek szabályozásának számbavétele nélkül. És valóban, Varsa Eszter időben lényegesen hosszabb időtávon

zajló folyamatokba, jelenségrendszerbe beágyazottan mutatja be a korszak gyermekvédelmének intézményi kereteit és a bennük zajló gyakorlatok történeti háttérét, értékvilágát.

Varsa Eszter kötetének öt tematikus nagy fejezetéből négy tér ki részletesen arra, hogy a korszak gyermekvédelmi intézkedései milyen sajátos módon hatották át a magyarországi cigány népesség életét, mindennapjait. Míg a két világháború közti időszakban a bentlakásos gyermekintézményekben nem volt jelentős a roma származású gyermekek aránya, napjainkra, de mint a szerző jelzi, már az 1980-as évek végére is ez az arány megváltozott, és a cigány származású gyerekek többségbe kerültek. Varsa Eszter könyve bepillantást kínál a több évtizedes, társadalmi rendszereken átívelő folyamat kezdeti időszakába, amely az állami gondozásban lévő roma származású gyerekek magas arányának kialakulásához vezetett. A kötet empirikus anyagának, különösen az egyes állami gondozásba vételi akták elemzésének segítségével a szerző meggyőzően érvel amellett, hogy a cigány gyerekek állami gondozásba helyezése részét képezte a cigányság kívánatosnak tartott asszimilációjára irányuló törekvéseknek a Rákosi-korszakban. Ugyanakkor hangsúlyozza azt is, hogy ez nem kommunista találmány volt, hanem egy olyan hosszabb történelmi folyamat része, amelyben összekapcsolódott a gyermekvédelem és az ún. „cigánykérdés megoldásának” lehetősége. Az 1940-es évek végétől szaporodó bentlakásos gyermekvédelmi intézmények létrehozásának politikai támogatottsága ezt a régóta létező elképzelést segítette megvalósítani.

Varsa Eszter változatos források felhasználásával tárta fel a korai államszocializmus gyermekvédelmének viszonyait. A minisztériumi rendelkezések szövegei, a gyermekotthonok működését szabályozó minisztériumi kiadványok, valamint a gyermekvédelmi témájú helyi tanácsülési jegyzőkönyvek mellett a Pest Megyei Gyermekvédelmi Központ igazgatójának posztumusz dokumentumai is bepillantást engedtek abba, milyen általános elvek és értékek formálták a gyermekvédelem gyakorlatát a vizsgált időszakban. A kutatás szempontjából talán leggazdagabb anyagcsoport az a 630 ügyirat, amely három közigazgatási egységből (Budapest/Pest megye, Jász-Nagykun-Szolnok megye, Szabolcs-Szatmár megye) 797 állami gondozásba került gyerek esetét dokumentálta. Míg a Szolnok megyei ügyiratokból a szerző erkölcsi indokkal állami gondozásba vett gyerekek eseteit elemzi, a másik két térség anyagából véletlenszerűen választott ki ügyiratokat. Munkája szempontjából jelentőséggel bír, hogy Szabolcs-Szatmárban az ügyintézők alkalmazták a „cigány” kategóriát az esetek dokumentációjában. Varsa Eszter nemcsak a hivatalos formanyomtatvány tartalmát elemezte, hanem mindazokat a további dokumentumokat is (például rendőrségi jegyzőkönyveket, orvosi vagy pszichológusi szakvéleményeket, vagy a gyerekekkel kapcsolatos levelezést), amelyek az egyes esetekhez tartoztak. Külön figyelmet szentelt e dokumentumok nyelvi megformáltságának; ez jól mutatta, a gyermekvédelmi ügyintézők milyen kifejezésekkel és ismétlődő fordulatokkal igyekeztek nyelvileg is megeremteni azokat

a gyermekvédelmi eseteket, ahol állami közbeavatkozást tartottak szükségesnek. Az írott források mellett 31 interjú is gazdagítja a kötet empirikus alapját. Ezek közül több származik az 1956-os intézet oral history archívumából és a Fővárosi Gyermekvédelmi Központ saját intézményi történetét feltáró archívumából; ezek mellett a szerző is készített interjúkat a gyermekotthonok egykori lakóival 2006 és 2009 között.

A kötetben vizsgált problémák egy része a mai magyar társadalomban is jelen van, és megítélése ellentmondásos. A feminista történész reflektál ezekre, összekapcsolja őket egyes mai szakpolitikai irányvonalakkal, dilemmákkal. Rávilágít például arra, hogy a két világháború közt már működő nevelőszülői rendszert a korai államszocializmus időszakában központi ideológiai irányelvek mentén igyekeztek bentlakásos gyermekvédelmi intézményekre cserélni, rámutatva, hogy napjainkra felszámolásra került az állami gyermekgondoskodásnak ez az intézményrendszere Magyarországon. Ugyanakkor, mint munkájából megtudjuk, a gyermekvédelem történetét nemzetközi szinten is régóta jellemezte az arról folytatott szakmai vita, hogy a nagyobb bentlakásos intézmények vagy a nevelőszülők rendszere szolgálja-e hatékonyabban a rászoruló gyerekek javát, így ezt a komplex magyarországi folyamatot nem lehet a nemzetközi párhuzamok figyelmen kívül hagyásával, csak a sztálinizmus időszakának központi pártdirektívái alapján értelmezni.

Hasonlóan összetett kérdés, hogy a kiskorú gyerekek esetében melyek voltak az állami gondoskodásra való érdemesség koronként változó kritériumai (például erkölcsi vagy egészségi veszélyeztetettség, anyagi nélkülözés). Ezzel a problémával szorosan összefügg, hogy mikor milyen szabályrendszer alapján kellett vagy lehetett egy gyermeket állami gondozásba helyezni. A korai államszocializmus időszakában a II. világháború előtti időszakhoz képest új szempontként került be a gyermek fizikai és szellemi egészségének veszélyeztetettsége, illetve a tartósan fennálló kegyetlen bánásmód; valamint a szülők munkaképtelensége. Komoly jogi változást jelentett, hogy a Rákosi korszakban 18 évre emelték az állami gondozásba vétel lehetőségének a korhatárát. A gyermekvédelem jogi szabályozásának változásai mellett a szerző a gyermekvédelmi intézményrendszer átalakulását is nyomon kíséri, emellett plasztikusan jeleníti meg a tanácsi rendszer részeként működő helyi és megyei szintű szociálpolitikai bizottságok szerepét is a gyerekekkel kapcsolatos döntéshozatalban.

A két izgalmas könyvet végig olvasva szembeszökő, milyen szorosan kapcsolódó témákat vizsgálnak, és mennyire szervesen egészítik ki egymást. Munkájában Varsa Eszter árnyalt képet festett arról, hogy az anyák milyen módon igyekeztek felvenni a küzdelmet állami gondozásba került gyermekeik visszaszerzéséért, illetve, hogy a nehéz családi élethelyzetek áthidalására átmenetileg miként használták tudatosan a bentlakásos gyermekvédelmi intézményeket. *A Vészkorszak* árváiban megszólaltatott források alapján a szerzők jelzik, hogy a nem zsidó származású gyerekek esetéhez hasonlóan számos olyan zsidó gyerek is bentlakásos

otthonba került a háború után, akinek volt életben maradt szülője, aki viszont aktuális élethelyzetében ezt a megoldást látta a legmegfelelőbbnek a gyermeke számára. *A Vészkorszak árváinak* egyik érintett visszaemlékezője elmeséli, hogy megözvegyült édesanyja milyen mérlegelést követően döntött úgy, hogy gyermekeit bentlakásos zsidó gyermekotthonokban helyezi el, és felidézi azt az élethelyzetet is, amikor néhány év elteltével az anya módosítja ezt a döntését, s kiveszi az intézményből a gyerekeket, mielőtt azokat az intézményt támogató cionista szervezet csoportosan kivándoroltatta volna Izraelbe (Bányai, 167.). A holokausztot túlélők visszaemlékezéseiből arra is láthatunk példát, hogy nemcsak szülők, hanem gyerekek is dönthettek a bentlakásos gyermekotthonok mellett. A cionista mozgalom ifjúsági intézményeiben megtapasztalt értékvilág, eszményképek és közösségi gyakorlatok sok fiatal számára nagyon erős vonzerővel rendelkeztek a közösségük hagyományos, merev elvárásrendszerével szemben.

Mind az állami gyermekvédelem, mind a hitközségi és cionista alapon szerveződő zsidó szociális gondoskodás intézményeinek vizsgálata tükrözi a szerzők azon felfogását, hogy a gyerekek szempontjából a II. világháború megpróbáltatásai nem értek véget 1945-ben, sokkal hosszabban rányomták bélyegüket a mindennapokra. A Vészkorszak kis túlélőinek elmesélt élettörténeteiből nélkülözésekkel és bizonytalanságokkal áthatott gyermekkor körvonalai rajzolódnak ki. Minden bizonnyal a zsidó gyermekvédelmi intézmények rendszerének, finanszírozásának változásai is szerepet játszottak abban a II. világháborút követő évtizedben, hogy közülük többen számos gyermekotthont megjártak, ismétlődően költöztették őket egyik létesítményből egy másikba, néha csupán a fővároson, más esetekben az egész országon belül.

A két történeti munka számos hasonlóságot mutat. A vizsgált korszakok közt jelentős az átfedés, a tématerületek szorosan érintkeznek. A szerzők mindkét kötet esetében nehéz feladatra vállalkoztak amikor a korszakokon belül is dinamikusan változó, rendkívül összetett helyzetet igyekeztek bemutatni, több szempontból is elemezni.

Varsa Eszter könyve a doktori értekezéséből kiterelvényesedő, sokéves egyéni kutatómunka eredménye, amely angol nyelven jelent meg, elsősorban a nemzetközi olvasóközönség számára. A mindennapi élet történetének egy különleges vetületével, a Rákosi-korszak gyermekvédelmi gyakorlatával, ezen keresztül a gyerekkor, gyermekjólét, valamint a nők történelmével foglalkozik. Elemzéseire kidolgozott fogalmi apparátust használ, és a vizsgált jelenségeket folyamatos nemzetközi kitekintés mellett tárja az olvasók elé. Az 1949 és 1956 között állami gondozásba vett gyerekek aktáinak, valamint a gyerekvédelmi intézmények működésének tanulmányozásán keresztül munkája a társadalmi befogadás és kirekesztés folyamataira reflektál a Rákosi korszakban. Kérdésfelvetésének egész kötetten végig húzódó, különösen izgalmas vonulata, hogy reflektorfényt irányít a II. világháború végének, és a formálódó államszocialista rendszer változási folyamatainak

belső feszültségeire a gyerekekről való gondoskodás kérdésköre területén. Ezek a feszültségek több tényezőből fakadtak, egyebek mellett a nők és a férfiak társadalmi szerepével, valamint a család intézményével kapcsolatos gyorsan változó elvárásokból; a fizetett munka és a fizetetlen családon belüli gondoskodási feladatok eltérő társadalmi megítélésből; illetve abból a módból, ahogyan a korszak (gyermekvédelmi) intézményei a cigányság asszimilálni kívánt kisebbségi csoportja felé közelítettek.

A *Vészkorszak gyermekei* egy kutatói csoport és a korszakot átélt emlékező személyek közös vállalkozásának eredményeképpen jött létre. A kutatók korábbi és a kötet megjelenése utáni munkáiból is látható,⁴ hogy a tanulmánykötet egy tematikájában és időtartamában szélesebb kutatási folyamat egyik fontos állomása, amelynek központi mozzanata és fontos küldetése a személyes élettapasztalatokon keresztül megjelenített elmesélt történelem közreadása.

Végül említést érdemel a kötetek remek képanyaga, amely érzékletesen jeleníti meg a tanulmányozott korszakot és az érintett gyerekek élethelyzeteit. A Varsa Eszter könyvében szereplő közel nagyjából két tucat fotó zöme a Fortepan szabad hozzáférésű online gyűjteményből származik, *A Vészkorszak árváinak* közel 60 fényképe magyarországi, izraeli és amerikai múzeumi archívumokból, a visszaemlékezések egy részét is rendelkezésre bocsátó Centropa Alapítványtól, és legfontosabb módon az érintett túlélő egykori gyerekektől származnak.

⁴ A „Hogyan tovább? Zsidó családok Magyarországon a háború után” című konferencia tárgyalja meg a Holokauszt Emlékközpont szervezésében.

JABLONCZAY TÍMEA*

Mire emlékeztek, kik emlékeztek, és miért felejtettek: hogyan formálódott a holokausztról szóló beszéd a háború után?

Kisantal Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészkorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években.* Pécs: Kronosz Kiadó, 2020. 319 oldal

Nagyszámú kutató értékes munkájának köszönhetően a zsidóellenes náci támadás, az európai zsidóság elpusztításának történetéről számottevő ismeret birtokában vagyunk. A holokauszt annyira felfoghatatlan, és a történelemben példa nélküli, hogy bármennyi forrás, dokumentáció, történeti, társadalmi, politikai összefüggésről való tudás áll a rendelkezésünkre, a történelmi magyarázat hagyományos kategóriái csődöt mondanak, amikor megkíséreljük a történeteket megérteni. A 20. századi kataklizma, a modern Európa szívében történt népiértés eseménye és következménye radikális, ahogy Alvin H. Rosenfeld fogalmaz, „*az Auschwitz szónak a hozzáadása szókészletünkhöz azt jelenti, hogy ma tudunk olyan dolgokat, amelyeket azelőtt még elképzelni sem lehetett*”.¹ A felfoghatatlanság és az emlékezés problémája ugyanakkor már közösségi-kulturális tevékenység, hogy mire emlékezünk, ki az emlékező, hogyan formálódik a történelmi emlékezet, alapvetően függ a személyes történetek közvetítésének, népszerűsítésének lehetőségétől, a közösség által elfogadott – történetileg változó – ábrázolásmódoktól és befogadási kódoktól, a kulturális jelentéstermelés alakulásától, társadalmi, politikai kényszerektől. A bemutatásra kerülő könyv alapvetően kapcsolódik az imént említettekhez: Kisantal Tamás *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészkorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években* című kötetének gyűjtőpontjában a háború utáni másfél évtizedben, de főként az 1945–1948 között megjelent, egymástól

* A szerző irodalmár, kultúrakutató, a Milton Friedman Egyetem Kommunikáció és Médiatudományi Tanszékének egyetemi docense. E-mail: jablonczay@uni-milton.hu

¹ Alvin Rosenfeld: *Kettős halál. Elmélkedések a holokausztirodalomról.* Ford. Peremiczky Szilvia. Budapest: Gondolat, 2010. 43.

eltérő műfajú emlékezeti szövegek állnak, és úgy foglalkozik a holokauszt emlékezetének történetével, hogy tudatosítja, a holokauszt tanúságtételei, az emlékezés parancsának gyakorlása nem független az adott közösség történelmi emlékezetét szabályozó és akadályozó társadalmi, politikai gyakorlatoktól. A háború alatt és után számos történet keletkezett a borzalmakról, de ezek a publikált írások – megannyi ok miatt – csaknem láthatatlanok maradtak a magyar irodalmi és kommunikatív (és kulturális) emlékezeti közösség számára.

A holokauszt irodalmi ábrázolásainak elméleti és történeti ismeretét, széles körű tájékozottságát egyaránt bizonyító Kisantal Tamás korábbi munkáiban – számos tanulmányban, és főként: *Túlélő történetek. Ábrázolásmód és történetiség a holokauszt művészetében* (2009), „...egy tömegmészárlásról mi értelmes dolgot lehetne elmondani?” *Az ábrázolásmód mint történelemkonceptió a holokausztirodalomban* (2012), *Az élet tanítómesterei. Írások a történelem ábrázolásáról* (2017), *A holokauszt témája az irodalomban* (Mekis D. Jánossal közösen, 2018) – leginkább a holokauszt és művészet elméleti és történeti aspektusait dolgozta fel: a műfajok, a műfaji kódok, az ábrázolhatóság, a hitelesség, az egyediség, a fikció problematikáját a történetiség, összehasonlíthatóság összefüggésében, főként a kanonikus holokausztirodalmi művek elemzéseire fókuszálva. *Az emlékiratoktól a botrányokig. A holokauszt és művészet* című tanulmánya (*A holokauszt témája az irodalomban* című kötetben, 2018) már abba az irányba mutatott, hogy a szerző a nagyobb művészi teljesítményeken kívülre is kiterjeszti vizsgálódását, és olyan feldolgozásoknak szentel beható figyelmet, amelyek a témát illetően irodalmárok érdeklődési körén eleddig kívül estek. Így a kutatói magatartás vonatkozásában feltehetően nem szemléleti fordulatról, hanem sokkal inkább a problémák és kérdéskörök fokozatos kiterjesztéséről beszélhetünk, mindazonáltal *Az emlékezet és felejtés helyei* című könyvben a korábbiakhoz képest átalakult a vizsgálódás köre, a szerző interpretatív módszerrel kulturális-emlékezeti szövegek, az emlékműállítás, emlékezeti módok alakulását igyekszik feltárni, retorikai elemzéseiben nem ún. magasirodalmi, hanem társadalmi-kulturális szövegek (fikciós, vagy félig irodalmi művek, memoárok, napló, sajtóviták, perek nyilvános megnyilatkozásai, anekdoták stb.) és azok történeti-társadalmi kontextusának behatóbb tanulmányozását végzi el.

Ahogy az utóbbi években, évtizedben vált a történetírás számára is a személyes visszaemlékezés tanúságtétele forrássá, illetve a múlt anyagából dolgozó hivatalos emlékezet és kollektív emlékezet működése is kutatási területté, úgy azt is érzékeljük, hogy az esztétikai alaposztottságú irodalomtudomány is nyit a kulturális emlékezetben szerepet játszó, esztétikailag kevésbé megformált, kulturális, médiaszövegek vizsgálata felé. Az életrajzi emlékezeseknek, fikciós vagy memoárjellegű vallomásoknak, naplóknak a felkutatása – akár kiadatlan, akár egy ízben kiadott írásokról van szó –, értelmezése, kijelentés-együttesek egymáshoz láncolt viszonyainak leírása interdiszciplináris kutatási mezőben való elhelyezést igényel. Minthogy jelen esetben a tárgy nem a művészet és holokauszt kereszteződésében áll, így a kutató is

módszerét a politikai, társadalmi kontextuselemzéssel beszédmodok elemzése felé tágitja, elmozdítva az irodalomtudományos fókuszot a kultúratudományos/szociológiai nézőpontú emlékezetkutatás felé, noha az egyes művek értelmezése esetében az irodalomkritikai irányultságú, műfajok, poétikai alakzatok, retorikai-narratívaelméző metódus domináns marad. Kisantal hangsúlyozza, a politikai-irodalompolitikai és történeti kontextusok analízise nélkül az 1945–1948 között megjelenő tanúvallomások, a Rákosi-kor elhallgatása és a Kádár-kor tabusító tendenciája nem értelmezhetők. Ez utóbbi korszak aprólékosabb, kisebb szakaszokra bontott gondos tanulmányozása éppen zajlik, amely, ahogy a szerző fogalmaz, madártávlatból tűnik hallgatásnak. Az 1945 utáni másfél évtized (melyet a szerző szorosabb elemzés alá vett) vagy az utána következő évtizedek is utólag bizonyultak amnéziának.

A holokauszt emlékezeti formáit tipologizáló pszichológiai megközelítés az emlékek élettörténetekbe való integrálásának több fokozatát különbözteti meg, a nem tudástól a cselekvéses tudásig.² Bár az atrocitásokat követően a túlélők többsége az elszenvedett trauma okán nem tudott beszélni, közvetlenül a háború után a holokauszt borzalmának dokumentálásaként mégis létezett a túlélőket megszólító hivatalos fórum, a DEGOB (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság jegyzőkönyvei),³ és voltak, akik kísérletet tettek arra, hogy a nyilvánosságban jelentések meg tanúvallomásaikat, félig irodalmi vagy dokumentumjellegű feldolgozások formájában. Noha Geyer Artúr 1958-as bibliográfiájában a háború utáni években/évtizedben mintegy 200 tételt sorolt fel, a holokauszt emlékezetével foglalkozó történettudományi és irodalmi értelmezések csekély figyelmet szenteltek ezeknek az írásoknak, társadalmi funkciójukkal, hatásuk vizsgálatával a közelmúltig nem foglalkoztak. Ezek a fejlemények szintén összhangban vannak a nemzetközi emlékezeti aktusok alakulástörténetével: David Cesarani, akire Kisantal Tamás is hivatkozik, bizonyítja, hogy a történeti narratívával szemben a háborút követő évekre nem a csend, hanem éppen egyfajta „memoárdömping” volt jellemző. Azonban 1948–1949 után ezek a személyes visszaemlékezések, dokumentumok egy időre eltűntek a nyilvánosságból, ami miatt a „hallgatás mítoszát”, a holokausztról szóló beszéd hiányára vonatkozó történeti elbeszélést fogadtuk el konszenzusnak.⁴

Kisantal Tamás könyve egyfelől már abban az értelemben is jelentős hozzájárulás a korszak értelmezéséhez, hogy a hallgatásként interpretált homogén periódus kollektív emlékezetének kutatásakor elfelejtett szövegeket és diszkurzusokat mutat

² Békés Vera A: *Trauma és narratíva, A Holokauszt trauma reprezentációja*. Budapest: Ad Librum Kiadó, 2012, 20–21.

³ Ehhez lásd: www.degob.hu

⁴ Cesarani, David: *A „hallgatás mítoszána” megkérdőjelezése. Háború utáni reakciók az európai zsidóság pusztulására*. Ford. Gyuris Kata. In Szász Anna Lujza, Zombory Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete*. Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány, 2014, 261–287.; Kisantal Tamás: *Az emlékiratoktól a botrányig. A holokauszt és a művészetek*. In Kisantal Tamás és Mekis D. János (szerk.): *A holokauszt témája az irodalomban*. Pécs: Kronosz Kiadó, 2018, 38.

be, hiszen az olvasó itt valami olyasmivel szembesül, amit egyáltalán nem vagy másként tudott. A szerző feladatának tartja, hogy azokat a „diszkurzív folyamatokat, esztétikai normákat, kiadás- és befogadáspolitikai tényezőket” rendszerezze, értelmezze, amelyek között ezek a szövegek megjelentek, és amelyek leginkább döntöttek felejtésük felől (45–46.), továbbá azt is tisztázza, hogy milyen értelmezési minták alapján konstruálódott a közelmúlt, a befogadás milyen értelmezői közösségben történt, a vészkorszakkal kapcsolatban milyen beszédmódok voltak a háború után a társadalmi, irodalmi nyilvánosságban mérvadóak. A szövegeknek a felmérése, értelmezése azért is elengedhetetlen, mert a felejtés-émlékezés dialektikáját érthetjük jobban, bizonyos szövegek miért felejtődtek el, valamint azt, hogy irodalomesztétikai szempontból mások miért emelkedtek ki.

A kötet szerkezetét tekintve egy nagyobb elméleti-problémafelvető bevezető dolgozathoz, hat elemző tanulmányból és egy rövid összegzésből, kitekintésből áll. A bevezető tanulmányban lefektetett problémafelvetés a holokausztirodalomhoz társuló nemzetközi (*Rosenfeld, Eaglestone*) és magyar megközelítési modelleket (*Földes Anna, Kálmán C. György, Szirák Péter*) összegzi, majd a saját bevezetett új megközelítését vetíti előre. Kisantál szemlélteti, hogy a külföldi szakirodalmat a problémacentrikus, műfajokra és reprezentációs stratégiákra vonatkozó „erős” művek elemzése jellemezte transznacionális szemléletmóddal, lokális kontextusok elemzése nélkül; a magyar irodalomban összehasonlító műveleteket alkalmaztak (37–45). A holokausztirodalmi kanonizáció alapelve, hogy a holokauszt a tudat új rendjét idézte elő, a képzelet küszöbtaaszatalata mozdult el, és ennek az új rendnek a tárgyalására az újraértett művészetfilozófia és irodalom alkalmas egyedül, csakis a művészi alkotás tud ellenállni a nyelvi kisajátításnak. A művészi feldolgozások – a tanúsítás és tanúság irodalmaként – a holokauszt nyelvi kifejezhetetlenségére, ábrázolhatatlanságára reflektálnak, és egyben arra is, hogy a régi diszkurzív formák alkalmatlanok a radikális esemény traumatapasztalatának közvetítésére. Azaz az „emberi voltától megfosztott halálok” hiteles kifejezésére, a jelentés, az érzékelés, a régi humanista rend összeomlásélményének reprezentálására – látszólag az „Auschwitz után verset írni barbárság” híres adornói maximával (1949) szemben, alapvetően annak valódi jelentésével összhangban – a művészet képes, ha képes egyáltalán. Így a holokauszt irodalmi reprezentációinak az értelmezésénél aligha meglepő, hogy a figyelem homlokterében nagyobb részben azok az emlékezeti szövegek álltak és állnak ma is, amelyekben a megbélyegzés, a meghurcoltatás, az erőszak, a haláltáborok borzalma saját művészi kompozícióban, művészileg teremtett nyelven keresztül jut kifejezésre – mint Primo Levi, Elie Wiesel, Jorge Semprun, Jean Amery, Paul Celan, Tadeusz Borowski, vagy épp Kertész Imre tanúságtévő – irodalmi – emlékezeti írásaiban. A magyar holokausztirodalom elemző gyakorlatában a kanonikus művek, főként Radnóti Miklós, Szép Ernő, Zsolt Béla, Pilinszky János, Kertész Imre, Ember Mária, Gergely Ágnes, Székely Magda – jelentik az irodalmi értelmezések centrumát.

Kérdéses azonban, hogy a háború után milyen társadalmi-kulturális diszkurzusok formálódtak, mi jelentette a traumatikus események elbeszélhetőségének a diszkurzív alapját? Vajon az előbb említett tanúsítás irodalmát meghatározó maxima mindig is érvényben volt? Kisantal Tamás argumentációjában rámutat arra, hogy kijelentéseink diszkurzív meghatározottságát nem hagyhatjuk figyelmen kívül; Foucault-val szólva, amennyiben a jelen perspektívájából és diszkurzív rendjéből értelmezünk más, korábbi diszkurzív szabályrendszerben artikulálódó megnyilatkozásokat, és nem az adott beszédmező sajátosságaiból indulunk ki, önnön ideológiai pozíciónk foglyaiként torzítjuk el beszédesemények elemzését, olvasunk vissza nem használt fogalmakat, tulajdonítunk jelentéseket más beszédmódok alapján formálódó szövegeknek, szövegegyütteseknek. Ez történik akkor is, amikor amellet érvelünk, hogy a hétköznapi nyelv és az irodalom korábbi esztétikája a borzalmak megjelenítésére alkalmatlannak bizonyul, mert a hitelesen közvetített esztétikai élmény csak a bomlás és radikális elidegenedés irodalmi alkotásaiban jut kifejezésre. Kisantal szerint ugyanis ez a felfogás nem a háború után közvetlenül született beszédmód által formálódott, a radikális fordulat következményével az emlékező közösség nem feltétlenül az eseményt követően szembesült, hanem később, évtizedekkel az események után. Amikor arra az alapelve építve beszélünk, hogy a művészileg magas rendű etikai-esztétikai művek képesek a fogalmi torzításokkal, elsajátítással és leegyszerűsítő, populáris ábrázolásokkal szemben a felejtésnek ellenszegülni, akkor a számunkra természetessé vált, valójában a 60-as években születő, de főként a 70-es években meggyökeresedő beszédmód konvencióira, sémáira, fogalomképzésére, stratégiáira apellálunk.

A szerző leszögezi, hogy nincsenek kánonrevíziós szándékai, tudatosítja a szövegek idegenségét, és kijelölve keretfeltételét, azokat az esztétikai, politikai és gazdasági diszkurzusokat kívánja elemezni, amelyek a korabeli befogadást meghatározták, de amelyek el is lehetetlenítették azok irodalmi recepcióját. A markáns recepcióesztétikai értelmezési keret ilyen módon megengedi, hogy a szövegekkel kapcsolatban az értelmező irodalomkritikai jellegű megállapításokat tegyen (célozva esztétikai minőségükre). Az argumentáció másik lényeges pontja annak a ténynek a nyomatékosítása, hogy a magyar holokausztirodalmi kánon Kertész felől alakult, vagyis a holokauszt eseményével foglalkozó szövegek értelmezését, pozícióját a Kertész felőli olvasás alakítja, és az utólagos kanonizáció kezdte átformálni a kánon előfeltevéseit.

A könyv tanulmányainak többsége az 1945–1948 között megjelent különböző műfajú emlékezeti szövegekkel foglalkozik, melyek a kor nyelvén az „élményirodalom” kategóriájához kapcsolódtak, olyan kérdéseket vetve fel, hogy mi a jelentése a kulturális mezőben az ún. élményirodalomnak, a sokféle műfajban írt, irodalmi mezőben eltérő pozíciókkal rendelkező szövegeket miért érte hűvös fogadtatás? Kiváló műfaj történeti / alakzatelméleti összefüggésbe ágyazott elemzéseket olvasunk az 1945 utáni lágerebeszámolókról, munkaszolgálatos és háborús

narratívákról (2. fejezet), mely elemzésekben a szerző megpróbál utánajárni annak az idegenségtapasztalatnak, mellyel a szövegek kapcsán ma szembesülünk. A vizsgálatból kitűnik, hogy az 1945 után megjelent számos visszaemlékező, félig irodalmi, fikciós művek narratív, műfaji gyökerei az 1930-as évek háborús irodalmából eredeztethetők: a háború előtti hadifogoly-, riport-, és élményirodalom műfaji kódjai érvényesültek (detektívregényekhez, rémregényekhez hasonlítanak – kiemelve az alulírtságukat), ahogy a humoros ábrázolás, a vígjátéki tónus, olyan szövegeknél, mint Török Rezső *Enyv és szappan* vagy Királyhegyi Pál *Mindenki nem halt meg* című írásaiban (vagy Tabi László írásaiban) a kabarédiskurzus és holokauszttal összekapcsolása a két háború közötti szórakoztató irodalom kódjaira hagyatkozva konstruálódott (4. fejezet). A rémregények, kalandregények, egyéb ún. szórakoztató irodalom műfaji sémáiba írt traumatikus történetek, vagy ami még meglepőbb lehet, a kabarékontextusba írt holokausztt-narratívák, az ún. élményirodalom egyes darabjai nem valami egészen új narratív keretet hoztak létre, ahogy azt az 1960-as, 1970-es évek óta az ún. holokauszttirodalomtól várjuk, hanem a korábbi narratív-műfaji sémákba íródtak bele. A mai olvasó számára bizonyára meglehetősen, vagy ahogy Kisantal fogalmaz, néhol hajmeresztő az az ábrázolásmód, amely a nácik által elkövetett bűncselekmények emléknymait anekdotákban, viccek formájában vagy romantikus regénybe kódolva próbálták feloldani.

Hasonlóképpen nagyon informatív és gondolatébresztő hozzájárulás a Nyiszli Miklós memoárja körül kirobbant vitát, és Nyiszli személyét övező korabeli diszkurzusokat ismertető fejezet (3. fejezet), feltárva azokat a beszédmódokat, politikai, gazdasági kontextusokat (marketingszemponokat), melyek meghatározták könyv(ek) körüli vagy könyvekbe foglalt tartalmak jelentéseinek konstituálódását. A könyv körüli per, Nyiszli Miklós áruelőként való aposztrofálása alkalmasint a korban nem egyedülálló jelenség, beleilleszkedik abba a diszkurzusba, amely Kasztner Rezsővel kapcsolatban is zajlott. Palotai Boris Nyiszlivel szembeni elutasító álláspontját Kisantal Tamás baloldali ideológiai pozícióhoz kötve mintegy „mozgalmi morál”-ként definiálja, azonban meglátásom szerint ez nemcsak leegyszerűsítő, de itt az argumentáció sem bizonyító erejű, hanem az értékelő-kritikus véleményét tükrözi. A korabeli lapok (pl. *Szabad Föld*, *Haladás*), viták elemzése viszont izgalmas meglátást tartalmaz, szintén azt támasztja alá, hogy a hagyományos normák továbbvitelére építettek, azok alapján ítélték valakit hősnak, mártírnak, vagy definiálták az orvosi diszkurzust.

A mártírirók emlékezetét bemutató, szintén nagyívű fejezetében (5. fejezet) a vértanú szerepmódlját, az ún. „mártírológia” történetét, a magyar szimbólumok és emlékezeti módok alakulástörténetét veszi szemügyre, valamint arra összpontosítja a figyelmét, hogy az 1945 utáni antológiák hogyan váltak emlékezeti helyekké, hogyan teremtették meg a meghaltak emlékezetét, mi volt a jelentése a mártír identitásának a korszak emlékezetpolitikájában. *A toll mártírjai* vagy a *Magyar mártír írók antológiája* c. kötetek és az azokhoz kapcsolódó diszkurzusok elemzésénél

a sokféle áldozat témája kerül terítékre, csakhogy az analízis arra világít rá, hogy a háborút követő években a mártír mint szerep homogenizáló, integratív stratégiaként jelent meg, mely stratégia a hagyomány folytatását célozta, az emlékezeti hely megteremtése tekintetében a holokauszt előtti és utáni periódusok között szintén a kontinuitást próbálták fenntartani (és nem a diszkontinuitásra reflektáltak).

A 6. fejezet ugyancsak különösen fontos témákat érint: a bűnösöknek a háborút követő elszámoltatásához, a népbírósi perekhez kapcsolódó, a korabeli sajtóban megjelent elemzésekkel, a perek reprezentációival, szimbolikus funkcióival foglalkozik, majd két teljesen elfelejtődött drámát részletesen interpretál. Az elemzések ebben az esetben szintűgy oda konkludálnak, hogy a folytonosság elve ezen a téren is érvényesült, és a kizárólagos elvként létrejövő antifasiszta narratíva sokkal inkább a felelősség hártására volt alkalmas, mintsem a szembenézésre. A kontinuitáselv abban is megnyilvánul, hogy „a baloldali történeti magyarázó elbeszélés alapján párhuzamba kerülhetett az 1919-es fehérterror és a vészorszak” (206.), megteremtve a Horthyt és Szálait összekötő baloldali elbeszélést. A perek performatív funkciójának retorikai elemzése után két elfelejtett, közösségi tudatból kitörődrött drámát mutat be, egy ismeretlen, 1986-ig színpadra nem állított Déry Tibor-írást, *A tanúk* című drámát (1945), valamint Soós Magda *A besúgó* (1947) című drámáját (mely Kisantal szerint baloldali ideologikus szemszögből az uralkodó osztályra hártja a hétköznapi ember felelősségét). Déry drámájában központi a bystander, a szemtanú pozíciója, a házmester-problematika, amelyet dramaturgiailag brechti hatással ábrázol. A fejezetben felvázolt tartalmas drámaértelmezés kiter a magyar polgárok magatartás-mintáinak, a tanú és az áldozat játszmájának elemzésére, a bemutató elmaradásának körülményeire, a mű egyenetlenségére, stílusára.

A 7. fejezet az 1948 utáni és az 50-es évek periódusából azt vizsgálja, hogy hogyan alakulnak át a műfajok, beszédmodok ún. felszabadulásiirodalommá, a háború utáni ostromszövegek hogyan keresztesződnek a szocreal elvárásaival, és részletesebben tanulmányozza Karinthy Ferenc, Betlen Oszkár, Hegedűs Géza, Bárdos László műveit.

Összegzőként kiemelendő, hogy Kisantal Tamás új könyvében hosszú évtizedekre homályban tartott, felejtésre ítélt írásokat és azok kontextusát járja alaposan körül, hogy rávilágítson: a háború utáni másfél évtizedben jelen levő, de specifikus kódok által szabályozott, főként egy háború előtti kódrendszerbe visszairt, azáltal fenntartott beszédmod és norma próbálta biztosítani annak az eseménynek a tapasztalatára vonatkozó közlést, mely radikálisan kifejezhetetlen volt. Bár nincsen megnevezve, de a tanulmányok érvelései, melyek a különböző korok diszkurzív rendjének megfelelő befogadási kódok, olvasási stratégiák értelmezésére inspiráló olvasásmód kialakítását sürgetik az olvasó részéről, recepcióesztétikai megközelítésből nyernek ösztönzést. A számunkra idegenül ható írások nem művészeti alkotásként való definiálása azonban kettős premisszára épül, egyfelől az idegenség azonosítását a holokausztábrázolással kapcsolatos későbbi esztétikai kódrendszer

felől végezzük el, másfelől ugyanezt az idegenséget a társadalmi kontextusok, diszkurzusok ideológiakritikai analízise is érzékelteti. Az elemzések rámutatnak arra, hogy a különböző narratívák és diszkurzusok a folytonosságelvet akarták követni, olyan normát érvényesítve, melyet éppen a holokauszt radikális tapasztalata semmisített meg. A számonkérés, felelősségre vonás narratívái szintén olyan stratégiákat követtek, amelyek a közelmúltban elkövetett bűnökért, bűncselekményekért, a népirtásban való részvételért való felelősségvállalást nemhogy nem idézték elő, hanem a távolítással, a „nem mi voltunk, hanem ők” elve alapján, a főbűnösök bűnbakká tételével a perek performatív funkciója tekintetében ahhoz járultak hozzá, hogy a magyar közösség őszinte szembenézés és gyász helyett saját identitását szilárdítsa meg.

A rendkívül sokszínű anyag tematikájához, az elemzések módszeréhez kapcsolódóan a hiányérzet megfogalmazása bizonyára nem indokolt, néhány kritikai megjegyzést mégis megkockáztatnék. A tanulmányok speciális témákon keresztül járják körbe azt a kérdést, hogy „hogyan és miről beszéltek”, amikor az üldöztetésről az irodalmi mezőben megnyilatkozásokat tettek, ellenben a bevezető tanulmány holokausztirodalomra vonatkozó esztétikai alapvetéseinek elméleti összefoglalója főként az irodalomtudományos diszkurzív tér (újra)értelmezéséhez ad támpontokat, de a történeti diszkurzusok politikatörténeti vonatkozásai, vagy a tanulmányokban alkalmazott diszkurzuselemzés metodológiai háttere kibontás nélkül maradtak. A kritikai diszkurzuselemzés vagy a kultúrakutatás felől nézve némi ellentmondásként észlelhető az is, hogy az irodalomtudományos, irodalomtörténeti diszkusszió, a szövegekkel kapcsolatban megfogalmazott sarkos esztétikai ítéletek, a többször szóba hozott „nem túl nagy irodalmi érték” és a kiváló történeti, szociológiai, médiakritikai elemzések együtt képezik az argumentáció alapját, jóllehet a kritikai diszkurzuselemzés és kultúrakutatás ilyen (le)értékelő megállapításoktól mindig is távol tartotta magát (és sokkal inkább a kulturális, médiaszövegek társadalmi funkciójából indul ki). Ezzel összefüggésben vethető fel az is, hogy jóllehet Kisantal nagyon alaposan járja körül a kánon Kertész felőli megképzésének, a művek Kertész felőli olvasásmódjának stratégiáit, és arra tesz kísérletet, hogy az elolvasott, bemutatott szövegeket a maguk helyén és diszkurzív rendjében olvassa, az olvasónak valamiképpen mégis az az érzése támad, hogy a szerző azon a ponton ugyanennek a kánonnak a foglya marad, ahol és amikor értékelő, irodalomkritikai megállapításokba bocsátkozik.

Az újabb megközelítések egyik sarkalatos pontja a fogalmak történeti-diszkurzív alakulástörténetének, jelentések kontextuális meghatározottságának és változékonyosságának megvilágítása, politikai kontextusok identifikálása. Így vetődik fel – joggal – az a kérdés, hogy a holokausztot érintő, számunkra magától értetődő fogalomhasználat mennyiben adekvát, és nem torzítja-e el a korabeli diszkurzusok jelentéstartományát, ha kortárs értelmezési kódrendszerből interpretálunk. A témához kapcsolt olvasási kódjaink – ahogy a tanulmányok bizonyítják – legkorábban

is csak a 70-es évektől kezdtek megformálódni. A fogalmak és kánonok diszkurzív meghatározottságára való reflexiót tehát alapvetőnek tekintő mű nagy fokú fogalomérzékenységről tesz tanúbizonyságot, azonban a magyar vészkorszak fogalomhasználata, annak történeti vonatkozásai kevésbé tisztázottak. A szerző korábbi tanulmányában erről a következőt olvashatjuk: „*A magyar nyelvben még a »vészkorszak« elnevezés is előfordul, amelynek azonban némi eufemisztikus zöngéje*” van, „*a vészkorszak« – nyilván nem véletlenül – nem tudott igazán meghonosodni nyelvünkben*”.⁵ Ebből a szempontból is érdekes, hogy új könyvének fő érvelő keretébe a fogalom mintegy automatikusan kerül át, voltaképp reflektálatlanul. Igaz, a szövegek saját korukban a vészkorszak irodalmaként aposztrofálódtak, és nem holokausztirodalomként; a fogalomképzés diszkurzív-történeti analízise jelen tanulmányok fő gondolatmenetét alighanem még meggyőzőbb érveléssel támasztotta volna alá.

A kötet tanulmányainak argumentációi jelentésképzések történeti-diszkurzív meghatározottságára épült beszédmodok tudatosítását tekintik fő feladatuknak, mindezek mellett az olvasót érdekelheti, az elemzések során vajon a később artikulálódó belátások érvényesítéséről mindenképp szükséges-e lemondanunk, hiszen olyan tanúságtevő írásokról, dokumentumokról, művészi alkotásokról van szó (véleményem szerint a kevésbé művészileg megformáltak esetében is), melyek a diszkontinuus emlékezeti térben való részvételükkel együtt is maradandó nyomot hagyhatnak, emlékeznek és emlékeztetnek, és nyomatékossítják a holokauszti eseményének radikalitását. Ezzel összefüggésben talán nem tűnik inadekvátnak a következő felvetés sem: az objektív nézőpontú vizsgálat során mintha a szövegek etikai pozíciója kevesebb hangsúlyt kapott volna, miközben a kötetben bemutatott könyvek és beszédmodok a nácik által meggyilkolt áldozatok emlékezetét, a börtönöket, a deportáltak tapasztalatait, az elkövetők felelősségét – sokféle színvonalon, sokféle szempontból és magyarázó elvet követve – tárgyaló elbeszélésekhez illeszkedtek; és ily módon ugyancsak megkérdendő, vajon az itt tárgyalt művek, beazonosított beszédmodok és jelentéseik kontextusának értelmezéséhez más nézőpont felvételére nem nyílik-e lehetőség, nincsen-e olyan értékelhető aspektusa az elemzett írásoknak, mely az etika felől fogalmazható meg? Hogyan vettek részt például ugyanezek a szövegek a gyász elaborációjában? Milyen volt a narrációk biografikus feldolgozása? Hogyan elemezhetők a textusok és szubtextusok viszonyai (a trauma általi ki nem mondás, másként mondás, fedőtörténetek értelmezhetőségei)? A változó hatalmi, erőszakos cselekedetekhez, körülményekhez igazodó cselekvési minták és szerepek alakulásának vizsgálatára milyen (szociológiai elemzési) lehetőség nyílik? A populáris regiszternek milyen pozitív hatása lehet a nem hivatalos emlékezeti aktusok fenntartásában? Ugyanebben a periódusban

⁵ Kisantal Tamás: *A csenden innen és túl. A holokauszti kifejezésének problémái*. In *A holokauszti témája az irodalomban*, I. m., 23.

megjelentek-e női visszaemlékező, fikciós vagy dokumentarista holokauszt-ábrázolások az irodalmi és társadalmi nyilvánosságban, ha igen, ezeknek a szövegeknek a műfaji, egyéb retorikai, politikai-diszkurzív kódjait hogyan azonosíthatnánk be? Ez utóbbi kérdést már csak azért is megkerülhetetlennek tartom, mert a kötet bőséges és informatív elemzése között csupán egy női írással találkozunk (a szerző Soós Magda drámáját mint irodalmilag értékelhetetlen, baloldali ideológiai írásművet interpretálja), és az analízis a genderszemlélet bevezetésére nem tesz kísérletet.

A könyv céljai közé tartozik, hogy a magyar holokauszt emlékezetének alakulástörténetéhez keressen fogódzókat, ahhoz, hogy pontosabban értsük, a „mai kétes, társadalmi emlékezetstratégiák milyen múltból eredeztethetők”. Kényszerű leegyszerűsítéssel mondhatjuk, hogy fontos lenne tisztábban látni ezen a téren (is); és igazat kell adnunk a szerzőnek, az elfelejtett szövegek felszínre hozása önmagában még biztosan nem járulna hozzá a tisztánlátásunkhoz. A felejtés és emlékezet működésmódjának diszkurzuselemző, ideológiakritikai, társadalmi kontextuális olvasatából viszont sarkalatos és hiánypótló munka született, a Kisantal Tamás tanulmánykötetének elemző-értékelő tanulmányaiban foglaltak nemcsak azok számára tartalmaznak újdonságot, akik a szigorúan vett irodalmi-esztétikai átdolgozásokkal foglalkoztak – a bemutatott szövegek, diszkurzusok és az azokra vonatkozó értelmezési javaslatok tanulságosak lehetnek a holokauszt történeti kutatói és a tágabb kulturális közösség számára is. *Az emlékezet és a felejtés helyei* lényeges pontokra mutatott rá, tényszerűen mérve fel a II. világháborút követő másfél évtizedben artikulálódó, a vészkorszakról kialakult diszkurzusokat, így módon a kötet jó kiindulópontként kínálkozik az elfelejtett magyarországi holokausztemlékezeti diszkurzusban való tájékozódáshoz, további kutatásokhoz, és akár polémiákhoz.

NAGY VIKTÓRIA – WALDHAUSER SZIMONETTA*

Világszerte németül

Földes, Csaba (Hg.) (2021): *Kontaktvarietäten des Deutschen im Ausland*. Tübingen: Narr. (= Beiträge zur Interkulturellen Germanistik Bd. 14.)

2021 januárjában jelent meg Földes Csaba szerkesztésében a *Kontaktvarietäten des Deutschen im Ausland* [A német nyelv kontaktusváltozatai külföldön] című tanulmánykötet, a *Beiträge zur Interkulturellen Germanistik* [Adalékok az interkulturális germanisztikához] sorozat 14. köteteként. A kötetben megjelenő tanulmányok¹ középpontjában olyan interkulturális kontaktusváltozatok bemutatása áll, melyekben a német nyelv változatai más nyelvekkel ill. nyelvváltozatokkal kerülnek kapcsolatba összefüggő német nyelvterületen kívül, így például Magyarországon. A 27 tanulmányt² tartalmazó kötet két nagy egységre tagolódik: az elsőben a kontaktusváltozatok szóbeli, míg a másodikban azok írásbeli aspektusainak vizsgálatát és elemzési eredményeit ismerhetik meg az olvasók. Recenzióknak a kötet tanulmányait a kutatás területe szerint csoportosítva mutatja be azzal a céllal, hogy az érdeklődő olvasó az általa preferált terület szociolingvisztikai kutatásairól közvetlenül tudjon friss információkhoz jutni.

Észak- és Dél-Amerika

A Das Pennsylvaniadeutsch-Paradoxon oder: Grammatikalisierung trotz Stigmatisierung? [A pennsylvániai német paradoxona, avagy grammatikalizáció a stigmatizálódás ellenére?] c. tanulmányban az identitás és a nyelvi kifejezések elválaszthatatlansága áll a középpontban. A pennsylvániai németek története alapján

* A szerzők az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola hallgatói. E-mail: naagy.viktoria@gmail.com; waldhauser.szimonetta@gmail.com

¹ A kötetbe a címével azonos elnevezésű konferenciára benyújtott, illetve azon elhangzott referátumok alapján készült tanulmányok kerültek beválogatásra. A konferencia harmadik alkalommal az Erfurti Egyetemen került megrendezésre 2018-ban a *German Abroad* [A német nyelv külföldön] c. konferenciasorozat keretén belül. A konferenciasorozat a német nyelv és annak saját nyelvterületen kívüli variációs tartományaira fókuszál.

² A recenzióban a tanulmányok ismertetése nem a kötetben való megjelenésük sorrendjét követi, hanem a kutatóterületeik szerint kontinensenként lettek sorbarendezve.

azt vizsgálta Adam Tomas, hogy a többnyelvű beszélők milyen tapasztalatokkal rendelkeznek a különböző nyelvekről, hogyan viszonyulnak ezekhez, valamint a környezetükben megjelenő nyelvi variációkhoz. Jan Wirrer *„It’s a hot day, not? – Du schallst nich snacken düütsch“*. *Niederdeutsch-englischer Sprachkontakt im Mittleren Westen der USA* [„It’s a hot day, not? – Du schallst nich snacken düütsch“]. – Alnémet-angol nyelvi érintkezés az USA középnyugati részén] c. nyelvi példákban gazdag tanulmányából megtudhatjuk, hogy a 19. században Németország északi részéről az Amerikai Egyesült Államokba kivándorolt németek harmadik, negyedik és ötödik generációs leszármazottainak nyelvhasználatában minden nyelvi szinten még napjainkban is megfigyelhetők az alnémet-angol kontaktnyelvi jelenségek. *Texas – ein totes Zentrum des plurizentrischen Deutschen?* [Texas – a pluricentrikus német holt központja?] c. korpuszra épülő kutatásában Matthias Fingerhuth az 1900-as években megjelent két német nyelvű texasi újság szövegeiben vizsgálta a texanizmusokat, azaz a német nyelv szavak szintjén jelentkező kontaktusbeli hatását. Lucas Löff Machado a nyelvi norma és többnyelvűség dél-brazíliai kapcsolatáról ír *„die Johre wor enne dorichkomm, enne von driber; en alemão“*. *Sprachnorm und Mehrsprachigkeit in Südbrasilien* [„die Johre wor enne dorichkomm, enne von driber; en alemão“]. Nyelvi norma és többnyelvűség Dél-Brazíliában] c. tanulmányában. A dél-brazíliai német nyelvi beszélők nyelvi repertoárjának változásának vizsgálatához két központi kérdést fogalmazott meg a szerző a nyelvi norma és az irodalmi német (Hochdeutsch) tekintetében. Az interjúk értékelése utáni első eredmények azt mutatják, hogy a nyelvi norma a kodifikált normán felül áll és a bevándorlás során dinamikusan vésődik be. A beszélők értékelése alapján sokoldalú normaorientáció állapítható meg, ami természetesen függ a vizsgált alany nyelvi életútjától és a megélt nyelvi szituációktól. Angélica Prediger és Sebastian Kürschner Brazíliában, Rio Grande do Sul-ban (RS), cseh migrációs területen végezték kutatásukat. *Die Dynamik des gesprochenen Deutschen bei Nachfahren böhmischer Auswanderer in Südbrasilien* [A beszélt német nyelv dinamikája a Csehországból Dél-Brazíliába kivándorlók leszármazottainál] c. tanulmányukban a bevándorlás nyelvi következményeit vizsgálták a beszélt nyelv dinamikájában három nyelvi közösségben. Három tényező vizsgálata segít bemutatni a Brazíliában jelenlévő észak-cseh dialektust: a nyelvjárási jellemzők megőrzése, nyelvi kapcsolat a régiós hunsrücki nyelvvel, valamint a német köznyelvből átvett nyelvi jellemzők. Az eredmények azt mutatják, hogy az észak-cseh dialektus maradványként jelen van a beszélt nyelvben, leginkább az idősebb generáció használja a múltbéli események felidézésekor. A három vizsgált területen ugyan különböző mértékben, de megfigyelhető, hogy a hunsrücki nyelvjárás, valamint a német köznyelvhez közelítő nyelvi formák kerülnek előtérbe. *Spracherhaltende Faktoren bei den Deutschchilenen* [Nyelvmegtartó tényezők a chilei németek körében] c. írásában Patrick Wolf-Farré a német nyelv chilei történetét és jelenlegi helyzetét mutatja be: bár a német nyelv köznyelvként kevés jelentőséggel

bír, beszélői körében presztízse magas. A német nyelv megőrzését különböző tényezők, mint például német nyelvű intézmények, iskolák, iskolai cserediák programok megléte és a kialakított nyelvi tájkép – többek között német nyelvű reklám- és utcanévtáblák használata – támogatják. Hans C. Boas *Zur Vergleichbarkeit von Sprachinseldaten. Ein Plädoyer für eine „bottom-up“-Methodologie im Rahmen der Konstruktionsgrammatik und der Frame-Semantik* [A nyelvszigetek adatainak összehasonlításáról. Védőbeszéd a konstrukciós nyelvtanban és a frame-szemantikában használt „bottom-up” módszer mellett] c. írásban a nyelvsziget jelenségének összehasonlítási nehézségeire mutat rá (mit tekinthetünk hasonlónak, ill. különbözőnek) és kínál megoldási javaslatot egy szisztematikus vizsgálatra. A nyelvszigetek vizsgálata során gyakran csak egy-egy nyelvi elem és nem a teljes nyelv elemzése áll a középpontban, de Boas a brazil hunsrücki és a texasi német nyelvjárások segítségével rámutat arra, hogy a nagy adattömegek elemzése segíthet a nyelvi mintázatok és eltérések felismerésében.

Európa

Christoph Gabriel, Jonas Grünke és Eva Duran Eppler *Zwischen Sprachbewahrung und kontaktbedingtem Wandel. Die Realisierung des Schwa-Artikels bei Wiener Emigranten in London* [A nyelv megőrzése és a kontaktus által kiváltott változások között. A svá-névelő artikulációja a Bécsből Londonba emigráltaknál] c. tanulmányukban azt vizsgálták egy történelmi korpusz adatai alapján, hogy a Londonban élő, Bécsből emigrált zsidó közösség beszélői körében miként realizálódnak az angol és német nyelv határozatlan névelői svá hangként. A feltételezett fonetikai változás csak részben követhető nyomon, de megfigyelhetőek különböző nyelvelsajátítási stratégiák és nyelvi erózió is. A kutatás rámutat arra, hogy az emigránsok nyelvi közössége heterogén, illetve kiemeli a fonetikai adatok elemzésénél a nem-nyelvi információk figyelembevételének fontosságát. Ralf Heimrath az északbajor nyelvjárás és az angol nyelv találkozásáról ír „*I zial äitza twenty four*“. *Nordbairisch trifft Englisch in Neuseeland* [„*I zial äitza twenty four*“]. Az északbajor és az angol nyelv találkozása Új-Zélandon] c. tanulmányában. 1863-ban Egerland régióból egy nagyobb csoport emigrált Új-Zélandra, ahol nyelvjárásukkal olyan nyelvszigetet hoztak létre, amely évtizedek múltán sem tűnt el a közösségből. A kutatás alapján e különleges nyelvsziget nyelvhasználatának változásait ismerhetjük meg. Nicole Eller-Wildfeuer képi illusztrációkban gazdag publikációjából – amelynek címe *Linguistic Landscape im Minderheitensprachenkontext. Mehrsprachigkeit als kultureller und ökonomischer Faktor bei bairischen und alemannischen Sprachsiedlungen im italienischen Alpenraum* [Nyelvi tájkép kisebbségi nyelvi környezetben. A többnyelvűség mint kulturális és gazdasági tényező az olasz alpesi régió bajor és alemann nyelvterületű településein] – megismerhetik az

olvasók az olasz alpesi régió területén található bajor és alemann településeket és azok vizuális többnyelvűségét, melyek elsősorban a települések nevét jelző táblákon, információs- és utcanévtáblákon, továbbá hivatalos és privát jellegű házfeliratokon jelennek meg. *Deutsch und Jiddisch im Kontakt. Jüdische Sprachvarietäten im Umkreis Franz Kafkas im Spannungsfeld von Ethnolekt, Literatur- und Lernersprache* [Német és jiddis kapcsolata. Zsidó nyelvváltozatok az etnolektus, az irodalmi és a tanulói nyelv terén Franz Kafka kapcsán] c. tanulmányában Boris Blahak Kafka jiddis sajátításáról alkotott elmélete kapcsán számos nyelvi példa segítségével mutatja be azokat a német-jiddis kontaktusváltozatokat, amelyekkel Kafka környezetében találkozott. Aneta Stojić a német-horvát nyelvi kontaktust névtani szempontból elemzi *Das deutsche Element in der kroatischen Namenlandschaft: Formen und Funktionen* [A német elem a horvát névvilágban: formák és funkciók] c. írásában. A középpontban a német eredetű horvátországi földrajzi és személynevek formái és funkció szerinti vizsgálata áll. A magyarországi németek nyelvének vonatkozásában Földes Csaba *Aktuelle Dynamiken im Deutschen als Minderheitensprache: am Material ungarndeutscher Dialekte bairischer Provenienz* [A német mint nemzetiségi nyelv aktuális dinamikái bajor eredetű magyarországi német nyelvjárásokon szemléltetve] c. tanulmányában ír a nyelvi dinamika definíciójáról, bemutatva az aktuális többnyelvi és interkulturális variációs folyamatokat. Ehhez autentikus magyarországi bajor nyelvjárási nyelvi mutatókat hoz. Az adatok leírásához és elemzéséhez egy átfogó, egyszerre nyelvészeti és interkulturális irányultságú kontaktusnyelvészeti keretet ad a szerző, amelyben a nyelvi rendszer átalakulása elhelyezhető. Az 1970-es, 1990-es és 2000-es években német nyelven íródott, nyelvjárási jelenségeket tartalmazó nyelvi önéletrajzokban, német nyelvű rádióadásnak küldött dalkérő és kívánsággküldő üzenetekben és egy bajai újságban megjelent tanárok közti levelezés szövegeiben vizsgálta Komlósiné Knipf Erzsébet a magyarországi németek íráskészségét és a koncepcionálisan szóbeli tervezettségű nyelvjárási szövegek írásbeli megjelenését *Merkmale von geschriebenen dialektalen alltagssprachlichen Texten bei der ungarndeutschen Minderheit* [Köznapi nyelvjárási írott szövegek jellemzői a magyarországi németek körében] c. tanulmányában. Miskei Réka és Müller Márta *Einstellungen von jüngeren und älteren Ungarndeutschen zur deutschen Sprache und zu ihren Sprechern* [A fiatalabb és idősebb magyarországi németek német nyelvvél és beszélőivel kapcsolatos attitűdjei] c. kérdőíves kutatásukban összehasonlító elemzést végeztek a magyarországi németek két korcsoportja körében a tekintetben, hogy hogyan ítélik meg a német nyelvet Németországban és Ausztriában a német köznyelv és annak beszélői kapcsán. A megkérdezettek a Németországban beszélt németet tartották a legszebbnek; az idősebb korosztály számára a magyarországi német nyelvjárás, míg a fiatal korosztály számára az északnémet a legkönnyebben megérthető nyelvváltozat. Mindkét generáció a németországi németeket tartotta barátságosabbnak és tanultabbnak. A német nyelv Európában betöltött szerepét a felmérésben résztvevők egyaránt

pozitívan értékelték. Delia Cotârlea a német nyelvet második nyelvként tanuló 5-7. osztályos román diákok fogalmazásaiban vizsgálta az grammatikai interferenciajelenségeket *Zum heutigen Gebrauch des Schuldeutsch in Rumänien. Interferenzerscheinungen bei Schülern mit rumänischer Muttersprache* [Az iskolai német nyelv mai használatáról Romániában. Interferenciajelenségek a román anyanyelvű tanuló körében] c. írásában. *Germanismen und Slawismen im preußisch-litauischen Dialekt im Roman „Šaktarpio metas“ von Astrida Petraitytė* [Germanizmusok és szlávizmusok a porosz-litván dialektusban Astrida Petraitytė „Šaktarpio metas“ című regényében] c. elemzésében azt vizsgálta Sigita Barniškienė, hogy a *Petraitytė* által használt germanizmusok, továbbá az orosz és lengyel nyelvből átvett szavak mely szövezőkhöz köthetők. Az eredmények alapján megállapítható, hogy a szláv nyelvből átvett szavak nem köthetők nagyobb csoportokhoz, míg a német nyelvet olyan lexikai-szemantikai mezőkhöz kapcsolhatók, mint például az iskola, családi kapcsolatok, ételek, hónapok és ruhadarabok megnevezése.

Afrika

Registerdifferenzierung im Namdeutschen. Informeller und formeller Sprachgebrauch in einer vitalen Sprechergemeinschaft [A namíbiai német regisztereinek megkülönböztetése. Egy élő nyelvi közösség informális és formális nyelvhasználat] c. tanulmányukban Heike Wiese és Yannic Bracke az afrikai német nyelvterület különlegességét mutatják be. Habár a német nyelv eredete a gyarmatosításra vezethető vissza, a nyelvterület mégis inkább egy nyelvszigethez hasonlítható. A kutatásban a beszélők nyelvi repertoárját informális regiszterben, valamint a standardnyelvi ideológiák társadalmi hatását olyan közösségben vizsgálták, ahol a német nem a többségi nyelv szerepét tölti be. Marianne Zappen-Thomson *Deutsch in Namibia – eine Sprache im Kontakt* [A német nyelv Namíbiában – egy nyelv érintkezésben] c. tanulmányából megtudhatjuk, hogy a többnyelvű és multikulturális Namíbiában bár már nem hivatalos nyelvként, de a német továbbra is jelen van a hétköznapi beszélgetésekben és a média területén (német nyelvű újságokban, televíziós és rádióműsorokban), érintkezésbe lépve más nyelvekkel, elsősorban az ország hivatalos nyelvével, az angollal. Henning Radke az online tér többnyelvű írásmintáit vizsgálja *Die Rolle computervermittelter Kommunikation und vernetzter Mehrsprachigkeit für die deutsch-namibische Diaspora und ihre Onlinecommunity* [A számítógépes kommunikáció és a hálózati többnyelvűség szerepe a német-namíbiai diaszpóra és online közössége számára] c. tanulmányában: a funkcionális és grammatikai szempontú elemzés kiterjed a kódváltás jelenségére, a namíbiai németben megjelenő jövevényszavakra, és az angol, ill. afrikaans nyelvből származó tükörfordításokra is.

Ázsia

Nina Berend és Elena Frick *Russlanddeutsche Dialekte online. Dokumentation, Präsentation und Recherche deutscher Auslandsvarietäten im Internet am Beispiel des Russlanddeutschen* [Oroszországi német nyelvjárások online. A külföldi német nyelvi variációk dokumentálása, bemutatása és kutatása az interneten az oroszországi német nyelv példáján] c. tanulmánya az oroszországi németek nyelvjárásával kapcsolatos, középpontjában a nyelv megőrzése áll a digitális technológia támogatásával. Berend és Frick projektje az oroszországi német nyelvjárásokat tartalmazó hangfelvételekből nyelvészeti feldolgozás után egy olyan nyilvános nyelvjárási adatbankot (RuDiDat: <http://prowiki.ids-mannheim.de/bin/view/Russlanddeutsch/WebHome>) hozott létre, ami lehetőséget teremt a korpuszban való vizsgálódáshoz is. Christiane Andersen *Morphosyntaktische Variation bei der Verwendung von Verwandtschaftsbezeichnungen in einem Korpus der gesprochenen Sprache ethnischer Deutscher in der sibirischen Region Krasnojarsk (Russland)* [Morfoszintaktikai variáció a rokonsági kapcsolatok kifejezésében a szibériai Krasnojarsk régióban található német nemzetiségi beszélők beszéltnyelvi korpuszában (Oroszország)] c. tanulmányában az említett korpusz alapján vizsgálta a nyelvben előforduló rokonsági kapcsolatokat kifejező főneves szerkezeteket. Kutatásának középpontjában az a kérdés állt, hogy milyen variációk vannak jelen a mondattani pozíciót illetően, az alany és birtokos esetekre, valamint az igei végződésekre tekintettel. Andersen vizsgálatának eredményei azt mutatják, hogy a beszélőkre a nyelvi sokszínűség jellemző, de a nyelvi változatok ill. nyelvek kombinálása együtt jár a lexikai eszközök és a mondattani funkciók csökkentésével. „*Henn se durchs Fenster erscht kuckt, ob noch koin gseht hent*“. *Tendenzen der Regularisierung in der Verbal-morphologie der deutschen Sprachinsel in der Altai-Region Russlands* [„*Henn se durchs Fenster erscht kuckt, ob noch koin gseht hent*“. Tendenciák az igei szerkezetek egységesedésében az oroszországi Altaj régióban található német nyelv-szigeteken] c. írásában Edgar Baumgärtner a nyelvváltozatok igei szerkezeteinek empirikus vizsgálatát mutatja be. Baumgärtner vizsgálatai alapján a nyelvben jelenlévő normastabilitás mellett megfigyelhető az erős igeik szabályossá válása, amely a természetességi elmélet jóslatait követi és részleges hasonlóságot mutat a regressziós hipotézissel. A nyelv változásainak okaként a szerző a lehetséges külső és belső nyelvi okokat is ismerteti, mint pl. a közösség mérete vagy tagjainak életkora. Katharinenstadt az egyik legnagyobb oroszországi kolónia, amelyet 44 német településről érkezett kivándorló alapított. Alexander Minor e közösség egyedülálló nyelvjárásával foglalkozik, és próbálja meg kategorizálni a helyi dialektust *Der historische Lautbestand der wolgadeutschen Inselmundart von Marxstadt* [A marxstadti Volga-menti német szigetnyelv történelmi hangkészlete] c. írásában. A nyelvjárás főbb jellemzői alapján egy kelet-középnémet nyelvjárásról beszélhetünk, amiben felnémet elemek is fellelhetőek, azonban egyik modern „belnémet”

nyelvjárásra sem hasonlít. Ebből arra a következtetésre jutott a szerző, hogy 250 év alatt egy új Volga-menti német nyelvi variáció alakult ki. *Umworbene Flüchtlinge. Eine linguistische Analyse von Werbesprache im Shanghaier Exilperiodikum „Gelbe Post“* [Körbereklamozott³ menekültek. A reklámyelv nyelvi elemzése a száműzetésben megjelenő sanghaji „Gelbe Post“ című folyóiratban] c. kutatásában Michael Szurawitzki a *Gelbe Post* c. folyóiratról összeállított korpusz segítségével elemzi a német nyelv reklámyelvként betöltött szerepét, különös tekintettel arra, hogyan jelenik meg a német nyelv a német nyelvterületről (elsősorban Ausztriából) kivándorolt, önmagukat munkaerőként hirdető írásaiban.

Végezetül két, kontinenseken átívelő kutatás kerül bemutatásra: Claudia Maria Riehl *Sprachkontakt und Spracherosion. Perspektiven der vergleichenden Sprachinselforschung* [Nyelvi érintkezés és nyelvi erózió. Az összehasonlító nyelvészeti kutatás perspektívái] c. tanulmányában a német nyelv-szigetek korábbi és aktuális helyzetének bemutatása után a nyelvi érintkezés jelenségei és fejlődési folyamatai kerülnek ismertetésre. A több, Dél-Ausztráliában, Dél-Braziliában és Oroszországban élő generáció nyelvi helyzetét átfogó tanulmány a nyelv egyszerűsödési tendenciáit szemlélteti, amely megfigyelhető például a ragozás leépülésében. A tanulmány kitér a nyelvi kontaktusokból származó transzferjelenségekre is. A tanulmány által igazolást nyer az a feltételezés, hogy a nyelv-szigetek vizsgálata nem csak a német, hanem az általános nyelvi kontaktuskutatás számára is tud új eredményeket felmutatni. Sebastian Franz és Alfred Wildfeuer *Sprachliche Identität in mehrsprachigen Räumen. Deutschbasierte Minderheitensprachen in Italien, der Ukraine und den USA* [Nyelvi identitás többnyelvű területeken. Németalapú kisebbségi nyelvek Olaszországban, Ukrajnában és az USA-ban] c. tanulmányában a megnevezett három országban élő beszélők nyelvi identitását vizsgálják, amelyhez a kiindulási alapot narratív interjúk adják. Ezek alapján kerül bemutatásra a hibrid identitás kialakulása, valamint a nemzetiségi nyelv identitásban betöltött szerepe.

A kötet újszerűségét több tényező együttesen határozza meg. Olyan új tendenciák (pl. online tér és kisebbségi nyelvhasználat, norma és többnyelvűség okán kialakult nyelvi diverzitás viszonya, kisebbségi nyelvi tájkép, nyelvi attitűdök) kerülnek bemutatásra, amelyekre a korábbi, tradicionális (mert dominánsan lexikai-grammatikai irányultságú) kontaktnyelvészeti kutatások terén eddig nem, vagy kevés hangsúly helyeződött. A nyelvi kontaktusváltozatok vizsgálati tere jellemzően a szóbeliség volt. A kötet első nagy egysége is a szóbeliséget helyezi a középpontba: a nyelvi kontaktusok elemzése főként informális szituációkban rögzített hangfelvételek és interjúk alapján történik. A kötet második nagy egysége azonban nagy figyelmet fordít arra, hogy a német nyelv kontaktusváltozatait az írásbeliség területén is vizsgálja. Az elemzési terek igen változatosak: regények, folyóiratok,

³ Szójáték: a ném. *umworben* egyben 'körbeudvarolt'-at is jelent.

újságok, tanulói fogalmazások, levelezések, nyelvi önéletrajzok, online kommunikációs terek, névtani korpuszok és nyelvi tájképelemzések mind alapjául szolgáltak a nyelvi kontaktusok széles perspektívájú kutatásához. A vizsgálatoknak pedig nemcsak az eszközei, de a helyszínei is igen gazdag képet mutatnak: többek között Anglia, az Amerikai Egyesült Államok, Brazília, Chile, Horvátország, Kína, Namíbia, Olaszország, Oroszország, Románia, Új-Zéland, Ukrajna és nem utolsósorban Magyarország mind olyan országok, amelyek lehetőséget kínálnak a német nyelv kisebbségi változatosságának vizsgálatára. A német nyelv sokszínűségét bemutató kötetet ajánljuk az interkulturális germanisztika és a funkcionális szociolingvisztika iránt érdeklődő kutatóknak, doktoranduszoknak, hallgatóknak, és mindazoknak, akik szeretnének kutatóorientált tanulmányokat megismerni a német nyelv külföldön használt változatairól.

SZABÓ GERGELY*

Nyelvi változások Geresdlakon, nyelvcseré a kutatásban

Pachné Heltai Borbála: *Többszínűség Geresdlakon. Szociolingvisztikai kutatások a finnek lakta magyarországi német településen.* Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2020. 284 oldal.

Geresdlak község Baranya megyében található Pécestől és Mohácstól szinte egyenlő távolságra a Pécsvárad járásban. A település 1968-ban jött létre Geresd, Püspöklak és Kisgeresd egyesítéséből, népessége még ma sem éri el az 1000 főt. Hogyan lett akkor mégis a monográfia alapjául szolgáló több évig tartó terepmunka helyszíne ez az elsőre nem túl jelentősnek tűnő település? A terepen megszólaltatott lakosok egyfelől passzív észlelői, másfelől aktív alakítói számos fontos nyelvi aspektussal is bíró társadalmi jelenségnek. A teljesség igénye nélkül ilyenek például a globalizáció, a megnövekedett intenzitású transznacionális mobilitás, a szezonális migráció, a késő modernitás és a késő kapitalizmus, a multikulturalizmus vagy az át- és kitelepítések történelmi traumái. Pachné Heltai Borbála a disszertációjában, majd az annak a letisztázásából készült könyvében arra vállalkozott, hogy ezeknek a jelenségeknek a mikroszinten történő megvalósulásairól, a település lakosainak, azaz a beszélőknek a mindennapi megéléseiről és nyelvi tapasztalatairól adjon számot. A Geresdlakon – akár az év egészében, akár az év bizonyos szakaszaiban – élők között megtaláljuk a „sváb” kulturális és nyelvi örökség hordozóit, „betelepítettek” leszármazottait, külföldön, főleg Németországban munkát vállalókat, cigány lakosokat, és külföldi, elsősorban finn ingatlanulajdonosokat. A szerző ennek a komplexitásnak a megértéséhez a nyelv- és társadalomtudományok határán található szociolingvisztika területének elméleti kiindulópontjai felől közelített, a módszertanhoz és az elemzéshez ennek megfelelően pedig a nyelvészeti etnográfia és a neuselemzés kutatói gyakorlatait alkalmazta.

A monográfia a bevezető és a záró gondolatok mellett öt nagyobb részre tagolódik, ezek közül az első elméleti, a második módszertani, a harmadik és negyedik elemző, míg az ötödik összegző fejezet. Az elméleti kiindulópontja szerint a nyelv

* A szerző nyelvész, doktorandusz az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájában és az Open University of Catalonia Information and Knowledge Society doktori programján. E-mail: gergely.szabo9@gmail.com.

társas gyakorlat, így az egyik megállapítása az, hogy Geresdlakon a többnyelvűség különböző formái mindennapinak számítanak. Ez a jelenség azonban nem újkeletű, hanem történeti változások, népességcserék következményeként alakult így, és az erről folyó diskurzus „keveredik a település identitását a jelenkor multikulturalitásán keresztül felépítő gyakorlatokkal” (63.). A település többféle szemlélete is élénk tárul a jelenben: míg a helyiek inkább perifériaként tekintenek rá, ahol a városoktól való távolság miatt kevés a munkahely, addig az újonnan beköltözöttek, főleg finnek számára egyszerre lesz olcsósága és ismeretlensége miatt a periférián, a közelben elérhető szolgáltatások és az egyediség révén viszont a centrumban elhelyezkedő község Geresdlak. A közösségi életnek azonban számos olyan eseménye is van, amely a helyi kulturális és nyelvi gyakorlatokat kommodifikálja, azaz értékesíthető áruvá teszi a lakosok számára, ilyenek a Gőzgombóc Fesztivál, a mézeskalács-kiállítás vagy a szüreti mulatság.

A kutatás megállapításai szerint a közösség tagjainak a nyelvi repertoárja folyamatosan bővül a finn jelenlétnek köszönhetően, amely informális (például a falu presszójában elhelyezett finn szótárfüzet) és formális tanulási alkalmak révén is megvalósul. A különböző származású lakosok közötti társalgások azonban ritkán támaszkodnak egyetlen nyelvre, gyakran mobilizálják különböző nyelvek erőforrásait, amelyek többnyelvű hibrid nyelvi gyakorlatokat eredményeznek. Ezek megfigyelhetők szóbeli és online társalgások során, de olyan kulturális tevékenységek alkalmával is, amikor például a lokális német nyelvváltozat beszélőiből a finnek nordic walkingjának mintájára esténként sétáló baráti társaságok alakulnak ki.

A negyedik fejezet következtetései szerint a nyelvi és kulturális erőforrások keveredését az együttélés és a befogadás szimbólumaiként értelmezik a lakosok. A nyelv önmagában hasznos értéként fogalmazódott meg az interjúkban, a megváltozott társadalmi környezetben viszont a közösség korábbi generációiban megszokott nyelvátadási stratégiákat nem látták már működőképesnek. Az is jellemzője volt ezeknek az interjúknak, hogy a résztvevők a cigánysággal kapcsolatban törülő stratégiát alkalmaztak, vagyis az általuk képviselt nyelvi diverzitás nem tematizálódott. A falu lakosai számára a helyi német nyelvváltozat egyediként értelmeződik, míg a Németországban beszélt német nyelv magas presztízsű idegen nyelvként – a német tehát már nem az etnikai identitás jelölője, sokkal inkább az elit beszélője. Ehhez hozzájárulnak azok a finnek is, akik német nyelvi erőforrásaikra támaszkodva igyekeznek kommunikálni, ők viszont a magyarra tekintenek az autentikusság forrásaként, a valódi közösséghez tartozás szimbólumaként, a beilleszkedés igényének markereként. A könyv utolsó elemző alfejezeteiben a lakáshirdetésekből, a turisztikában és a médiában történő kommodifikációról esik szó, és a szerző megállapítása szerint a település és az ott jelenlévő többnyelvűség kapcsán leggyakrabban előkerülő két toposz az összetartozás, valamint a különbözőség és különlegesség diskurzusa.

Pachné Heltai Borbála könyve több szempontból is üde színfoltként hat a honi szociolingvisztikában. Egyrészt a terep sajátosságai lehetővé tennék, hogy a lakosok által beszélt nyelvekre és nyelvváltozatokra koncentrálna a nyelvi kontaktusjelenségek kerüljenek a vizsgálat középpontjába. A szerző azonban szakít ezzel a hagyománnyal: a nyelveket nem elkülönülő és jól leírható diszkrét rendszerekként kezeli, hanem a társas cselekvések megnyilvánulásaként. Másképp fogalmazva a kutatás kérdései nem arra irányulnak, hogy mi történik a néven nevezett nyelvekkel (mint a *finn*, az *eredeti német* vagy a *magyar*) a geresdlaki többnyelvűségben, hanem hogy ezek a konstrukciók milyen hatással bírnak, hogy az egyes ezekhez kapcsolódó nyelvi gyakorlatok milyen jelentéseket hordoznak a beszélők számára, és hogy ezek a gyakorlatok a társas behatások révén miképp változnak a rendelkezésre álló nyelvi forrásokkal együtt.

Másrészt – a nyelvészeti etnográfia és a nexuselemzés lehetőségeinek és kívánalmainak megfelelően – nem egyetlen módszerre és az abból származó adatforrásra támaszkodik. Megint csak korábbi szociolingvisztikai témájú munkákból kiindulva ez a monográfia is állhatna csupán az interjúk elemzéséből. A szerző azonban merőben másfajta kutatási stratégiát választott, így a kötet legérdekesebb részei azok, ahol azt mutatja be, hogy milyen interakciókat figyelt meg különböző kontextusokban – legyen szó akár a terepen járva feljegyzett társalgásokról, a terepmunkás különböző szerepekben (például tolmács vagy finntanárnő) szerzett tapasztalatairól vagy a Geresdlakról mint diskurzusról gyűjtött internetes és hagyományos médiatartalmakról. Ez a sokszínűség egy jelentős episztemológiai továbblépésből fakad, vagy másképp a szociolingvisztikai kutatás etnográfiai fordulatából, amelyről a szerző úgy fogalmaz, hogy „a terepmunka során nem kész adatok egyirányú »begyűjtéséről« van szó, hanem a kutatás során az adatok folyamatosan alakulnak, és a kutató, valamint a résztvevők közötti kölcsönös, aktív viszony eredményeként jönnek létre” (50.). A monográfia ebben a tekintetben példaértékű lehet azon kutatók számára, akik a jövőben etnográfiailag megalapozott exploratív szociolingvisztikai vizsgálatokat kívánnak folytatni.

Pachné Heltai Borbála kötetének tanulságos pontjai közé tartozik az is, ahogyan bár számos elméleti és módszertani újítást foganatosít a magyar szociolingvisztika területén, mégsem fordít háttat a korábbi kutatásoknak és azok eredményeinek, hanem tudatosan a szintézis igényével lép fel. Ezt az is jól mutatja, hogy a monográfia rögtön azzal indul, hogy a *Nyelveket használunk vagy erőforrásokat mobilizálunk? Elméleti háttér és fogalomhasználat* című alfejezetben (13–24.) tisztázza, hogy az egyes nyelvi jelenségek leírására mely megközelítésben milyen fogalmak használatosak, és hogy ebben a könyvben melyeket és miért fogja (akár szinonimaként) alkalmazni. A szerző megtehetné volna ugyan azt is, hogy művét a nemzetközi szociolingvisztika utóbbi másfél évtizedében jellemző terminológiai váltására támaszkodva írja meg, és az akadémiai térfoglalás szempontjából ez akár nyerő stratégia is lehetne. Nem a tabula rasa, hanem az összehangolás igénye jellemzi

azonban a kötetet, ami egyaránt igaz arra, hogy a korábbi és az újabb kutatási szemléletmódok közelítésére tesz kísérletet, valamint arra is, hogy a kutatás résztvevői, valamint a kutató által birtokolt (meta)nyelvi és kulturális tudások közötti árok betemetése is a célkitűzések között szerepel. Ahogyan erről Pachné Heltal vall, a „szociolingvisztikai, a közösségek együttműködésével megvalósuló kutatások egyik fontos feladatának tartom olyan stratégiák megteremtését, amelyekkel a »terep nyelve« és a »kutatás nyelve« közös nevezőt találhat” (22.).

Ez a fajta tudatosság és az egyensúlyra törekvés rendkívül nagy erénye a kötetnek, ugyanakkor hátrányává is válhat akkor, amikor bizonyos pontokon már túlzott óvatosságnak tűnik. A *nyelvcseré* a kisebbségi-nemzetiségi nyelvhasználat és a nyelvpolitika kutatásának egyik kulcsfogalma, amely azt a folyamatot írja le, amikor egy nyelvi közösség átveszi egy másik nyelvét, ma már azonban különböző ideológiai és kulturális (sőt, akár tudománypolitikai) okokból kifolyólag kevésbé használatos a kortárs szociolingvisztikai kutatásokban. Mivel azonban a szerző a magyarországi németek korábbi vizsgálataihoz is kíván kapcsolódni, ezért a könyv egyik gondolati szálát a nyelvcserere fűzi fel. Nem válik azonban teljesen egyértelművé a szövegben idézett (főleg interjú)részletekből, hogy a nyelvcsere folyamata valóban a község lakosainak mindennapi megélési közé tartozik-e, vagy olyan narratíva, amelyet elsősorban a kutatás kontextusa hív elő vagy az erősít fel. Egyúttal az sem teljesen tisztázott, hogy a faluban élő németeket és cigányokat valóban ugyanolyan jellegű nyelvcsere jellemzi-e, amely indokoltá tenné e fogalom használatát mindkét közösség esetében. Hasonlónak lehetünk tanúi a *többszínűség* koncepciójával kapcsolatban is, amely még a kötet címében is szerepel. A szerző az első alfejezetben kiválóan fejti fel, hogy a többszínűség gyakran párhuzamos vagy sokszoros egynyelvűségeket jelent a szakmai diskurzusban, ami elfedi azokat a különbségeket az egyes néven nevezett nyelvek beszélői között, amelyek révén gyakran társadalmi egyenlőtlenségek termelődnek újra. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a többszínűség ne lenne egy legitim elemzési kategória többé – nagyon is az, amennyiben a kutatás résztvevői számára is émikus kategóriaként működik. Ezt pedig érdemes lett volna az olvasó számára még explicitebbé tenni. Az összegzésben található definíció szerint többszínűiek azok, akik „nyelvi repertoárjaikba konvencionálisan különálló nyelvekként definiált erőforrások tartoznak” (218.), ezzel szemben az *Elgondolások a többszínűségről* című alfejezetből (159–171.) épp az világlik ki, hogy nagyon is nagy eltérések mutatkoznak abban a településen, hogy a beszélők többszínűvéként gondolnak-e önmagukra vagy a falu más lakosaira, vagy hogy mire tekintenek konvencionálisan elkülönülő nyelvekként, miközben e definíció szerint a falu teljes lakossága többszínűvéként tételezendő.

Fontos hangsúlyoznom, hogy ezen, főként terminológiára vonatkozó kritikai észrevételek tartalma szemernyit sem vonnak le a kötet értékéből, és elsősorban abból fakadnak, hogy recenzensként más szempontokat tartottam volna fontosnak explicitté tenni, mint a szerző. E szubjektív eltérések azonban természetes velejárói

az etnográfiai terepmunkán és a kvalitatív adatok értelmezésén alapuló kutatásoknak és értékelésüknek. Magas szintű kutatói tudatosságáról ad számot az, hogy Pachné Heltai Borbála nem törekszik elhíttetni, hogy Geresdlak szociolingvisztikai vizsgálatának az ő megközelítése volna az egyetlen lehetséges módja. A monográfia érvényességét épp az teremti meg, ahogyan ezzel a kutatói önreflexiókon keresztül számot vet, amelyek végigkísérik az egész kötetet: a bevezetésben lefesti azt az imaginárius tájképet, amelynek birtokában a terepre érkezett, az elemzések során leírja, hogy a településről kialakított kép miként változott a lényegi terepmunka során, az összegző fejezetben kitér arra, hogy milyen más módszertannal lehetett volna még dolgozni, a zárszóban pedig kiemeli azt is, hogy a vizsgált jelenségek egy adott pillanat lenyomatai, valamint a leírt diskurzusok és nyelvi gyakorlatok folyamatos változásban vannak.

Ehhez kapcsolódva azt is kiemelném, hogy a szerző a mű végén *Egy lehetséges kutatómódszertani modell-t* (225–227.) is ajánl azoknak, akik az ő geresdlaki vizsgálatához hasonlóan egy közösséggel való hosszútávú együttműködésen és terepjelenlétben alapuló kutatást kívánnak végrehajtani. A modell egy aktív közösség és egy érdeklődő kutató közötti spirális kapcsolatot ábrázol, amely azt hivatott jelképezni, hogy bár néha a szereplők eltávolodnak egymástól, néha közelebb kerülnek egymáshoz, a kutatásnak a közöttük lévő folyamatos interakción kell alapulnia. Ennek az interakciónak első szakasza az erőforrások kölcsönös megismerése, amely során a kérdések formálódásán túl a közösség számára is egyértelművé válik, hogy a kutatói tevékenység milyen előnyökkel járhat. A második szakasz az adatgenerálás, amely növekvő tudatossággal és reflexivitással jár mindkét fél számára, és nem pedig a kutató egyirányú és objektívnek tételezett adatgyűjtését jelenti. Az utolsó egységet a szerző a „hasznosulás szakaszának” nevezi, amely sokféle kimenettel zárulhat: felmerülhetnek új (és közös) kutatási kérdések, közös (és új) tevékenységek, és mindez együtt járhat a növekvő közösségi önszerveződéssel is. Bár ez a lehetséges módszertani modell, amely a nexuselemzés és az etnográfiai kutatás tanulságait a szerző terepmunkatapasztalataival egészíti ki, önmagában is nagy inspirációt jelentett a számomra, a legfontosabb elemének mégis azt tartom, hogy e szerint már az első szakaszban, a rapport kezdetén törekedni kell a közös metanyelv kialakítására is, amely ismételten azt emeli ki, hogy milyen fontos, hogy a kutatás és a terep nyelve ne különüljön el egymástól élesen. Ha úgy tetszik, a *Többnyelvűség Geresdlakon* című kötet nyelvcserét hajt végre a kutatásban, de ezúttal pozitív értelemben. Mindez összhangban áll a kölcsönös bevonódáson és részvételiségen alapuló újabb szociolingvisztikai kutatások elvi alapvetéseivel, valamint a kulturális antropológiának és más társtudományoknak a kutatás demokratizálására tett kísérletével.

És ha már a nyelv: Pachné Heltai Borbála monográfiáját azért is tartom értékesnek, mert nemcsak a terep és az akadémiai közeg közötti próbál hidat teremteni, hanem a nyelv- és a társadalomtudományok között is. Bár a monográfia nem

nélkülöz szakmaiságot, a szöveg nyelvezete irigylésre méltóan könnyed ahhoz, hogy bárki számára befogadható legyen, aki akár pusztán Geresdlak többnyelvűségéről, akár a nyelvi jelenségek és a kortárs társadalmi kérdések összefonódásáról szeretne olvasni.